

NR 27/2023

The Heritage

UNIVERSITETI NDËRKOMBËTAR NË STRUGË

IPES - Institute of International Politics and European Studies

– “Prof. Dr. Luan Hajdaraga”

THE HERITAGE

REVISTË PERIODIKE

Nr. 27/2023

Editor in Chief: PhD Cand. Lirinda Vako
l.vako@eust.edu.mk

Co- Editor in Chief: Msc. Abidin Trena
a.trena@eust.edu.mk

Editors: PhD. Biljana Ciglovska
b.ciglovska@eust.edu.mk,

PhD. Nazmie Merko – Zabzun
n.merko@eust.edu.mk,

PhD. Senada Laçka
s.lacka@eust.edu.mk,

Technical Secretary: Denisa Hani
d.hani@eust.edu.mk,

Editorial Bord:

1. **Daniela Pirvu** - University of Pitesti Romania
2. **Peter Mezei** - University of Szeged, Hungary
3. **Fabio Grassi** – Roma di Sapiencia University, Italy
4. **Shemshedin Plojovic** – International University of Novi Pazar, Serbia
5. **Enver Duran** –Trakya University, R. Turkey
6. **Radoje Radic** – University of Banja Luka, Republic of Srpska
7. **Suzana Bubic** –University of Mostar, R. Sarajevo
8. **JelenaLekic** –University of Novi Pazar, R. Serbia
9. **Joseph Minsfud** –Emuni University- R. Slovenia
10. **Lorena Bort-Mir**- University Jaume I- Spain
11. **Sonja Keppler**, Allensbach University, Germany
12. **Anahit Formanyan** -Shirak State University Armenia
13. **DariuszWoźniak** - National Louis University, Poland
14. **Ninel Kioseva** - New Bulgarian University, Bulgaria

15. **Violeta Kassarova** - New Bulgarian University, Bulgaria
16. **Vasudeva Rao Aravind** - Clarion University, USA
17. **Mirza Kulenovic** - University College "CEPS - Center for Business Studies", Bosnia and Herzegovina
18. **Selimić Mirzo** - MA in Criminalistics-University College "CEPS - Center for Business Studies", Bosnia and Herzegovina
19. **Nermin Palić** -MA in Traffic Engineering- University College "CEPS - Center for Business Studies", Bosnia and Herzegovina
20. **Džemal Cinac** -MA in Traffic Engineering-University College "CEPS - Center for Business Studies", Bosnia and Herzegovina
21. **Anastas Angjeli, Akademik** - Mediterranean University of Tirana, Albania
22. **Armen Kadriu** -International University of Struga, Macedonia
23. **Gezim Selimi** -International University of Struga, Macedonia
24. **Dashmir Nasufi** -International University of Struga, Macedonia
25. **Guximtar Rushani** - International University of Struga, Macedonia

ISSN 1857-7482

10.21520/R.27-2023

Botim shkencor i Universitetit Ndërkombëtar në Strugë

Nr.27, 2023

Përmbajtja

THE SIGNIFICANCE OF CIRCULAR ECONOMY IN THE DEVELOPMENT OF MACEDONIAN AGRICULTURAL SECTOR.....	9
NEW LEARNING TECHNOLOGY IN DIGITAL LEARNING.....	24
ORIENTIMI NË KARRIERË I NXËNËSVE TË SHKOLLAVE NËNTËVJEÇARE NË KOSOVË.....	36
PROSTITUCIONI SI FORMË E TRAFIKIMIT TË QËNIEVE NJERËZORE	64
KUPTIMI I SË DREJTËS SË AUTORIT.....	74
ROLI I PROKURORISË, DHE GJYKATËS NË TRAJTIMIN E FËMIJËVE-MITURVE TË INVOLVUAR NË KRIMINALITET NË REPUBLIKËN E MAQEDONISË SË VERIUT , REPUBLIKËN E SHQIPËRISË DHE REPUBLIKËN E KOSOVËS.....	99
THE CONFLUENCE OF HISTORICAL TRAJECTORIES AND LEGAL PARADIGMS: A COMPARATIVE EXAMINATION OF ALBANIAN AND MACEDONIAN JURISPRUDENTIAL EVOLUTION	113
INTERNATIONAL PROTECTION OF INDUSTRIAL PROPERTY!	123
NJOHURITË DHE QËNDRIMET E PROFESIONISTËVE SHËNDETËSOR PËR TELENURSING	138

ASSESSMENT OF FLOODS IN THE UNGAUGED LUFTINJA RIVER BASIN, A VJOSA RIVER TRIBUTARY	150
BOOTSTRAPPING TECHNIQUES FOR EXPLORING UNCERTAINTY IN PARAMETER AND FREQUENCY ESTIMATES: A CASE STUDY FROM VJOSA RIVER BASIN	167

THE SIGNIFICANCE OF CIRCULAR ECONOMY IN THE DEVELOPMENT OF MACEDONIAN AGRICULTURAL SECTOR

Biljana Ciglovska Bojchevska

International University of Struga, R. of North Macedonia

b.ciglovska@eust.edu.mk

Abstract

As the world faces resource scarcity, global climate change, environmental degradation and increasing food demand, the circular economy represents a significant future strategy to support sustainable, regenerative agriculture. The circular economy represents a promising strategy for saving relevant resources and reducing the negative environmental impacts of agricultural activities, while improving economic performance. The circular economy is an economic system in which raw materials, components and products retain their quality and value as long as possible. Agriculture carries out the cultivation of the soil, the production of crops and the breeding of livestock, and to varying degrees the preparation and marketing of the obtained products. Crop production includes all activities: i) processes, ii) stocks, such as soil as a nutrient reservoir, and iii) nutrient flow associated with the production of arable crops, including fodder, fruit and vegetables, horticulture and pasture. For example, crop production is a primary consumer of water and energy. Additionally, agriculture is responsible for more than 90% of land and water-related environmental impacts, such as water stress and biodiversity loss, and is an important contributor to human toxicity due to farm worker exposure to pesticides. Therefore, more research efforts are needed to identify ways to improve resource efficiency and sustainability of crop production by adopting circular economy practices.

Circular agriculture consists of five basic principles: regeneration, effectiveness of the land, integrated management, focus on quality food and localization. The message is that it is possible to provide quality food while recycling nutrients in agriculture to feed not only people, but also the soil, its microbes and other living species on this planet. Circular agriculture offers the most needed solutions to deal with the planetary emergency. Macedonian agriculture faces a huge number of challenges. In order to progress in the contract-food sector, restructuring is needed to, among other things, be able to cope with competition from the European market it aims at, to apply European rules, to anticipate, plan, organize and implement measures at all stages of agricultural production (including placement and purchase) with the active participation of the state, but also to stimulate young farmers.

The Macedonian agricultural sector, with the process of integration into the European Union, should fully adapt and accept the rules of the common agricultural policy in the European Union, with the same customs regulations, phytosanitary and veterinary rules, common market regulation, high standards for food safety and quality and measures for rural development. The possibilities for a greater contribution of agricultural activity to the national economy of Macedonia according to the available potentials in agriculture have not been fully utilized despite the tradition in that sector and the favorable climatic conditions. An advisory system for farmers is also needed, as well as transparent and accessible data that will lead to the education of farmers and improvement of agriculture.

Keywords: *circular economy, development, agriculture, challenges.*

INTRODUCTION

Global population growth is becoming faster and more developed and urbanized, leading to increased demand for food, energy and water. Earth's resources are finite and have a limited capacity to meet this growing demand. The standard model of society today is a linear economy, where resources flow in one direction from their extraction to producers, consumers and finally disposal. Globally,

about 90 billion tons of primary resources are extracted and used each year, and less than 10 percent is recycled. This has negative impacts on both the environment and human health and such high consumption of finite resources is not commercially sustainable. In order to slow down the depletion of natural resources and reduce the environmental damage caused by their extraction, there is a need to rethink the way society consumes resources. This can be achieved by changing the economy away from the current methods of economics. (Craine, R. & V. Wells, V. 2021):

- The circular economy is an economic model that has gained significant interest in recent decades. The circular economy seeks to address many of the world's current sustainability challenges by decoupling economic growth from consumption. In a circular economy, materials intended for disposal are reused, recycled or recycled. In doing so, new value can be created from products previously considered waste, minimizing resource input and reducing waste and emissions. The development of a circular economy can also provide value through the creation of new industries and jobs. The circular economy is based on the key principles of keeping products and materials in use, designing waste and pollution out of the system, and regenerating natural systems.
- In the circular economy model, materials are divided into two categories: technical materials and biological materials.
 - ✓ Biological materials are those that can be safely returned to the natural environment at the end of their use life such as food, wood, or natural fibers. In a circular economy any consumables are made of biological materials, which can be returned to the biosphere and biodegrade over time to return nutrients to the environment.
 - ✓ Technical materials cannot be returned to the natural environment and unlike biological materials which can be considered consumable, technical materials cannot be consumed or returned to the biosphere. This requires a shift in the role of the individual from a “consumer” to a “user”. Technical materials must be designed to be durable and reusable or easily upgradeable. This means they can be repeatedly cycled through the economy, continually creating further value. To support this, technical products can be rented or leased, rather than owned,

encouraging maintenance and repair, and discouraging disposal. For products where this is not possible, incentives can be created to ensure the return and reuse of the product at the end of its use life.

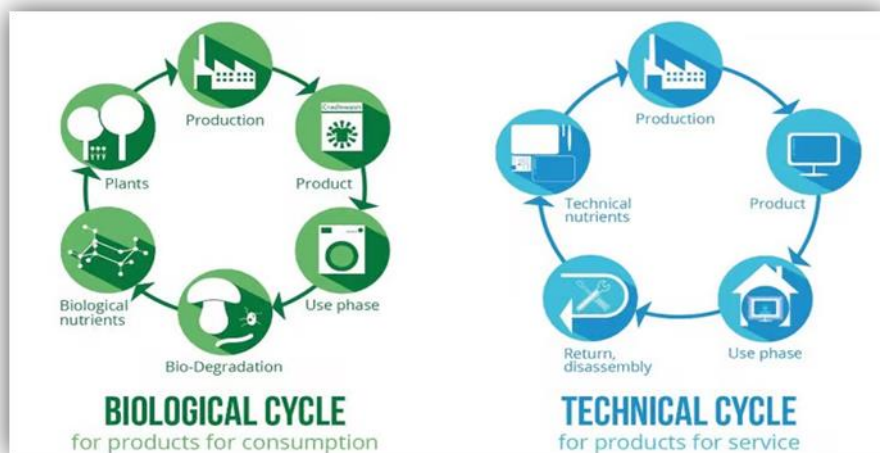

Figure 1. Biological and Technical Cycles in the Circular Economy

Source: Carine, R., Vivienne Wells. V., (2021), Agriculture and the Circular Economy - Centre for Entrepreneurial Agra Technology, <https://ceat.org.au/agriculture-and-the-circular-economy/>

- Agriculture has major impacts on the environment, being a leading contributor to greenhouse gas emissions, water consumption, and nitrate and ammonia pollution. Climate change is also expected to have significant negative effects on agriculture. The circular economy can be applied to agriculture to reduce the impacts of industry and continue to feed a growing global population. The circular economy in agriculture is based on the principles of reducing external input requirements, closing nutrient gaps and reducing the environmental impact of discharges and run-off..
- ✓ Organic waste from farming has long been used as a source of fertilizer for agriculture. Biological waste such as crop stalks, leaves and pods, and animal waste can be converted into fertilizers which are rich in nitrogen, phosphorous, potassium and other nutrients and can reduce the cost and

resource demand for external inputs of synthetic fertilizers. Cities, towns, and agricultural activities such as animal production and irrigation runoff create wastewater, which if treated properly, can also be reused for pastures and plant production. This is not only valuable as a source of water, but it can also contain the same valuable nutrients found in biological waste that act as fertilizers.

- ✓ Biomass from plant and animal waste can also be used directly or modified to produce biofuels that can be used for heat, electricity, or transportation fuel production. Biomass as an energy source is abundant and versatile and can reduce reliance on fossil fuels and waste to landfill.
- ✓ Reducing waste and increasing efficiency in agriculture can also help to support the circular economy. Precision agriculture can help to do this by using research, remote sensing and data collection to ensure that just the right amounts of substances are used at the right time in exactly the right place. This reduces the resource inputs required and their environmental impact.

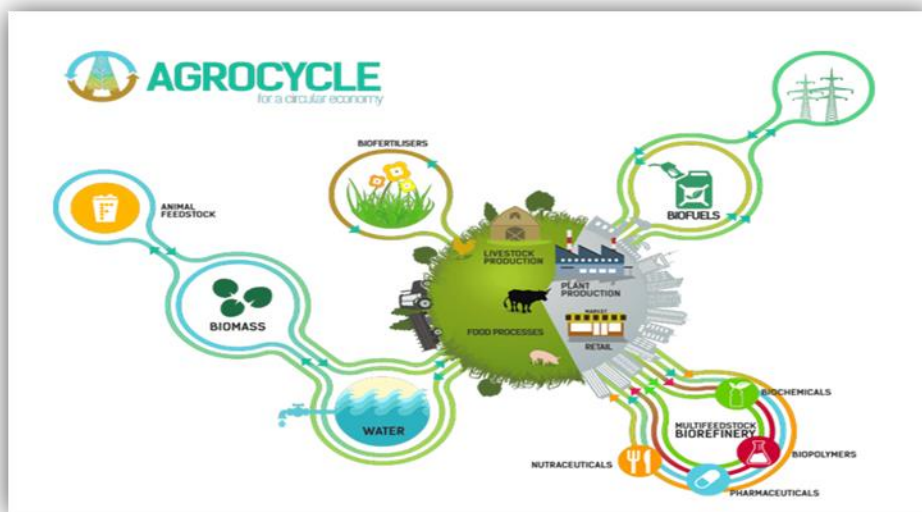

Figure 2. Circular Economy in Agriculture

Source: Craine, R., Vivienne Wells. V., (2021), Agriculture and the Circular Economy - Centre for Entrepreneurial Agri Technology, <https://ceat.org.au/agriculture-and-the-circular-economy/>

MATERIALS AND METHODS

The problem chosen for research in this paper is in a field of limited preliminary research. Data collection should be based on primary or secondary sources. Solving the research problem is based on information about the circular economy in general, and especially about the circular economy in the agricultural sector, which lead to an analysis of the situation with the circular economy in the agricultural sector in the world and in the Republic. of North Macedonia. When examining the circular economy in the agricultural sector, the analysis was carried out by seeking answers to several questions; (1) characteristics of the circular economy in the agricultural sector; (2) the state of the circular economy in the agricultural sector in the world; (3) circular economy in the Macedonian agricultural sector and (4) the perspectives of the circular economy in the Macedonian agricultural sector.

RESULTS

Interest in the circular economy is growing all over in response to the current unsustainable production and consumption model based on increased use and depletion of resources. During the last decade, the circular economy has received increasing attention worldwide as a method to overcome the current model of production and consumption, characterized by increased use and depletion of resources (Raimondo, M. 2023):

- Food production has, in recent years, paid considerable attention to issues such as food safety, production monitoring, product quality and respect for the environment. Waste generation along the global supply chain in 2019 was approximately 1.3 billion tones due to resource and process mismanagement and unsustainable consumer consumption patterns. As such, promoting the development of new technologies to drive the shift towards waste recycling is of paramount importance.

- The biological cycle covers the flows of renewable materials, designed to re-enter the biosphere and organized in an open-loop system of cascading resources, through successive stages of extraction, production of bio-based materials, energy recovery and return of nutrients to the biosphere in order to encourage the next cycle of primary products. Food production aims to maintain the quality of resources over time, adhering to a bio-based value pyramid and waste hierarchy. Biological nutrients can be organic or inorganic and are described as materials or products designed to be returned to the biological cycle, which are consumed by soil microorganisms and other animals.

Healthy, sustainable and inclusive food systems are critical to achieve the world's development goals. Agricultural development is one of the most powerful tools to end extreme poverty, boost shared prosperity, and feed a projected 10 billion people by 2050. Growth in the agriculture sector is two to four times more effective in raising incomes among the poorest compared to other sectors. Agriculture is, also, crucial to economic growth: accounting for 4% of global gross domestic product (GDP) and in some least developing countries, it can account for more than 25% of GDP (WBG, 2023):

- Climate change may further reduce crop yields, especially in the world's most food-insecure regions. At the same time, our food systems are responsible for about 30% of greenhouse gas emissions.
- Current food production systems also threaten the health of people and the planet and create unsustainable levels of pollution and waste. One third of the food produced globally is either lost or wasted. Addressing food loss and waste is critical to improving food and nutrition security, as well as helping to meet climate goals and reduce stress on the environment.
- The risks associated with poor nutrition are also a leading cause of death worldwide. Many people either don't eat enough or eat the wrong kinds of food, resulting in a double burden of malnutrition that can lead to disease and health crises. Food insecurity can worsen the quality of nutrition and increase the risk of various forms of malnutrition, potentially leading to undernutrition as well as overweight and obese people. It is estimated that around 3 billion people in the world cannot afford a healthy diet.

Agriculture is an essential part of the global economy and, at the same time, has a significant impact on natural resources and the conservation and preservation of the environment. With the world's population growing and concerns about climate change, pressure is mounting on the agricultural sector to become more resource efficient and environmentally sustainable. Food production resources are depleting 50% faster than they can be regenerated, and by 2030 Given that our world has finite resources, current patterns of production and consumption need more sustainable approaches, especially with current challenges and disruptions of supply chains. Consumers are becoming more and more educated in choosing products that are healthy, environmentally produced and locally designed (MDPI, 2023):

- Primary production in agriculture plays an indispensable role in providing food, fiber and other resources to meet the demands of a growing global population. The demands of current development policies intensify the pressure for this sector to adapt in practice, becoming not only more productive, but also more reasonable towards the limited resources it relies on and the ecosystems it interacts with.
- Stakeholders, from farmers and agribusinesses to decision makers and environmental advocates, recognize the need to find a balance between meeting population demands, producing healthy food in a resource-efficient manner, both economically and from limited available natural resources.
- The circular economy in agriculture leads to optimizing the use of resources, reducing generated waste and responsible land management practices. This practically translates into the fact that the agricultural sector should increase the use of renewable energy sources in current practices, minimize greenhouse gas emissions and apply solutions that contribute positively to climate change mitigation efforts.
 - The concept of a circular economy is emerging as a promising paradigm shift that seeks to reconcile economic growth with environmental balance. Over time, the circular economy has become a key concept in global efforts to address the challenges of finite resources and the impact of human activity on the environment.

Agribusiness is one of North Macedonia's most promising sectors. Agribusiness (including agriculture, forestry, and fisheries) accounted for 8.6

percent of GDP (2020 data), 11.6 percent of total trade, and 14 percent of the total number of persons employed in the country (2019 data). Exports of agricultural and food products in 2021 constituted 9.6 percent of North Macedonia's total exports. The top markets for agriculture and food products are the EU (50.6 percent of total exports) and CEFTA countries (32 percent). The main export products from North Macedonia are tobacco (20 percent of agriculture exports), biscuits and waffles (10 percent), canned vegetables (9.5 percent), wine (9 percent), and fresh vegetables (8 percent). The EU also provides 47.5 percent of North Macedonia's total agriculture imports, with the United Kingdom providing another 17.6 percent.

The main imported products are chocolates and confectionary (9 percent), sunflower oil (4.9 percent), meat (poultry 5 percent, pork 3.5 percent, and beef 3.1 percent), cheese, processed foods, and wheat and flour (CCG, 2022):

- Food and beverage processing are significant industries in North Macedonia, as well as fresh fruit and vegetable processing. Processed foods include both semi-finished products (frozen, dried, and concentrates) and finished products (canned and preserved). Over 75 percent of processed foods are exported, mostly to the EU and neighboring countries. Most food-processing facilities are private companies.
- The National Strategy for Agriculture and Rural Development 2021 – 2027 aims to strengthen the ability of North Macedonia's agricultural sector to compete in the EU and other regional markets and to promote sustainable and balanced rural development, while retaining the youth population through creating better living conditions.
- ✓ The key strategic goals are to improve competitiveness, economic sustainability, and incomes by improving food supply security and strengthening the sector's market orientation. The Strategy also focuses on technology and digitalization, the application of sustainable environmental practices to mitigate and adapt to climate change and attracting young farmers. Consequently, the total agriculture budget (including financial support to agricultural development and subsidies to farmers) has increased from \$49.3 million in 2007 to \$175 million in 2020, accounting for approximately 2.85 percent of the national budget.

- ✓ The largest portion of the agriculture budget (\$106 million in 2021) continues to be support and direct payments for agriculture production and rural development. The biggest problem for farming in North Macedonia is the division of land. Most parcels are very small and fragmented, with over 55 percent of parcels consisting of two to five hectares. Only 0.14 percent have 50 hectares or more.

DISCUSSIONS

Food waste constitutes an incredible 40 percent of solid waste in Macedonia, which is equivalent to over 100,000 tons. The circular economy model can help Macedonia reduce waste, create new jobs, stimulate economic growth and bring the country closer to the EU. The Republic of Macedonia should implement preventive measures to reduce food losses in the process of production, retail and other distribution of food, including households, by setting specific goals for reducing food waste (Veljanovski, S., 2023):

- Macedonia has made progress in reducing poverty and hunger, with poverty rates falling from 27 percent in 2010 to 21.8 percent in 2019, and has a relatively low Global Hunger Index score of less than 5 in 2022 year. However, food waste remains a significant problem.
- To further expand the fight against food waste and contribute to global efforts to address this critical issue, Macedonia can implement the following proposals:
 - ✓ Investing in infrastructure and storage facilities: Developing adequate infrastructure and storage facilities can help reduce food waste by preserving food and preventing spoilage. This could include building more efficient refrigeration systems and investing in better transportation methods to get food to markets in a timely manner.
 - ✓ Promoting sustainable agricultural practices: Encouraging farmers to implement sustainable agricultural practices, such as crop rotation and reduced tillage, can help reduce excess and minimize food waste. Macedonia can encourage industry to take measures such as establishing food donation programs, reducing food waste in production and distribution, and developing new technologies for food waste management.

- ✓ Consumer education: Increasing awareness of the food waste problem and educating consumers on how to reduce waste in their homes can also have a significant impact. This may include providing advice on meal planning, proper storage and use of leftovers.

- ✓ Support food redistribution programs: Supporting food organizations that collect and redistribute surplus food to those in need can also help solve the problem of food waste while improving access to healthy food. for marginalized communities.

Innovations in science and technology play a key role in the transformation of the Macedonian agricultural and food systems, in order to make them more efficient, inclusive, resilient and sustainable. Macedonian agri-food systems are under enormous pressure to produce more to meet growing food needs while minimizing environmental impacts. The Macedonian state will have to make significant investments in science, technology and innovation to ensure effective transformations of the global agriculture-for-food systems (Mchamber.mk, 2023):

- The adoption of technologies and innovations requires three key elements:
 - ✓ coherent and integrated systems for agricultural innovation,
 - ✓ investments in agricultural research and
 - ✓ participatory approaches to knowledge sharing and transfer.
- Science, technology and innovation in agri-food systems includes multiple technologies and innovations and sustainable agricultural approaches, including biotechnologies, digital technologies and renewable energy technologies, among others. For example, advances in biotechnology can be used to genetically improve plants and animals, increase yields, improve soil health, and rapidly diagnose diseases and develop vaccines.
- Remote sensing and satellites, as well as drones, offer enormous opportunities for real-time data collection to monitor weather, crops, pests and diseases, and soil conditions (hi tech). Technologies such as automated irrigation systems, agricultural robots and digital technologies for financial inclusion, meanwhile, are further contributing to mitigating and overcoming development challenges.
 - ✓ The sustainability of agricultural production depends on the readiness to introduce new practices for economic management.

- ✓ Food production is an extremely complex process that depends on a large number of factors, therefore it represents a great challenge. As a result of climate change and the pollution of the soil, atmosphere and water, the production and quality of food, as well as the very survival of many plant and animal species are becoming more and more endangered, and there is also a decrease in the yield of agricultural crops due to heat waves and drought, which are becoming more frequent, more intense and longer lasting. In addition, the climatic conditions are becoming more and more favorable for the development of plant diseases and pests, which, due to the extension of the growing season, can develop several generations during the year and cause significant damage to agricultural crops.
- ✓ The consequences of climate change on agriculture are not exclusively negative. The extension of the growing season opens up the potential for higher yields of some crops. Also, the greater amount of accumulated heat, which manifests itself through temperature sums, opens up the potential for the cultivation of agricultural crops that are traditionally grown in warmer regions. The sustainability of agricultural production depends on the readiness to introduce new practices for economic management.
- ✓ The profitability and sustainability of agricultural production largely depend on the readiness to introduce new economic management practices, thereby increasing competitiveness and productivity. First of all, there is a selection of varieties that are more resistant to extreme weather conditions, i.e. drought or excessive water. Varieties that will give higher yields on the same area with less water consumption should be the new standard in sowing.
- ✓ One of the main reasons for the low and inefficient agricultural production and the biggest limiting factor for increasing the competitiveness of Macedonian agriculture is the small agricultural holdings and the fragmentation of the plots. Most of the farms are owned by a large number of small agricultural holdings, which are unable to generate sufficient income for a decent standard of living and investment in the development of farm production. Therefore, one of the key measures in creating a competitive agricultural sector refers to land policy, the main objective of

which is to consolidate land and regulate agricultural land, especially when it comes to state agricultural land. If the state does not do this in the process of negotiations with the EU or providing an additional transition period, it will be bought by foreign companies at much lower prices to the detriment of domestic manufacturers and companies.

CONCLUSIONS

Circular economies are also an important pillar of the food industry. The circular economy in food production is characterized by large amounts of organic waste and by-product streams that represent a serious challenge for many food producers. The economic imperative is to keep the functional value of products as long as possible in the "circle of values" and to gain (additional) income from valorizing waste materials by turning them into resources for other industries. Circular agriculture encompasses five basic principles, namely regeneration, land efficiency, integrated management, focus on quality food and localization.

With a circular economy in agriculture it is possible to provide quality food while recycling nutrients in agriculture to feed not only people but also the soil, its microbes and other living species on this planet. Circular agriculture offers the most needed solutions to deal with the planetary emergency.

Macedonian agriculture faces a huge number of challenges. In order to progress in the contract-food sector, restructuring is needed to, among other things, be able to cope with competition from the European market it aims at, to apply European rules, to anticipate, plan, organize and implement measures at all stages. of agricultural production (including placement and purchase) with the active participation of the state, but also to stimulate young farmers. The Macedonian agricultural sector should fully adapt and accept the rules of the common agricultural policy in the European Union, with the same customs regulations, phytosanitary and veterinary rules, common market regulation, high standards for food safety and quality, and measures for rural development.

The possibilities for a greater contribution of agricultural activity to the national economy of Macedonia according to the available potentials in agriculture have not been fully utilized despite the tradition in that sector and the favorable climatic conditions. Macedonian agricultural production also requires an advisory system for farmers, as well as transparent and accessible data that will lead to the education of farmers and improvement of agriculture. Innovations in science and technology in the field of agriculture will play a key role in the transformation of the agricultural-food system of Macedonia so that it becomes more efficient, more inclusive, more resilient and more sustainable. Science, technology and innovations in the Macedonian agricultural-food system should cover all dimensions of the production cycle along the entire value chain.

REFERENCES

1. Craine, R., Vivienne Wells. V., (2023), Agriculture and the Circular Economy - Centre for Entrepreneurial Agri Technology, <https://ceat.org.au/agriculture-and-the-circular-economy/>
2. EC. 2011b. Our life Insurance, Our Natural Capital: An EU Biodiversity Strategy to 2020. Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions, COM (2011) 244 Final
3. Ellen MacArthur Foundation (2013). Towards the circular economy: Economic and Business Rationale for an Accelerated Transition. Cowes: Ellen MacArthur Foundation. Retrieved from <https://www.ellenmacarthurfoundation.org/assets/downloads/>
4. Mchamber.mk, (2023), Вести / Стопанска комора на Северна Македонија, Циркуларната економија, <https://www.mchamber.mk/default.aspx?mid=3&evid=130817&lng=1>
5. MDPI, (2023), Developing an Evaluation Framework for Circular Agriculture. <https://www.mdpi.com/2077-0472/13/11/2047>.

6. North Macedonia - Country Commercial Guide, (2022), Agricultural Sectors, www.trade.gov/country-commercial.
7. Raimondo, M., (2023), Circular Economy Models in Agro-Food Systems: A Review – MDPI, <https://www.mdpi.com/2071-1050/13/6/3453>.
8. World Bank Group, (2023), Agriculture Overview: Development news, research, data | World Bank. <https://www.worldbank.org/en/topic/agriculture/overview>.
9. World Economic Forum (2014). Towards the circular economy: Accelerating scale-up across global supply chain. Geneva: World Economic Forum. Retrieved from http://www3.weforum.org/docs/WEF_ENV_TowardsCircularEconomy_Report_2014.pdf
10. Вељановски, С., (2023), Справување со отпадот од храна и можности за циркуларна економија <https://novamakedonija.com.mk/mislenja/kolumni/>

NEW LEARNING TECHNOLOGY IN DIGITAL LEARNING

Avdyl Kastrati-PhD Candidate

avdylkastrati@hotmail.com

Abstract

The digital world is increasingly becoming part of education, with the technology which gradually is being used to for education, knowledge and skills in new and innovative ways. The aim of the research is to find, through empirical research, how new technologies are used in digital learning.

Empirical results have shown that students generally have a higher motivation when new technologies are applied. About 50% of male students and 71% of female students fully agree with the use of new technologies, they are more motivated to learn.

The average of female students is 4.5, while, the average of male students is 4.05, $F=11.015$, $p=0.001<0.05$. These results show that female students are more motivated than male students in learning when new technologies are used.

The results also show that there is a higher average of willingness to use new technologies in the teaching process by teachers who declared that the schools where they work provides very good conditions to implement new technologies, $M=4.17$, whereas there is a lower average of willingness to use new technologies in the teaching process by the teachers who declared that their schools do not provide very good conditions to implement new technologies, $M=2.36$, $F=7.655$, $p=0.000<0.05$.

Key words: *digital, learning, teacher, student, innovation, technology.*

INTRODUCTION

Technology can be a powerful tool for transforming learning. It can help affirm and advance relationships between teachers and students, renew our approaches of learning and collaboration, lessen gaps, and alter learning experiences to meet the needs of all students. The ways of teaching and learning are changing along with the development of technology. One of the newest ways of teaching and learning is the use of information and communication technology (Činko, 2016). The rapid changes in today's society, as a result of technique and technology, presents an encouraging challenge for all teachers (Vojka-Ismajli, 2012). Due to the enhanced development of information and communication technology, most teachers do not have the adequate training to make good use of all the benefits of the new ways of teaching and learning (Činko, 2016).

The application of technology in teaching process helped students, with their activity, to be treated as active subjects who with the support of their teachers, become capable of self-learning (Vojka-Ismajli, 2012). Technology makes education more efficient, scalable and accessible. Learning and training providers can reach even more isolated learners and adapt the experience to the needs of the individual (Grand-Clement, 2017).

Shifts from print to digital materials, measures to reduce time to demonstrate proficiency, and age-based groups to individually paced progress—will redesign learning for students. Shifts from a reliance on annual assessments to immediate feedback and from individual teaching roles to shared and distributed learning will redesign teaching for teachers. Traditional boundaries of teaching and learning will continue to be stretched and shattered as increasingly mobile, volatile environments facilitate the transition from a static (located in one place) to a service-based education system. (Vander Ark & Schneider, 2012), that can be used by the individual regardless of where they are.

LITERATURE REVIEW

The development of information and communication technology, media, new ways of communication and mobile technology impact the development of new

products and services, business, cooperation and communication, and education as well (Seljan, 2019).

As technology advances, new ways of learning and teaching are emerging. The term information and communication technology means the transfer and use of all types of information, it means all the technical means that allow people to use information and communicate. ICT consists of information technology, telephone, electronic media, audio and video signals and all control and monitoring functions based on network technologies (Čelebić & Rendulić, 2011).

E-learning environments also support educational opportunities for all students and provide digitally enhanced instruction (Johnson, 2016).

With technology, formal education can become more interactive, inclusive and 'safe' for all students (Grand-Clement, 2017). Digitalization has occurred in many segments of life. Digital transformation also applies to education. Nowadays, students no longer have only to sit in class and learn by listening. Education must be collaborative and interactive. Teachers are altering teaching methods and applying new technologies in the teaching process. Digital transformation has a positive effect on learning by opening up a world of endless possibilities and collaboration, or by creating a learning environment where everything is connected (Kučina Softić, 2020).

1.1. New technologies in digital learning

Education technology can be defined as the entire knowledge resources and educational work resources for didactic purposes, which includes teachers' work experience (transfer methods and procedures) and students' work experience and acquisition (Bezić, 2000).

Today, digital technology is an integral part of our society, and the development of information and communication technology is one of the leading revolutions in the field of human communication and information management. Information and communication technology affect all aspects of society, learning, teaching and research, thus providing the potential for innovations, for a better and greater development of skills required in the labour market (Kučina Softić, 2020).

In the digital age, the role of the teacher is less clear: who is educating who? The teacher is no longer limited to the traditional role. In the digital context, it is more important what is acquired rather than what is presented, and the group advocated replacing the term education with the term learning, as the latter places a more active role on the student, rather than on the teacher (Grand-Clement, 2017). In digital learning, the role of the teacher and the function of the student change, for students are more active, compared to traditional learning.

The use of ICT by the student is related to the level of confidence of the teacher in their digital competences (Sousa, Cruz& Martins, 2017).

Today's students are often referred to as "digital age learners" - reflecting their smart technology approach. With iPods, iPhones, computer games, social media platforms, and text messaging, these digital-age students have access to resources and knowledge beyond traditional school structures and practices can offer. These students are less dependent on traditional educational institutions to acquire knowledge and are much more self-reliant, using their internet-based skills to gather data and information (Collier, Burkholder and Branum, 2013). Online learning is a computer-based educational system that enables you to learn anywhere and anytime (Epignosis LLC, 2014). Through e-learning, learning becomes more effective, more flexible, and can be considered a motivational factor in terms of self- effectiveness (Park, 2009).

The application of information and communication technology in the education must be carefully planned and it should be designed in a pedagogical context (Johannesen & Eide, 2000).

E-learning enables new strategies and forms, such as online and combined learning and competency-based learning, which provides the potential to contribute to an enhanced learning. Providing every student with opportunities for an enhanced learning is not possible without a network of technology tools and strategies to personalize and enhance learning (Vander Ark & Schneider, 2012).

E-learning promotes enhanced learning in three main ways: building personalized skills in preparation for enhanced learning; schools and tools that encourage

enhanced learning; and extended access and extended options. These three elements represent complementary theories of change, important lines of evidence and research, three distinct investment rationales (Vander Ark & Schneider, 2012). E-learning is any instructional practice that effectively uses technology to enhance a student's learning experience and includes a wide range of tools and practices, including, but not limited to, online and formative assessment; an increase in the focus and quality of teaching resources and time; online content and courses; technology applications in the classroom and school; adaptive software for students with special needs; learning platform; participation in the practices of professional communities; and access to high-level and challenging content and instruction (Vander Ark & Schneider, 2012).

METHODOLOGY AND METHODS

2.1. The aim of the study

The aim of the study is to empirically find out how new technology are applied in e-learning.

2.2. Research questions

1. What is the correlation between school conditions and the implementation of new technology in e-learning?
2. What is the correlation of students' gender in motivation to learn through new technologies?
3. Is there a connection between ICT teacher training and the implementation of new technology in e-learning?
4. What is the correlation between keenness of new technology and being active in students' e-learning?

2.3. Research hypotheses

Hypothesis 1: In schools where there are the better conditions for implementing new technology, teachers are more willing to implement new technology in teaching process.

Hypothesis 2: Female students are more motivated by new technology.

Hypothesis 3: Teachers who have received ICT training are more likely to implement new technology in e-learning.

Hypothesis 4: There is a statistically significant correlation between the keenness of using technology in learning and being active by students

2.4. Target group

The target group consists of 157 teachers and 228 students. From teachers group, 95 or 60.5% work in the rural areas, while 62 or 39.5% work in urban areas, 109 or 69.4% of them work in a nine-year school (lower secondary school), while 48 or 30.6% of them work in higher secondary school, 48 or 30.6% of them are female teachers, 109 or 69.4% of them are male teachers, 88 or 56.1% of the teachers have completed courses or training for digital technology, while 69 or 43.9% of the participants have not completed any course or training for digital technology.

The group of students consists of 228 students, 104 or 45.6%, are male students, while 124 are female students, 143 or 62.7%, are nine-year school (lower secondary school) students, 85 or 37.3% are higher secondary school students, 12 or 5.3% have almost no knowledge of new technology, 22 or 9.6% have little knowledge, 79 or 34.6% have average knowledge, 104 or 45.6% have good knowledge, whereas 11 or 4.8% have very good knowledge.

2.5. Research instruments

We have used two specific questionnaires to carry out this research. Teachers' questionnaire which consists of 2 parts. The first part with the general data of teachers and the second part with 16 variables related to digital technology. Students questionnaires consists of two parts as well, the first part including the

general data and the second part 13 questions about the impact of digital technology.

2.5.1. Reliability results of the instrument for teachers

Based on the results, regarding the reliability of the meter for teachers, it was found that the predicted reliability value of the instrument is 0.886, while the reliability value is 0.885. Based on these results, we can confirm that the reliability of the instrument is high and the research instrument meets the criteria to be used.

2.5.2. Reliability results of the instrument for students

Based on the results, it is observed that the predicted reliability value of the instrument is 0.774, while the reliability value is 0.753. These two values are close to each other and show that the meter is reliable. Based on these results, we can confirm that the reliability of the instrument meets the criteria to be used.

2.6. Statistical data analysis methods

The data from the quantitative research were analysed by the Statistical Package for the Social Sciences (SPSS). To test the internal consistency of the instrument, we used Cronbach's Alpha, taking the value above 0.7 as a value that proves whether the questionnaire has internal consistency or not. For the evaluation of the results of all statistical tests, the statistical significance level of 0.05 was set.

To compare the averages of school conditions and the implementation of new technology in the teaching process, the One Way ANOVA test was used. The T-Test was used to test the correlation between ICT training and teachers' willingness to implement new technology, the impact of new technology on motivation of female and male students.

To assess the correlation between the keenness of using technology in learning and being active by students, we used the Pearson's Correlation Coefficient.

RESULTS

In this part are presented the empirical results, and the raised hypotheses have been tested.

Hypotheses 1:

Alternative hypothesis (AH): In schools where there are better conditions to implement new technology, teachers are more willing to implement new technology in the teaching process.

Hypotheses zero (HO): There is no correlation between school conditions and the implementation of new technology in teaching process.

Hypothesis testing was carried out by the One Way ANOVA parametric test.

The results have shown that the highest average, regarding the willingness of implementation of new technology in the teaching process, have the teachers who declared that the schools where they work have very good conditions to implement new technology, $M=4.17$, with a lower average of willingness come the teachers who declared that the conditions in their school are pretty good, $M=3.6$, followed by the teachers, who declared that the conditions in the school are good, $M=3.56$, and then the teachers who declared that the conditions in school are not very good, $M=2.81$ and the lowest average is for teachers who declared that the school conditions are not good at all for the implementation of new technology, $M=2.36$, $F=7.655$, $p=0.000<0.05$.

The empirical results show a higher willingness of teachers who have better conditions in their schools to use new technology, with a significant statistical difference, for the 0.05 level.

Hypotheses 2:

Alternative hypothesis (AH): Female students are more motivated by new technology.

Hypotheses zero (HO): There are no differences in gender motivation by new technology.

Hypothesis testing was performed by the parametric T-test. Empirical results show that when new technology is implemented, students generally have a higher motivation. About 50% of male students and 71% of female students agree that with new technology they are more motivated to learn, while only 9.6% of male students and 7.3% of female students, do not agree that they are more motivated when they use technology in the learning process. The average score for female students is 4.5, while for male students, the average is 4.05, $F=11.015$, $p=0.001<0.05$ (sig. 2 tailed). These results indicate that there is a significant difference between the groups averages within the 95% reliability interval, therefore the zero hypothesis is rejected and the alternative hypothesis is supported.

Hypotheses 3:

Alternative hypothesis (AH): Teachers who have received ICT training implement more the new technology in e-learning.

Hypotheses zero (HO): There is no correlation between ICT training and the implementation of new technology in e-learning

Based on the empirical results, it was found that there is a higher average of the willingness to implement new technology in the teaching process by teachers who have received ICT training, $M=3.48$, whereas there is a significantly lower average of willingness to use technology in teaching process by teachers who do not have ICT training, $M=2.49$, $F=0.781$, $p=0.000<0.05$. The results show that there are statistically significant differences between the averages of the groups, thus the zero hypothesis is rejected and the alternative hypothesis is supported.

Hypotheses 4:

Alternative hypothesis (AH): There is a statistically significant correlation between the keenness of students using technology in learning and being active.

Hypotheses zero (H₀): There is no correlation between the keenness of students using technology in learning and being active.

In order to find the correlation between the variables, the Pearson correlation coefficient was used. Correlational results show that there is a moderate relationship between students' keenness to apply new technology and being active in the learning process, $r=0.516^{**}$, with statistical significance, $p=0.000<0.05$. The preference to apply new technology in learning, influences students to be more active in learning.

DISCUSSION OF THE RESULTS

Conditions at school are an important factor for good running of the learning process. In order to apply new technology, the school must offer proper conditions. During the analysis of the results by the ANOVA test, it was found that teachers, whose schools offer good conditions to implement new technology, are more willing to implement new technology in teaching process, rather than teachers who do not have good conditions in their schools. Also in a study conducted by Kučina, it was found that the attitude of teachers is more positive when they have good conditions in the institution to apply e-learning and ICT (Kučina, 2020).

Empirical results show that when new technology is applied, students generally have a higher motivation. About 50% of male students and 71% of female students fully agree that by new technology, they are more motivated to learn. The results of the t-test show a higher level of motivation in female students, compared to male students.

The willingness to implement new technology, in addition to the conditions of the schools, is also related to the knowledge of teachers on the use of technology. Based on the empirical results, there is a significant higher willingness of the teachers who have received ICT training to implement new technology than teachers who have not received ICT training.

Using the correlation method, a significant statistical correlation was found between the two variables. Based on the correlation coefficient, it was found that

there is a moderate correlation level, with a statistical significance, between the keenness of students to implement new technology and being active in the learning process.

BIBLIOGRAPHY

1. Bezić, K. (2000) Tehnologija obrazovanja i školovanje učitelja. U: Rosić, V., ur., *Nastavnik i suvremena obrazovna tehnologija: zbornik radova*. Rijeka: Filozofski fakultet, str. 19-26.
2. Branisavljević, M. R. & Milovanović, M. (2014). Savremene tehnologije u nastavi stranih jezika. *Sinteza*. <https://www.researchgate.net/publication/269231631>
3. Camilleri, M. A. and A. C. Camilleri. (2016). "Digital Learning Resources and Ubiquitous Technologies in Education," *Tech Know Learn*, pp. 65-82.
4. Čelebić, G. & D. I. Rendulić. (2011). Osnovni pojmovi informacijske i komunikacijske tehnologije. U ITdesk.info-projekt računalne e-edukacije sa slobodnim pristupom-Priručnik za digitalnu pismenost. Zagreb: Otvoreno društvo za razmjenu ideja (ODRAZI).
5. Chan, T.-W.; Roschelle, J.; Hsi, S.; Sharples, M.; Brown, T.; Patton, C.; Cherniavsky, J.; Pea, R.; Norris, C. (2006). One-to-one technology-enhanced learning: An opportunity for global research collaboration. *Res. Pract. Technol. Enhanc. Learn.* 1, 3-29. [CrossRef]
6. Činko, M. (2016). Upotreba informacijske i komunikacijske tehnologije u nastavi (Diplomski rad), dabar, Rijeka.
7. Collier, D., K. Burkholder and T. Branum. (2013). *Digital Learning: Meeting the Challenges and Embracing the Opportunities for Teachers*. Committee for Economic Development prepared in cooperation with Texas Association of School Administrators & Fort Worth Chamber of Commerce.
8. Epignosis LLC. *E-Learning Concepts, Trends, Applications*. 2014. Available from: [https:// www.talentlms.com/elearning/](https://www.talentlms.com/elearning/)

9. Grand-Clement, S. (2017). Digital learning: Education and skills in the digital age, RAND Corporation, Santa Monica, Calif., and Cambridge, UK.
10. Johannesen, T. & Eide, E., 2000. The role of the teacher in the age of technology: Will the role change with use of Information and communication technology in education?. 24 11.
11. Johnson, L., Adams Becker, S., Cummins, M., Estrada, V., Freeman, A., and Hall, C. (2016). NMC Horizon Report: 2016 Higher Education Edition. Austin, Texas: The New Media Consortium.
12. Kučina Softić, Sandra. (2020). Digitalne kompetencije nastavnika za primjenu učenja u visokom obrazovanju (doktorski rad), dabar, Zagreb.
13. Kümmel, E., J. Moskaliuk, U. Cress and J. Kimmerle. (2020). Digital Learning Environments in Higher Education: A Literature Review of the Role of Individual vs. Social Settings for Measuring Learning Outcomes, MDPI, pp 1-19. www.mdpi.com/journal/education
14. Park, S. Y. (2009) An analysis of the technology acceptance model in understanding university students' behavioral intention to use e-learning. Educational Technology & Society, **12**(3):150-162.
15. Reimagining the Role of Technology in Education: 2017 National Education Technology Plan Update <http://tech.ed.gov> Salavati, Sadaf. (2016). Use of Digital Technologies in Education: The Complexity of Teachers' Everyday Practice (Doctoral dissertation), Linnaeus University Press, 351 95 Växjö, Sweden, ISBN: 978-91-88357-39-7.
16. Seljan, S. (2019). Informacijska i komunikacijska tehnologija (IKT) u interdisciplinarnom okruženju nastave jezika. <https://www.researchgate.net/publication/334611413>
17. Sousa, M. J., R. Cruz & J. M. Martins. (2017). Digital learning methodologies and tools-A literature review, <https://www.researchgate.net/publication/318679851>.
18. VanderArk, T. & C. Schneider. (2012). How Digital Learning Contributes to Deeper Learning.
19. Vojka-Ismajli, Hatixhe. (2012). Teknologija mësimore dhe të menduarit kritik, Libri shkollor, Prishtinë.

ORIENTIMI NË KARRIERË I NXËNËSVE TË SHKOLLAVE NËNTËVJEÇARE NË KOSOVË

Avdyl Kastrati-PhD Candidate

avdykastrati@hotmail.com

Abstrakt

Qëllimet e të mësuarit, përfshijnë përmirësimin e efikasitetit të sistemit të arsimit dhe trajnimit dhe menaxhimin e ndërlihdjes së tij me tregun e punës. Nëse individët marrin vendime për atë që duhet të mësojnë në një mënyrë të mirëinformuar dhe të menduar mirë, të lidhur me interesat e tyre, kapacitetet dhe aspiratat e tyre, investimet në sistemet e arsimit dhe trajnimit ka të ngjarë të japin kthime më të larta (Watts, 2009). Udhëzimet shkollore për orientim në karrierë mund të planifikohen mjaft herët. Ndërgjegjësimi për rëndësinë e karrierës dhe zhvillimin e zakoneve të punës mund të fillojnë që në klasat e ulëta të shkollës fillore në mënyrë që nxënësit të kuptojnë se veprimet e tyre në moshën 11 ose 12 vjeç do të kenë implikime për zhvillimin e tyre gjatë gjithë jetës profesionale (Babarović&Šverko, 2017). Super identifikoi moshat para 14 vjeç si periudhën paraprake në të cilën fëmijët fillojnë të mendojnë për karrierën dhe veten e tyre (Super, 1980).

Qëllimi i hulumtimit është të gjendet nëse nxënësit e shkollave nëntëvjeçare arrijnë të orientohen drejtë në drejtimin që do të zgjedhin në shkollën e mesme të lartë.

Nga rezultatet empirike u gjet se rreth 72.3 % e mësimeve, konsiderojnë se i orientojnë drejtë nxënësit në karrierë, 6.3% konsiderojnë se nuk kanë dhënë ndonjë kontribut të madh, ndërsa vetëm 48.9% e nxënësve konsiderojnë se në shkollimin fillor dhe të mesëm të ulët, janë udhëzuar dhe edukuar drejtë për

orientim në të drejtë në karrierë, ndërsa 24.3% e tyre, konsiderojnë se askush nuk është marr me orientimin e tyre në karrierë.

Rezultatet empirike treguan se ka dallime statistike të rëndësishme në mes të nxënësve dhe mësimitdhënësve, lidhur me orientimin në karrierë. Nga këto rezultate, u gjet se mësimitdhënësit pretendojnë nivel më të lartë të udhëzimeve dhe edukimit të nxënësve për karrierë, ku $M=59.91$, ndërsa nxënësit, kanë qëndrim më të ulët ndaj orientimit dhe edukimit për karrierë nga ana e mësimitdhënësve, $M=46.09$, ndërsa $p=0.000<0.05$.

Fjalë kyçe: *karrierë, nxënës, orientimi, shkolla nëntëvjeçare.*

HYRJE

Fenomeni i globalizimit ka çuar në rritje të konkurrencës dhe kërcënim për mbijetesën e organizatave të punës. Të gjitha llojet dhe nivelet e punësimit janë prekur në shkallë të ndryshme. Shumë punë tradicionale janë zëvendësuar me punë të reja ose janë transformuar rrënjësisht (Debono, Camilleri, Galea and Gravina, 2007). Me orientim në karrierë nënkuptojmë këshillime personale, përkrahje dhe këshillim për të ndihmuar me vendimet rreth kurseve fillestare të studimit, kurset e trajnimit profesional, arsimim dhe trajnim, zgjedhjen fillestare të punës, ndërrimin e punës ose rihyrjen në fuqinë punëtore (Kastrati&Sylejmani, 2011). Orientimi i drejtë në karrierë i nxënësve, do të jetë i mirëseardhur për të gjithë, si për nxënësit, familjen, shoqërinë, tregun e punës, etj. Shkolla siguron një mjedis ideal për të punuar për të inkurajuar pjekurinë profesionale të nxënësve dhe për t'i ndihmuar ata të vendosin për një profesion të ardhshëm (Babarović&Šverko, 2017). Orientimi në profesion filloi në fillim të shekullit të 20-të me lëvizjen e arsimit të detyrueshëm. Arsimi profesional në përgjithësi u mbështet fuqimisht në atë kohë, pasi shkollat e mesme u bënë institucione për masat që kërkonin trajnim për rolet e tyre të ardhshme industriale (Hughes&Karp, 2004).

Në shumicën e vendeve, arsimi bashkëkohor i karrierës tani kombinon dhënien e informacionit në lidhje me opsionet dhe zgjedhjet e karrierës (udhëzime në karrierë) së bashku me mbështetjen dhe këshillat personale që u ofrohen individëve kur planifikojnë rrugët e tyre të karrierës (këshillimi i karrierës) (Wong&Yuen, 2019).

Edukimi në karrierë zakonisht përfshin të mësuarit të bazuar në përvojën në lidhje me punën, në formën e përvojës së punës, vizitat në punë dhe simulimet e punës të tilla si mini-ndërmarrjet. Përvojat e tilla përfshihen për arsye eksploruese, për të ndihmuar individët të eksplorojnë fushat e punës para se të angazhohen për to. Ato paralelizohen në një kontekst arsimor nga kursi "provues", i krijuar për t'i mundësuar nxënësve të fitojnë përvojën e asaj që përfshin kursi para se të marrin një vendim të vendosur për të hyrë në të (OECD, 2004).

Mësimdhënësit, janë ata të cilët duhet të angazhohen më tepër me nxënësit, për shkak të qasjes së drejtpërdrejtë dhe informatave më të shumta për ta. Megjithatë, nuk duhet mbetur anash as familja, e sidomos, organet profesionale të shkollës: pedagogu, psikologu, të cilët, kanë kompetenca profesionale që nxënësit t'i orientojnë drejtë në karrierë. Në shumë vende, nuk bëhet orientim i drejtë, për shumë arsye, sidomos për shkak të zhvillimit të ulët, mungesës së përvojës, mungesës së organeve profesionale, etj. Informimi dhe këshillimi profesional në shkollat tona ka rëndësi të konsiderueshme dhe është më se i domosdoshëm, pavarësisht se në çfarë kushte punohet e veprohet (Dervodeli, 1997).

SHQYRTIMI I LITERATURËS

Në kushtet e ndërlikueshmërisë gjithnjë e më të madhe të botës së punës, nevoja që nxënësit të marrin vendime reale në shkolla lidhur me karrierën e tyre të ardhshme është thelbësore në qoftë se dëshirojnë t'i kontribuojnë efektivisht dhe gjatë gjithë jetës vlerës ekonomike të vendit. Është e rëndësishme jo vetëm për vetë mirëqenien që të gjejnë një punë që u jep kënaqësi, por është thelbësore edhe për prosperitetin e vendit që të marrin parasysh modelin në ndryshim e sipër të industrisë dhe tregtisë, në mënyrë që sistemi arsimor t'i përgatisë nxënësit për sfidat e mundësive të punësimit në të ardhmen (Stevenson, 2014). Kur krahasohet me disa vite më parë, nxënësit sot kanë një gamë më të gjerë të mundësive

arsimore. Në të njëjtën kohë, nxënësit sot përballen me një treg pune më të ashpër, konkurrues dhe më kompleks (Debono, Camilleri, Galea and Gravina, 2007). Derisa politikatat e punësimit dhe arsimit kërkojnë të zgjerojnë zgjedhjet dhe të krijojnë sisteme që mund t'i përgjigjen nevojave të ndryshme gjatë gjithë jetës, udhëzimi në karrierë bëhet gjithnjë e më i rëndësishëm për politikatat publike (OECD, 2004).

Të mësuarit në lidhje me karrierën në shkollat fillore ka të bëjë me ndihmën që fëmijët të kuptojnë se kush mund të bëhen dhe duke i ndihmuar ata të zhvillojnë një ndjenjë të shëndetshme të vetvetes që do t'i mundësojë atyre të arrijnë potencialin e tyre të plotë (Niles and Harris-Bowlsbey, 2017, in Kashefpakdel, Rehill&Hughes, 2018). Ndërhyrjet e hershme mund të sjellin një ndikim të qëndrueshëm në zhvillimin e fëmijëve dhe perceptimin e profesioneve të ndryshme, dhe të subjekteve që mundësojnë qasjen në to (Kashefpakdel, Rehill&Hughes, 2018).

Udhëzimi dhe orientimi në karrierë shikohet gjerësisht si një e mirë publike, si dhe një e mirë private. Me fjalë të tjera, përfitimet e tij potencialisht vijnë jo vetëm për marrësin individual të shërbimeve por edhe për shoqërinë e gjerë (Watts, 2013).

1.1. Orientimi në karrierë i nxënësve

Me orientimin në karrierë nënkuptojmë këshillime personale, përkrahje dhe këshillim për të ndihmuar me vendimet rreth kurseve fillestare të studimit, kurset e trajnimit profesional, arsimim dhe trajnim, zgjedhjen fillestare të punës, ndërrimin e punës ose rihyrjen në fuqinë e punës (Kastrati&Sylejmani, 2011).

Orientimi në karrierë ofron një lidhje thelbësore midis arsimit dhe tregut të punës (Akkök, 2015). Orientimi për karrierën është ngulitur në kontekste të ndryshme si në shkolla, universitete, institucione trajnuese, shërbime publike të punësimit dhe vendet e punës. Aktivitetet mund të marrin forma të ndryshme, individuale ose grupore, ballë për ballë ose në distancë (Debono, Camilleri, Galea and Gravina, 2007). Orientimi në karrierë duhet të fillojë në mjedisin shkollor, pasi rrit ndërgjegjësimin e nxënësve për llojet e punëve të ndryshme dhe ndihmon në identifikimin e vendeve të punës që janë më të përshtatshme për individin

(Algadheeb, 2015). Udhëzimi për karrierën në shkollën fillore nuk ka për qëllim t'i detyrojë fëmijët të bëjnë zgjedhje të parakohshme por të shmangin mbylljen e parakohshme të opsioneve të ardhshme (Sidiropoulou-Dimakakou, Argyropoulou&Drosos, 2013).

Përkufizimi i orientimit për karrierën i miratuar në Rishikimin e Politikës së Udhëzimit të Karrierës së OECD ishte që të përshkruante shërbimet që synojnë të ndihmojnë njerëzit, të çdo moshe dhe në çdo pikë gjatë jetës së tyre, për të bërë zgjedhje arsimore, trajnuese dhe profesionale dhe për të menaxhuar karrierën e tyre (OECD, 2004).

Orientimi për karrierën i referohet ndihmës së dhënë individëve, ose grupeve të individëve, në adresimin e problemeve që lidhen me zgjedhjet e profesionit dhe jetës, duke ofruar mundësi të plota për zhvillim personal dhe kënaqësi në punë (Çinkir, 2015). Zhvillimi i karrierës nuk mund të optimizohet kur individi bën zgjedhje jashtë zonës së tij ose të saj të interesit ose nëse ai ose ajo ka një aftësi të ulët për të ndjekur një karrierë të veçantë që konsiderohet e popullarizuar (Divya, 2015).

Termi karrierë tradicionalisht është përcaktuar si profesion ose rrugë profesionale e ndjekur si detyra e jetës së dikujt (Wong&Yuen, 2019). Në vitet e fundit, termi karrierë është zgjeruar për të përfshirë të gjitha rolet e luajtura nga njerëzit gjatë gjithë jetës (Super, 1980). Ajo përcaktohet si ndërthurja dhe sekuenca e roleve të luajtura nga një rrjedhë e qëndrueshme e jetës. Këto role përfshijnë ato të fëmijës, nxënësit ose studentit, qytetarit, punëtorit, bashkëshortit, prindit, etj (Super, 1980).

Për orientimin në karrierë, një rol të rëndësishëm luajnë zhvillimi ekonomik, sistemi politik, faktorët social e kulturor, si dhe faktorë të tjerë.

Zhvillimit ekonomik mund të ndikojë jo vetëm në shtrirjen e shërbimeve udhëzuese por edhe në orientimin e tyre. Për vendet që janë ende në fazat e hershme të zhvillimit ekonomik, shërbimet e udhëzimit priren të mbizotërohen nga konsideratat e përdorimit të punës, duke kanalizuar individët në fusha të arsimit, trajnimit dhe punës që vlerësohen të nevojshme për ekonominë kombëtare (Watts, 1999).

Në sistemet demokratike, orientimi në karrierë bëhet në bazë prirjeve dhe zgjedhjeve individuale. Nëse nuk ka një farë shkalle të zgjedhjes së lirë për qytetarët, shërbimet e orientimit nuk kanë asnjë rol (Watts, 1999).

Rëndësia që i kushtohet orientimit në karrierë dhe natyra e tij ndikohen fuqimisht nga faktorët socialë dhe kulturorë. Në vendet me shtresim të fortë shoqëror individët priren të bëjnë zgjedhje brenda kufijve të përcaktuar shoqëror dhe janë në gjendje të marrin pjesën më të madhe të ndihmës që u nevojitet nga familja e tyre dhe nga rrjetet informale. Në shoqëritë me nivele relativisht të larta të lëvizshmërisë sociale, nga ana tjetër, individët kanë një fushë më të gjerë të zgjedhjes në dispozicion të tyre, dhe familjet e tyre dhe rrjetet informale kanë më pak mundësi të ofrojnë ndihmë (Watts, 1999).

1.1.1. Roli i shkollës në orientimin e nxënësve në karrierë

Shkolla është faktorë me rëndësi në orientimin e drejtë të nxënësve në karrierë. Detyrë e shkollës është që përveç obligimeve të tjera, t'i përgatis të rinjtë për jetë dhe punë, gjë që nënkupton edhe përgatitjen për zgjedhjen e drejtë dhe me kohë të profesionit (Dervodeli, 1997; Kastrati&Sylejmani)). Puna edukativo-arsimore në shkolla nuk do të ishte e plotë nëse nuk përfshijnë në kuadër të punës së vet edhe orientimin në karrierë (Kastrati&Sylejmani, 2011).

Shkolla mund të organizojë një numër aktivitete të orientimit profesional që mund të drejtohen nga personeli i shkollës (p.sh. mësuesit e klasës, psikologët, pedagogët) ose bashkëpunëtorët e jashtëm. Aktivitetet e orientimit profesional, nëse kryhen si pjesë e arsimit të detyruar, kanë potencialin të prekin të gjithë nxënësit, jo vetëm ata që janë shumë të motivuar për të zhvilluar dhe drejtuar karrierën e tyre (Babarović&Šverko, 2017). Nxënësit me arritje të dobëta, zakonisht nuk kanë mundësi të zgjedhin profesionin e tyre sipas interesave të tyre, dhe pas kalimit në botën e punës shpesh bëjnë punë që nuk i plotësojnë nevojat e tyre dhe që sigurojnë të ardhura më të ulëta. Në të njëjtën kohë, adoleshentë të tillë shpesh nuk janë të interesuar për orientim në karrierë dhe nuk e kërkojnë atë vetë, pavarësisht nga fakti se ai mund të jetë shumë i dobishëm për ta (Babarović&Šverko, 2017). Prandaj, për të mirën e secilit individ dhe shoqërisë në tërësi, është e nevojshme të zhvillohen dhe organizohen ndërhyrje për

udhëzime në karrierë që do të arrinin tek këta adoleshentë. Kjo është e mundur në vetë shkollën, sepse është e mundur të përfshihen të gjithë nxënësit në ndërhyrjet e udhëzimit të karrierës në shkollë. Gjithashtu, në shkollë është e mundur të identifikohen në kohën e duhur ata që kanë shanset më të mëdha për rezultate të pafavorshme të karrierës dhe t'u kushtohet vëmendje e veçantë atyre (Babarović&Šverko, 2017).

Puna në shkollë për arsimimin, informimin dhe orientimin profesional mund të realizohet e të arrihet në shumë mënyra, si: përmes bashkëpunimit të shkollës me familjen, përmes bashkëpunimit me shërbimet profesionale të entit për punësim, me organet arsimore, me faktorët shoqërorë e politikë. Mund të realizohet duke i njohur nxënësit me llojet e profesioneve e të punëve, duke arritur te nxënësit qëndrim kritik për aftësitë e tyre vetanake, por mund ta rrihet edhe përmes zhvillimit të formave të punës në kuadër të mësimin të rregullt (Dervodeli, 1997).

Literatura në lidhje me edukimin dhe udhëzimin në karrierë pohon rezultate të jashtëzakonshme duke thënë se shkollat mund të jenë shumë përcaktuese në mësimin e nxënësve dhe përgatitjen e tyre për fazën tjetër në jetën e tyre (Moon, 2004).

1.1.2. Roli i bashkëpunimit të shkollës dhe familjes në orientimin profesional të nxënësve

Ndërtimi i karrierës ofron një sfond gjithëpërfshirës teorik që ilustron rëndësinë e zhvillimit të karrierës dhe mënyrën se si do të kontribuojë në sjelljet dhe idetë e karrierës dhe profesionit. Familja është mjedisi i parë me një funksion edukativ, që siguron kujdesin dhe aftësinë e fëmijës për të funksionuar si një pjesë e shoqërisë që pranon vlerat e saj. Familja është e para që merret me edukimin e orientuar drejt vlerës. (Frýdková, 2013).

Përfshirja e familjes në orientimin në karrierë të fëmijëve të tyre, është e rëndësishme dhe e domosdoshme. Familja jetësisht është e interesuar për informimin dhe orientimin profesional të fëmijës së vet, për përparimin dhe për zhvillimin e gjithanshëm të personalitetit të tij (Dervodeli, 1997). Prindërit e fëmijëve, mundohen që t'i orientojnë sa më mirë fëmijët e tyre, megjithatë pa

bashkëpunimin me shkollën, dhe organet profesionale, është shumë e vështirë që fëmijët të orientohen drejtë.

Familja dhe shkolla nuk mund të punojnë veçmas. Të dy janë pjesë e proceseve shoqërore, modeleve kulturore dhe sistemeve politike dhe ligjore. Rolet e tyre në procesin e orientimit të vlerës dhe transmissioinit kulturor janë të pazëvendësueshëm (Frýdková, 2013). Një nga tiparet e rëndësishme të shkollës pedagogjike efektive është zhvillimi i bashkëpunimit me prindërit. Bashkëpunimi përfaqëson një veprim dhe negociim të përbashkët, i cili synon gjetjen e zgjidhjeve dhe një bazë të re, të përbashkët (Omerdić&Riđić, 2017).

Zakonisht prindërit komunikojnë me mësuesit ose personelin e duhur të shkollës, me komente, qëndrime ose sjellje mbështetëse ndaj vendimeve akademike dhe të karrierës. Kjo pjesë identifikon këto shqetësime të cilat janë thelbësore për adresimin e shqetësimeve akademike (Joseph, 2012).

Përfshirja e prindërve mund të hulumtohet përmes komunikimit shkollë-shtëpi, përfshirjes së prindërve në shkollë dhe përfshirjes në aktivitetet mësimore të nxënësit, vendimmarrja dhe qeverisja në shkollë ofrojnë mundësi që prindërit të përfshihen (Amatea, Smith-Adcock, & Villares, 2006). Megjithëse prindërit mund të dëshirojnë të përfshihen, ata nuk mund të dinë gjithnjë se si t'u sigurojnë mbështetjen më të mirë fëmijëve të tyre.

Mësuesit mund të rrisin përfshirjen e prindërve duke komunikuar rregullisht me ta për progresin dhe vlerësimin akademik të fëmijëve të tyre (Martínez-González et al., 2004).

Për rezultate në mësim dhe orientim të drejtë në karrierë, është i rëndësishëm edhe bashkëpunimi i shkollës me familjen e nxënësve. Duke e kuptuar rëndësinë e bashkëpunimit shkollë-familje për orientimin profesional të fëmijëve, shkolla si institucion i organizuar edukativo-arsimor, duhet të gjejë mundësi dhe forma të ndryshme për të nxitur familjen për bashkëpunim (Kastrati&Sylejmani, 2011).

Bashkëpunimi i shkollës me prindër duhet të përdoret për të përmbushur mundësitë ekonomike, sociale dhe kulturore në mjedisin në të cilin jeton nxënësi. Pavarësisht nga forma organizative e bashkëpunimit midis shkollës dhe familjes,

ata duhet të mbështesin njëri-tjetrin, por gjithashtu të respektojnë ato funksione arsimore që janë specifike për secilin prej këtyre faktorëve. Prindërit sot e kuptojnë rëndësinë e ndihmës që duhet t'u ofrohet fëmijëve të tyre, dhe institucionet arsimore janë të detyruara t'i ndihmojnë ata në arsim. Sidoqoftë, përkundër kësaj, disa ndihma nuk ofrohen për shkak të ngarkesës së punës ose mungesës së njohurive të nevojshme (Stevanović, 2000; Omerdić&Ridić, 2017).

METODOLOGJIA DHE METODAT

2.1. Qëllimi i studimit

Qëllim i hulumtimit është që në mënyrë empirike të gjejmë rëndësinë e orientimit të karrierë të nxënësve të shkollave nëntëvjeçare. Në kuadër të kësaj, do të mundohemi të gjejmë, angazhimin e mësimdhënësve për orientimin e drejtë të nxënësve në karrierë.

2.2. Pyetjet dhe hipotezat e hulumtimit

2.2.1. Pyetjet kërkimore

1. A ka ndërlidhje zona ku ndodhet shkolla me orientimin e nxënësve në karrierë?
2. Cili është perceptimi i mësimdhënësve dhe nxënësve për orientimin e nxënësve në karrierë?
3. A ka ndërlidhje në mes të përvojës së mësimdhënësve dhe orientimit të nxënësve në karrierë?
4. A kanë ndërlidhje trajnimet e mësimdhënësve me orientimin e drejtë të nxënësve në karrierë?

2.2.2. Hipotezat e hulumtimit

Hipoteza 1: Në shkollat e qytetit nxënësit orientohen më mirë në karrierë.

Hipoteza 2: Ka dallime në perceptimin e nxënësve dhe mësimdhënësve lidhur me orientimit të nxënësve në karrierë.

Hipoteza 3: Mësimdhënësit me përvojë më të madhe të arsimit, janë më të angazhuar për orientimin e nxënësve në karrierë.

Hipoteza 4: Mësimdhënësit që kanë kryer trajnime për orientim në karrierë, iu ndihmojnë më shumë nxënësve në orientimin e drejtë në karrierë.

2.3. Grupi përfaqësues

Grupi përfaqësues përbëhet prej 485 pjesëmarrësve, 342 prej tyre janë nxënës dhe 143 mësimdhënës. Nga këta pjesëmarrës 245 dhe 105 mësimdhënës janë nga shkollat e fshatit dhe 97 nxënës dhe 38 mësimdhënës nga shkollat e qytetit, 214 nxënës dhe 68 mësimdhënës janë të gjinisë femërore, ndërsa 128 nxënës dhe 75 mësimdhënës, janë të gjinisë mashkullore. Në grupin e nxënësve, 7 prej tyre vijnë në mësimet në klasën e gjashtë, 31 në klasën e shtatë, 86 në klasën e tetë dhe 218 në klasën e nëntë. Në grupin e mësimdhënësve, 32 janë të moshës deri 30 vjeç, 46 janë të moshës 31-40, 32, janë të moshës 41-50, 18 mësimdhënës janë të moshës 51-60 dhe 15 mësimdhënës janë të moshës mbi 60 vjet, 13 mësimdhënës janë me shkollë të lartë, 16 kanë kryer bachelor 3 vjeçar, 87 kanë kryer bachelor 4 vjeçar, 27 kanë kryer master. Lidhur me përvojën në arsim, 25 prej tyre kanë përvojë deri 5 vite, 55 kanë përvojë 6-15 vite, 28 kanë përvojë 16-25 vite, 22 kanë përvojë 26-35 vite dhe 13 mësimdhënës mbi 35 vite kanë përvojë në arsim, 47 mësimdhënës kanë kryer trajnime për orientimin në karrierë, ndërsa 96 nuk kanë kryer trajnime të natyrës së tillë.

2.4. Instrumentet e hulumtimit

Për realizimin e hulumtimit, u përdorën dy pyetësorë të përgatitur enkas për këtë studim. Njëri pyetësor është i përgatitur për nxënësit, ndërsa tjetri për mësimdhënësit.

Pyetësorët përbëhen prej 2 pjesëve: Në pjesën e parë, janë paraqitur të dhënat e përgjithshme, ndërsa në pjesën e dytë, janë paraqitur 15 pyetje, që kanë të bëjnë me lidhjen e teorisë me praktikën.

Pyetësorët janë të shkallës Likert me 5 opsione, 5. Pajtohem plotësisht, 4. Pajtohem, 3. Deri diku pajtohem, 2. Nuk pajtohem dhe 1. Aspak nuk pajtohem,

mirëpo për shkaqe praktike pas realizimit të hulumtimit, është bërë reduktimi në 3 shkallë, 3. Pajtohem (shkalla 4 dhe 5), 2. Deri diku pajtohem (shkalla 3) dhe 1. Nuk pajtohem (shkalla 1 dhe 2).

2.4.1. Rezultatet e besueshmërisë së instrumentit

Për matjen e besueshmërisë së instrumentit për rëndësinë e orientimit në karrierë te nxënësit e shkollave nëntëvjeçare në Kosovë, u përdor modeli Alpha Chronach's.

Në bazë të rezultateve besueshmëria e instrumentit të nxënësve, vlera e parashikuar e besueshmërisë së instrumentit është 0.872, ndërsa vlera e besueshmërisë është 0.866. vlera e parashikuar dhe vlera e realizuar janë të përafërta dhe janë të larta, dhe tregojnë që matësi është shumë i besueshëm.

Vlera e parashikuar e besueshmërisë së instrumentit për mësimdhënës është 0.843, ndërsa vlera e realizuar është 0.844. Këto janë vlera të përafërta dhe mjaftë të larta, që janë tregues se edhe instrumenti për mësimdhënës është i besueshëm dhe i plotëson kushtet e besueshmërisë për përdorim. Në bazë të këtyre rezultateve, mund të themi se besueshmëria e instrumenteve të përdorura, është e lartë dhe instrumentet e hulumtimit i plotësojnë kushtet për përdorim.

Tabela 2.1. Besueshmëria e instrumentit të nxënësve

Reliability Statistics		
Cronbach's Alpha	Cronbach's Alpha Based on Standardized Items	N of Items
.872	.866	15

Tabela nr. 2.2. Besueshmëria e instrumentit të mësimdhënësve

Reliability Statistics		
Cronbach's Alpha	Cronbach's Alpha Based on Standardized Items	N of Items
.844	.843	15

2.5. Metodatat e analizës së të dhënave statistikore

Të dhënat nga hulumtimi sasior, janë analizuar përmes paketës statistikore për shkencat sociale (SPSS), ndërsa të dhënat nga hulumtimi cilësor, janë paraqitur në formë e shkurtër të qëndrimeve të pjesëmarrësve. Për të testuar qëndrueshmërinë e brendshme të instrumentit, është përdorur Alpha Cronbach, duke marrë vlerën mbi 0.7 si vlerë që dëshmon nëse pyetësi ka ose jo qëndrueshmëri të brendshme. Për vlerësimin e rezultateve të të gjitha testeve statistikore është vendosur niveli i domethënies statistikore 0.05.

Për të bërë krahasimin e mesatareve të përvojës së mësimdhënësve dhe orientimit në karrierë të nxënësve, është përdorur Testi One Way ANOVA. T-Testi, është përdorur për të testuar ndërlidhjen e trajnimeve për orientimin në karrierë, perceptimin e mësimdhënësve dhe nxënësve, lidhur me orientimin e nxënësve në karrierë dhe orientimin e nxënësve në karrierë në bazë të vendit që ndodhet shkolla (fshat, qytet).

REZULTATET

3.1. Rezultatet e nxënësve

Rreth 93.6 % e nxënësve pajtohen, 5.8 % e tyre deri diku pajtohen dhe 0.6% nuk pajtohen se Orientimi në karrierë është shumë me rëndësi për të ardhmen e tyre, $M=4.67$ dhe $DS=0.625$.

Rreth 54.4 % e nxënësve pajtohen, 31.6% deri diku pajtohen dhe 14 % nuk pajtohen se Shkolla ka kuadër të mirë që më ndihmon në orientimin e tyre në karrierë, $M=3.56$, $DS=1.039$.

Rreth 28.3 % e nxënësve pajtohen, 38% e tyre deri diku pajtohen dhe 33.7% nuk pajtohen se Mësimdhënësit kujdesen për interesat profesionale të nxënësve, $M=2.88$, $DS=1.114$.

Rreth 39.2% e nxënësve pajtohen, 32.5% deri diku pajtohen dhe 28.3 e nxënësve nuk pajtohen se mësimdhënësi i përcjellë vazhdimisht, $M=3.17$, $DS=1.128$.

Rreth 43% e nxënësve pajtohen, 29.5% deri diku pajtohen dhe 27.5 % e tyre nuk pajtohen se bisedojnë me mësimdhënësit për prirjet e tyre, $M=3.2$, $DS=1.223$.

Rreth 57.9 % e nxënësve pajtohen, 21.6% e tyre deri diku pajtohen dhe 20.5 % nuk pajtohen se bisedojnë me mësimdhënësit për prirjet e tyre, $M=3.51$, $DS=1.261$.

Rreth 55.2% e nxënësve pajtohen, 25.8% e tyre deri diku pajtohen dhe 19%, nuk pajtohen se mësimdhënësit i këshillojnë lidhur me prirjet e tyre, $M=3.51$, $DS=1.168$.

Rreth 5.1% e nxënësve pajtohen, 28.6%, deri diku pajtohen dhe 17.3% e nxënësve nuk pajtohen se mësimdhënësit i japin informata të mjaftueshme për profesionet, $M=3.54$, $DS=1.108$.

Rreth 40.6 % e nxënësve pajtohen, 32.5% e tyre deri diku pajtohen dhe 26.9% nuk pajtohen se mësimdhënësit i japin udhëzime për përzgjedhjen e profesionit, $M=3.18$, $DS=1.166$.

Rreth 39.5% e nxënësve pajtohen, 35.4% e tyre deri diku pajtohen dhe 25.1% nuk pajtohen se mësimdhënësit bisedojnë me ta për drejtimitet dhe profesionet, $M=3.2$, $DS=1.106$.

Rreth 39.8% e nxënësve pajtohen, 28.9% deri diku pajtohen dhe 31.3% e tyre nuk pajtohen se mësimdhënësit i nxisin për hulumtimin e profesioneve, $M=3.13$, $DS=1.223$.

Rreth 20.7% e nxënësve pajtohen, 21.1% e tyre deri diku pajtohen dhe 58.2% e tyre nuk pajtohen se mësimdhënësit takohen me prindërit e nxënësve për profesionin e tyre, $M=2.41$, $DS=1.312$.

Rreth 43.9% e nxënësve pajtohen, 21.3% e tyre deri diku pajtohen dhe 34.8% nuk pajtohen se mësimdhënësit i njoftojnë prindërit e nxënësve për prirjet e tyre, $M=3.14$, $DS=1.341$.

Rreth 62.6% e nxënësve pajtohen, 25.1% e tyre deri diku pajtohen dhe 12.3% nuk pajtohen se janë të informuar mjaftueshëm për profesionin e të ardhmes, $M=3.82$, $DS=1.120$.

Rreth 60.8% e nxënësve pajtohen, 24.6% e tyre deri diku pajtohen dhe 14.6% nuk pajtohen se janë të orientuar drejtë në profesion, $M=3.8$, $DS=1.193$.

Rezultatet e përgjithshme treguan se 48.9 % e nxënësve janë të informuar dhe të orientuar drejtë për profesionin e tyre, 26.8% e tyre deri diku janë të informuar dhe rreth 24.3% e nxënësve nuk janë të informuar dhe nuk konsiderojnë se janë të orientuar drejtë në karrierë, $M=3.38$.

Nëse analizohen rezultatet e variablave, vërehet një përqindje e madhe e nxënësve që deri diku pajtohen dhe nuk pajtohen me pohimet e paraqitura, si dhe një mesatare jo shumë e lartë. Kjo është një tregues se nxënësit nuk janë sa duhet të informuar dhe të orientuar në profesion nga mësimdhënësit e tyre.

Tabela 3.1. Rezultatet e nxënësve

Item Statistics					
	Pajtohem	Deri diku pajtohem	Nuk pajtohem	M	DS
Orientimi në karrierë është shumë me rëndësi për të ardhmen time	93.6%	5.8%	0.6%	4.67	.625
Shkolla jonë ka kuadër të mirë që më ndihmon në orientimin tim në karrierë	54.4%	31.6%	14%	3.56	1.039
Mësimdhënësit kujdesen për interesat profesionale të nxënësve	28.3%	38%	33.7%	2.88	1.114
Mësimdhënësi më përcjellë vazhdimisht	39.2%	32.5%	28.3%	3.17	1.128
Bisedoj me mësimdhënësit për prirjet e mia	43%	29.5%	27.5%	3.20	1.223

Bisedoj me mësimdhënësit për profesionin që më pëlqen	57.9%	21.6%	20.5%	3.57	1.261
Mësimdhënësit më këshillojnë lidhur me prirjet e mia	55.2%	25.8%	19%	3.51	1.168
Mësimdhënësit më japin informata të mjaftueshme për profesionet	54.1%	28.6%	17.3%	3.54	1.108
Mësimdhënësit më japin udhëzime për përzgjedhjen e profesionit	40.6%	32.5%	26.9%	3.18	1.166
Mësimdhënësit bisedojnë me mua për drejtimet dhe profesionet	39.5%	35.4%	25.1%	3.20	1.106
Mësimdhënësit më nxisin për hulumtimin e profesioneve	39.8%	28.9%	31.3%	3.13	1.223
Mësimdhënësit takohen me prindërit e mi për profesionin tim	20.7%	21.1%	58.2%	2.41	1.312
Mësimdhënësit i njoftojnë prindërit e mi për prirjet e mia	43.9%	21.3%	34.8%	3.14	1.341
Unë jam mjaftë i informuar për profesionin e ardhshëm	62.6%	25.1%	12.3%	3.82	1.120
Unë jam orientuar drejtë në profesion	60.8%	24.6%	14.6%	3.80	1.193
Rezultatet e përgjithshme	48.9%	26.8%	24.3%	3.38	///

3.2. Rezultatet për mësimdhënësit

Rreth 91.6% e mësimdhënësve pajtohen dhe 8.4% e tyre deri diku pajtohen se Orientimi në karrierë është shumë me rëndësi për të ardhmen e nxënësve, $M=4.57$, $DS=0.644$.

Rreth 46.9% e mësimdhënësve pajtohen, 29.3% deri diku pajtohen dhe 23.8% e tyre nuk pajtohen se Shkolla ka kuadër profesional që merret me orientimin në karrierë të nxënësve, $M=3.29$, $DS=1.150$.

Rreth 80.5% e mësimdhënësve pajtohen, 17.4% deri diku pajtohen dhe 2.1% e mësimdhënësve nuk pajtohen se përdorin metoda të ndryshme për identifikimin e interesave të nxënësve, $M=4.22$, $DS=0.809$.

Rreth 77.6% e mësimdhënësve pajtohen, 21% deri diku pajtohen dhe 1.4% e tyre nuk pajtohen se i përcjellin nxënësit vazhdimisht për prirjet, $M=4.17$, $DS=0.833$.

Rreth 77% e mësimdhënësve pajtohen, rreth 19.5% deri diku pajtohen dhe 3.5% e tyre nuk pajtohen se bisedojnë me mësimdhënësit e tjerë për prirjen e nxënësve, $M=4.12$, $DS=0.892$.

Rreth 86.7% e mësimdhënësve pajtohen, 11.2% deri diku pajtohen dhe 2.1% e tyre nuk pajtohen se bisedojnë me nxënësit për profesionin që iu pëlqen, $M=4.37$, $DS=0.793$.

Rreth 90.3% e mësimdhënësve pajtohen dhe 9.7% deri diku pajtohen se bisedojnë me nxënësit për prirjet që i kanë, $M=4.39$, $DS=0.661$.

Rreth 76.3% e mësimdhënësve pajtohen, 21.6% deri diku pajtohen dhe 2.1% e tyre nuk pajtohen se nxënësve iu japin informata të mjaftueshme për profesionet, $M=4.08$, $DS=0.797$.

Rreth 72.8% e mësimdhënësve pajtohen, 18.2% deri diku pajtohen dhe 9% e tyre nuk pajtohen se nxënësve iu japin udhëzime për përzgjedhjen e profesionit, $M=3.89$, $DS=0.935$.

Rreth 86.7% e mësimdhënësve pajtohen, 11.2% deri diku pajtohen dhe 2.1% nuk pajtohen, se bisedojnë me nxënësit për drejtimitet dhe profesionet, $M=4.13$, $DS=0.714$.

Rreth 71.4% e mësimdhënësve pajtohen, 23.7% deri diku pajtohen dhe 4.9% e tyre nuk pajtohen se nxënësit i nxisin për hulumtimin e profesioneve, $M=3.99$, $DS=0.872$.

Rreth 64.4% e mësimitdhënësve pajtohen, 23.7% deri diku pajtohen dhe 11.9% e tyre nuk pajtohen se bashkëpunojnë me prindërit e nxënësve, $M=3.81$, $DS=1.027$.

Rreth 70% e mësimitdhënësve pajtohen, 21.6% deri diku pajtohen dhe 8.4% e tyre nuk pajtohen se i njoftojnë prindërit për prirjet e fëmijëve të tyre, $M=3.96$, $DS=0.971$.

Rreth 49.7% e mësimitdhënësve pajtohen, 41.2% deri diku pajtohen dhe 9.1% e tyre nuk pajtohen se Nxënësit janë njaftë të informuar për profesionin e ardhshëm, $M=3.52$, $DS=0.846$.

Rreth 42.7% e mësimitdhënësve pajtohen, 43.4% deri diku pajtohen dhe 14% e tyre nuk pajtohen se nxënësit orientohen drejtë në profesion, $M=3.338$, $Ds=0.964$. rezultatet e përgjithshme treguan se 72.3% e mësimitdhënësve pajtohen, 21.4% e tyre deri diku pajtohen dhe 6.3 % e mësimitdhënësve nuk pajtohen se i informojnë dhe i orientojnë drejtë nxënësit në karrierë, $M=3.99$.

Tabela 2. Rezultatet e mësimitdhënësve

Item Statistics					
	Pajtohem	Deri diku pajtohem	Nuk pajtohem	Mea n	DS
Orientimi në karrierë është shumë me rëndësi për të ardhmen e nxënësve	91.6%	8.4%	0%	4.57	.644
Shkolla jonë ka kuadër profesional që merret me orientimin në karrierë të nxënësve	46.9%	29.3%	23.8%	3.29	1.150
Unë përdor metoda të ndryshme për identifikimin e interesave të nxënësve	80.5%	17.4%	2.1%	4.22	.809
I përcjellë nxënësit vazhdimisht për prirjet	77.6%	21%	1.4%	4.17	.833
Bisedoj me mësimitdhënësit e tjerë për prirjen e nxënësve	77%	19.5%	3.5%	4.12	.892

Bisedoj me nxënësit për profesionin që iu pëlqen	86.7%	11.2%	2.1%	4.37	.793
Bisedoj me nxënësit për prirjet që i kanë	90.3%	9.7%	0%	4.39	.661
Nxënësve iu jap informata të mjaftueshme për profesionet	76.3%	21.6%	2.1%	4.08	.797
Nxënësve iu jap udhëzime për përzgjedhjen e profesionit	72.8%	18.2%	9%	3.89	.935
Bisedoj me nxënësit për drejtimet dhe profesionet	86.7%	11.2%	2.1%	4.13	.714
Nxënësit i nxis për hulumtimin e profesioneve	71.4%	23.7%	4.9%	3.99	.872
Bashkëpunoj me prindërit e nxënësve	64.4%	23.7%	11.9%	3.81	1.027
I njoftoj prindërit për prirjet e fëmijëve të tyre	70%	21.6%	8.4%	3.96	.971
Nxënësit janë mjaftë të informuar për profesionin e ardhshëm	49.7%	41.2%	9.1%	3.52	.846
Nxënësit orientohen drejtë në profesion	42.7%	43.4%	14%	3.38	.964
Rezultatet e përgjithshme	72.3%	21.4%	6.3%	3.99	////

3.3. Krahasimi i rezultateve

Rreth 48.9 % e nxënësve dhe 72.3 % e mësimitdhënësve pajtohen, 26.8% e nxënësve dhe 21.4% e mësimitdhënësve deri diku pajtohen dhe 24.3% e nxënësve dhe 6.3 % e mësimitdhënësve nuk pajtohen se nxënësit informohen dhe orientohen drejtë në karrierë, mesatarja e rezultateve të nxënësve, $M=3.38$, ndërsa mesatarja e rezultateve të mësimitdhënësve, $M=3.99$.

Rezultatet e përgjithshme treguan se perceptimi i mësimdhënësve është më i lartë se sa perceptimi i nxënësve, lidhur me informimin dhe orientimin e nxënësve në karrierë.

Tabela 3.3. Krahasimi i rezultateve

	Pajtohem	Deri diku pajtohem	Nuk pajtohem	M
Rezultatet e nxënësve	48.9%	26.8%	24.3%	3.38
Rezultatet e mësimdhënësve	72.3%	21.4%	6.3%	3.99

3.4. Rezultatet lidhur me hipotezat

Hipoteza alternative (HA): Në shkollat e qytetit nxënësit orientohen më mirë në karrierë.

Hipoteza zero (HO): Pavarësisht ku gjendet shkolla, orientimin e nxënësve e bëjnë njësoj.

Për të testuar hipotezën, është përdorur T-testi. Rezultatet e kombinuara të mësimdhënësve dhe nxënësve treguan se mesatarja për orientimin në karrierë në shkollat e fshatit dhe të qytetit janë shumë afër, për fshat, $M=50.52$, ndërsa në qytet, $M=49.24$, $p>0.05$. Nga këto rezultate mund të konstatojmë se nuk është mbështetur hipoteza alternative.

Tabela 3.4. Krahasimi i rezultateve në bazë të vendit ku gjendet shkolla

Group Statistics					
	Shkolla gjendet	N	Mean	Std. Deviation	Std. Error Mean
Orientimi në karrierë	Fshat	350	50.52	11.513	.615
	Qytet	135	49.24	11.110	.956

Independent Samples Test									
Orientimi në karrierë	Levene's Test for Equality of Variances		t-test for Equality of Means						
	F	Sig.	t	df	Sig. (2- tailed)	Mean Differen ce	Std. Error Differen ce	95% Confidence Interval of the Difference	
								Lower	Upper
Equal variances assumed	.435	.510	1.102	483	.271	1.273	1.155	-.997	3.543
Equal variances not assumed			1.119	251.445	.264	1.273	1.137	-.967	3.512

Hipoteza 2:

Hipoteza alternative (H_A): Ka dallime në perceptimin e nxënësve dhe mësimdhënësve lidhur me orientimit të nxënësve në karrierë.

Hipoteza zero (H₀): Nuk ka dallime në perceptimin e nxënësve dhe mësimdhënësve për orientimin e nxënësve në karrierë.

Rezultate empirike treguan se mesatarja e rezultateve të mësimdhënësve për orientimin e nxënësve në karrierë, $M=59.91$, ndërsa mesatarja e rezultateve të nxënësve, $M=46.09$, $F=25.936$, $p=0.000 < 0.05$.

Në bazë të këtyre rezultateve u gjet se mësimdhënësit kanë një perceptim më të lartë se nxënësit, lidhur me orientimin në karrierë të nxënësve. Rezultati është statistikisht i rëndësishëm, çka është tregues se është mbështetur hipoteza alternative.

Tabela 3.5. Testimi i hipotezës së dytë

Group Statistics					
	Grupi	N	Mean	Std. Deviation	Std. Error Mean
Orientimi në karrierë	Mësimdhënës	143	59.91	7.321	.612
	Nxënës	342	46.09	10.287	.556

Independent Samples Test									
Orientimi në karrierë	Levene's Test for Equality of Variances		t-test for Equality of Means						
	F	Sig.	t	df	Sig. (2-tailed)	Mean Difference	Std. Error Difference	95% Confidence Interval of the Difference	
								Lower	Upper
Equal variances assumed	25.936	.000	14.592	483	.000	13.821	.947	11.960	15.682
Equal variances not assumed			16.709	368.586	.000	13.821	.827	12.195	15.448

Hipoteza 3:

Hipoteza alternative (HA): Mësimdhënësit me përvojë më të madhe në arsim, janë më të angazhuar për orientimin e nxënësve në karrierë.

Hipoteza zero (HO): Nuk ka ndërlidhje në mes të përvojës së mësimdhënësve dhe orientimit në karrierë.

Testimi i hipotezës është kryer përmes testit parametrik ANOVA një drejtimëshe. Në bazë të rezultateve vërehet se mesataren më të lartë e kanë mësimdhënësit me përvojë mbi 35 vite, $M=62.69$, pastaj mësimdhënësit me përvojë 26-35 vjet, $M=61.14$, pastaj janë mësimdhënësit me përvojë deri 5 vjet, $M=60.4$, mësimdhënësit me përvojë 6-15 vjet, $M=59.2$ dhe mesataren më të ulët e kanë mësimdhënësit me përvojë 16-25 vjet, $M=58.61$, $F=1.003$, $p=0.408 > 0.05$.

Në bazë të rezultateve vërehet se dallimet në mes të mësimdhënësve me përvojë të ndryshme në orientimin në karrierë të nxënësve janë të parëndësishme statistikisht, andaj mund të konstatojmë se nuk është mbështetur hipoteza alternative.

Tabela 3.6. Testimi i hipotezës së tretë

Descriptives						
Orientimi ne karrierë						
	N	Mean	Std. Deviation	Std. Error	95% Confidence Interval for Mean	
					Lower Bound	Upper Bound
Deri 5 vite	25	60.40	7.517	1.503	57.30	63.50
6-15 vite	55	59.20	7.422	1.001	57.19	61.21
16-25	28	58.61	7.786	1.471	55.59	61.63
26-35 vjet	22	61.14	7.305	1.557	57.90	64.38
Mbi 35 vite	13	62.69	5.073	1.407	59.63	65.76
Total	143	59.91	7.321	.612	58.70	61.12

ANOVA					
Orientimi ne karrierë					
	Sum of Squares	df	Mean Square	F	Sig.
Between Groups	214.979	4	53.745	1.003	.408
Within Groups	7396.839	138	53.600		
Total	7611.818	142			

Hipoteza 4:

Hipoteza Alternative (HA): Mësimdhënësit që kanë kryer trajnime për orientim në karrierë, iu ndihmojnë më shumë nxënësve në orientimin e drejtë në karrierë.

Hipoteza zero (HO): Nuk ka dallime në mes të mësimdhënësve që kanë kryer trajnime dhe atyre që nuk kanë kryer trajnime në orientimin në karrierë të nxënësve.

Testimi i hipotezës është bërë përmes testit parametrik T-test.

Rezultatet treguan se mësimdhënësit që kanë kryer trajnime për orientimin në karrierë e kanë mesataren më të lartë se sa mësimdhënësit që nuk kanë kryer trajnime të natyrës së tillë. Mesatarja e rezultateve për mësimdhënësit që kanë kryer trajnime, $M=62.06$, ndërsa mesatarja e rezultateve të mësimdhënësve që nuk kanë kryer trajnime për orientim në karrierë, $M=58.85$, $p=0.013 < 0.005$.

Duke u bazuar në këto rezultate, mund të konstatojmë se mësimdhënësit që kanë kryer trajnime për orientimin në karrierë, iu ndihmojnë nxënësve më shumë në orientimin e drejtë në karrierë.

Tabela 3.7. Testimi i hipotezës së katër

Group Statistics					
	A keni kryer trajnime për orientimin në karrierë	N	Mean	Std. Deviation	Std. Error Mean
Orientimi ne karrierë	Po	47	62.06	7.109	1.037
	Jo	96	58.85	7.227	.738

Independent Samples Test									
Orientimi ne karrierë	Levene's Test for Equality of Variances		t-test for Equality of Means						
	F	Sig.	T	df	Sig. (2-tailed)	Mean Difference	Std. Error Difference	95% Confidence Interval of the Difference	
								Lower	Upper
Equal variances assumed	.002	.964	2.508	141	.013	3.210	1.280	.680	5.740
Equal variances not assumed			2.522	92.820	.013	3.210	1.273	.683	5.737

PËRFUNDIME

Lidhur me orientimin e nxënësve në karrierë, është marr qëndrimi i nxënësve dhe i mësimdhënësve. Nga rezultatet u gjet se rreth 48.9 % e nxënësve dhe 72.3 % e mësimdhënësve pajtohen, se nxënësit orientohen në karrierë, ndërsa 24.3% e nxënësve dhe 6.3 % e mësimdhënësve nuk pajtohen se nxënësit informohen dhe orientohen drejtë në karrierë, nga ana e mësimdhënësve.

Rezultatet e përgjithshme treguan se perceptimi i mësimdhënësve është më i lartë se sa perceptimi i nxënësve, lidhur me informimin dhe orientimin e nxënësve në karrierë.

Rezultatet empirike treguan se në shkollat e fshatit dhe shkollat e qytetit, mësimdhënësit i orientojnë nxënësit në karrierë përafërsisht njësoj, pasi që mesataret janë shumë afër dhe dallimet nuk kanë rëndësi statistikore. Pra nga rezultatet u gjet se, pavarësisht se ku i vijnë mësimet nxënësit e shkollave nëntëvjeçare, ata orientohen përafërsisht njësoj me bashkëmoshatarët e tyre.

Kur është në pyetje vlerësimi i punës së mësimdhënësve nga vetë mësimdhënësit dhe nga nxënësit, zakonisht mësimdhënësit kanë një perceptim për punë të një niveli më të lartë se sa e perceptojnë nxënësit. Rezultatet treguan se ka dallime në perceptimin e nxënësve dhe mësimdhënësve lidhur me orientimit të nxënësve në karrierë. Dallimet janë mjaftë të larta dhe statistikisht të rëndësishme, pasi që mesatarja e rezultateve të mësimdhënësve për orientimin e nxënësve në karrierë është 59.91, ndërsa mesatarja e rezultateve të nxënësve është 46.09, $p < 0.05$.

Ndonjëherë përvoja në arsim luan rol të rëndësishëm, pasi që mësimdhënësit me përvojë më të madhe, kanë kaluar shumë gjenerata dhe janë në gjendje që të identifikojnë prirjet e nxënësve dhe t'i orientoj drejtë në karrierë. Rezultatet treguan se mësimdhënësit që kanë më shumë përvojë, me mbi 35 vite, kanë një qasje më të mirë në orientimin në karrierë të nxënësve, me një mesatare prej 62.69, mirëpo dallimet me mësimdhënësit e tjerë, janë statistikisht të parëndësishme.

Përveç studimeve që ndjekim për të arritur një nivel të njohurive dhe dijeve shkencore, trajnimet e ndjekura pas themelimit të marrëdhënies së punës, luajnë një rol të rëndësishëm për të ngritur nivelin e njohurive apo edhe për të marrë njohuri të reja lidhur e një çështje të caktuar. Rezultatet treguan se mësimdhënësit që kanë kryer trajnime për orientim në karrierë, iu ndihmojnë më shumë nxënësve në orientimin e drejtë në karrierë, se sa mësimdhënësit të cilët nuk kanë kryer trajnime të tilla. Kjo u gjet përmes testit parametrik T-test dhe rezultoi se mesatarja e rezultateve të mësimdhënësve që kanë kryer trajnime është 62.06,

ndërsa mesatarja e rezultateve të mësimdhënësve që nuk kanë kryer trajnime për orientim në karrierë është 58.85, ndërsa $p < 0.005$.

Nga rezultatet e gjetura mund të rekomandojmë që mësimdhënësit të ndjekin trajnime të vlefshme dhe të cilat mund të ndihmojnë në orientimin e drejtë të nxënësve në profesionin e ardhshëm.

LITERATURA

1. Akkök, F. (2015). Handbook for Career Guidance, EU&IBF, Georgia.
2. Algadheeb, N. A. (2015). Professional/Career Orientation, Awareness, And Their Relationship, To Locus Of Control, Journal of College Teaching&Learning, Volume 12, Number 1.
3. Amatea, E. S., Smith-Adcock, S., & Villares, E. (2006). From family deficit to family strength: Viewing families' contributions to children's learning from a family resilience perspective. Professional School Counseling, 9(3), 177-189.
4. Babarović, T.&I. Šverko (2017). Profesionalno usmjeravanje u osnovnim i srednjim školama iz perspektive učenika, (Istraživanje na temu profesionalnog usmjeravanja u osnovnim i srednjim školama iz perspektive učenika), PROGRAM ERASMUS+ (2014-2020.), Provedba inicijative Euroguidance.
5. Career Guidance and Public Policy: Bridging the Gap. (2004). OECD, Paris.
6. ÇINKIR, Ş. (2015). Students' Opinions about the Effectiveness of Guidance and Orientation Module in Turkey, Revista de cercetare și intervenție socială, 2015, vol. 49, pp. 139-155, ISSN: 1583-3410 (print), ISSN: 1584-5397 (electronic).
7. Debono, M., S. Camilleri, J. Galea and D. Gravina. (2007). Career Guidance Policy for Schools, A Career Guidance Policy and Strategy for Compulsory Schooling in Malta, Ministry of Education, Youth and Employment, ISBN: 978-99909-74-46-1.
8. Dervodeli, J. (1997). Informimi dhe orientimi profesional, "Etrupia", Prishtinë.

9. Divya, S. (2015). Orientations of High School Students and Parents towards Career Decision-making, *Indian Journal of Career and Livelihood Planning Journal of the Indian Association of Career and Livelihood Planning (IACLP)*, ISSN 2319-2313, Volume 4, Issue 1, pp 38-51.
10. Frýdková, E. (2013). School and parents Cooperation on Formation of Value Orientation of a Child, *Procedia - Social and Behavioral Sciences* 106, 2307-2315
11. Herr, E., Cramer, S. H., & Niles, S. G. (2004). *Career Guidance and Counseling through the Life Span*. Boston, MA: Pearson Education Inc.
12. Hughes, K. L. and M. M. Karp. (2004). *School-Based Career Development: A Synthesis of the Literature*, DTI Associates&NTSC.
13. Joseph, L. L. (2012). *The impact of family influence and involvement on career development*, A dissertation submitted in partial fulfillment of the requirements for the degree of Doctor of Education in the College of Education at the University of Central Florida Orlando, Florida.
14. Kashefpakdel, E., J. Rehill and D. Hughes. (2018). *What works? Career-related learning in primary schools*, The Careers & Enterprise Company.
15. Kastrati, A.&A. Sylejmani. (2011). Rëndësia e orientimit në karrierë të nxënësve në shkollimin e mesëm, “Libri shkollor”, Prishtinë.
16. Martínez-González, R. A., Martínez, R., & Pérez, M. H. (2004). Children’s school assessment: Implications for family–school partnerships. *International Journal of Educational Research*,41(1), 24-39.
17. Mayrhofer, W., M. Meyer, M. Schiffinger and A. Schmidt. (2008). The influence of family responsibilities, career fields and gender on career success An empirical study, *Journal of Managerial Psychology*, Vol. 23 No. 3, pp. 292-323.
18. Moon, S.L. (2004). *A systematic review of recent research (1988-2003) into the impact of careers education and guidance on transitions from key stage 3 to key stage 4*. Derby: In: *Research Evidence in Education*. Centre for Guidance Studies (CeGS), University of Derby.
19. Niles, S. G., and Harris-Bowlsbey, J. (2017). *Career Development Interventions*. (5th ed.). Toronto: Pearson.

20. Omerdić, N.&M. Riđić. (2017). Level of cooperation development between family and school in elementary schools, *Metodički obzori* 12, 1, PP 54-64, UDK: 373.3.064.1.
21. Sidiropoulou-Dimakakou, D., K. Argyropoulou&N. Drosos. (2013). Career decision-making skills of primary education students in Greece: planning of career guidance activities throughout the curriculum, *Vol:7 No.1*, pp 52-72, ISSN 1726-9725.
22. Stevenson, L. (2014). Edukimi në karrierë Doracaku i mësimdhënësve *Klasat 6 dhe 7*, Prishtinw.
23. Super, D. E. (1980). A life-span, life space approach to career development. *Journal of Vocational Behavior*, 16(30), 282-298.
24. Watts, A. G. (2009). The Relationship of Career Guidance to VET, *OECD*, pp 1-16.
25. Watts, A. G. (2013). Career guidance and orientation, UNESCO-UNEVOC | Revisiting global trends in TVET
26. Watts, A.G. (1999). Careers guidance: an international perspective [En línea]. *Orientación y Sociedad*, 2. Disponible en: http://www.fuentesmemoria.fahce.unlp.edu.ar/art_revistas/pr.2959/pr.2959.pdf
27. Watts, A.G. (2008). Career Guidance and Public Policy, *International Handbook of Career Guidance*.
28. Wong, L. P.W.&M. Yuen. (2019). Career Guidance and Counseling in Secondary Schools in Hong Kong: A Historical Overview, *Journal of Asia Pacific Counseling*, The Korean Counseling Association, Vol.9, No.1, 1-19.
29. Zelloth, H. (2009). *In Demand: Career Guidance in EU Neighbouring Countries*, European Training Foundation, Luxembourg, ISBN: 978-92-9157-5767-1.

PROSTITUCIONI SI FORMË E TRAFIKIMIT TË QËNIEVE NJERËZORE

MSc. Albina Berisha

International University of Struga (a.berisha@eust.edu.mk)

Abstrakt

Trafikimi i qenieve njerëzore është një problematik që ka ekzistuar që në kohët më hershme dhe që vazhdon të ekzistojë edhe sot duke u zhvilluar edhe më tepër. Përhapja e tij ndikohet dhe nga faktorë të ndryshëm, të cilët e bëjnë më komplekse si vepër penale. Viktima të trafikimit mund të jenë të mitur, femra, burra.

Personat që bien viktimë të trafikimit në të shumtat e rasteve janë të detyruar dhe sidomos femrat në rastet e shfrytëzimit për prostitucion detyrohen me forcë.

Shtetet në nivel ndërkombëtar kanë ndërmarrë nisma për luftimin e formave të trafikimit dhe të shfrytëzimit të qenieve njerëzore, por nuk mund të thuhet që qëllimet janë arritur sepse ende përballemi me raste të shumta. Edhe Shqipëria si një vend që origjine dhe tranziti për këto vepra penale ka kontribuar në implementimin e masave shtrënguese.

Fjalë kyçe: *Prostitucion, trafikim, qenie njerëzore.*

HYRJE

Dallimi mes shfrytëzimit të prostitucionit dhe trafikimit të personave të rritur kur bëhet për qëllime prostitucioni, është pëlqimi i viktimës/të qenit i përgjegjshëm dhe vullneti i lirë për të ushtruar prostitucion.

Në bazat ligjore prostitucioni konsiderohet si vepër penale kundër moralit dhe dinjitetit dhe sanksionimi është i paraparë me ligj ku ushtrimi i prostitucionit dënohet me gjobë ose me burgim gjer në tre vjet.¹

Kjo vepër penale është komplekse për nga natyra, sepse përveç ndjekjes penale të personave që e ushtrojnë prostitucionin dhe atyre të cilët ofrojnë shpërblim për të përfituar shërbimin, ndiqen penalisht dhe personat të cilët shfrytëzojnë individë për prostitucion, ata të cilët ofrojnë ambiente për qëllime të ushtrimit të prostitucionit.

PROSTITUCIONI, SI FENOMEN I HERSHËM

Studiuesit e industrisë së seksit shpesh e konsiderojnë prostitucionin në rrugë si një sektor të mbi-studiuar për shkak të numrit të madh të botimeve në lidhje me të, megjithatë këto botime rrjedhin kryesisht nga fushat e shëndetit publik, drejtësisë penale dhe punës sociale dhe rrjedhimisht interpretojnë jetën e pjesëmarrësve duke u fokusuar mbi problemet me interes për ato fusha të veçanta. Kuptimi shkencor i mjedisit sociokulturor të prostitucionit në rrugë zakonisht bashkohet rreth katër temave kryesore:

1. rrugët drejt prostitucionit në rrugë;
2. çështjet shëndetësore;
3. viktimizimi i dhunshëm;
4. policia dhe drejtësia penale.

Dallimi ndërmjet trafikimit të personave të rritur dhe shfrytëzimit të prostitucionit.

Dallimi kryesor mes shfrytëzimit të prostitucionit dhe trafikimit të personave të rritur kur bëhet për qëllime prostitucioni, është pëlqimi i viktimës/të qenit i përgjegjshëm dhe vullneti i lirë për të ushtruar prostitucion. E ndërsa shfrytëzimi për prostitucion në veprën penale të trafikimit bëhet duke e zhveshur viktimën nga vullneti pasi ajo detyrohet të prostitutojë nga shtrëngimi, presioni,

¹ Ligji nr.7895, Kodi Penal i Republikës së Shqipërisë, Neni 113.

mashtrimi, apo kushtet në të cilat ndodhet, kemi veprën penale të shfrytëzimit kur femra pranon vetë me dëshirë.²

Trafikimi mund të marrë trajta të ndryshme dhe mund të përfshijë:

- shfrytëzimin seksual, përfshirë prostitucionin;
- punë apo shërbime e detyruara;
- skllavërinë, punët e shtëpisë, heqjen e lirisë me dhunë dhe praktika që lidhen me to;
- heqjen e organeve jetësore;
- kriminalitetin e detyruar me forcë, p.sh. vjedhja e personave, vjedhja e dyqaneve dhe trafikimi i drogave.³

Puna seksuale (prostitucioni) është e paligjshme në vendin tonë, ku dhe Kodi Penal parashikon një dënim që varion nga një gjobë e thjeshtë deri në tre vjet paraburgim për personat që ushtrojnë prostitucionin. Para viteve '90-të në Shqipëri nuk njihet koncepti i trafikantëve dhe i trafikimit dhe Kodi Penal parashikonte të dënohej, madje ashpër, vetëm ushtrimi i prostitucionit.⁴

Në një studim i bërë nga Instituti Shqiptar për Shëndetin Publik dhe Aksion Plus, Anëtar i SWAN nga Shqipëria, mbi situatën e punës seksuale në vende të Evropës Juglindore. Puna seksuale është një fenomen relativisht i ri në Shqipëri, që daton që nga fillimi i viteve nëntëdhjetë. Sipas disa raporteve nga policia dhe sistemi juridik shqiptar, pothuajse 70% e punonjëseve të seksit nga brenda vendit janë futur me forcë në këtë biznes dhe/ose me mashtrim, nëpërmjet martesave “për një jetë më të mirë” jashtë vendit. Të trafikuarat janë zakonisht vajza nga zonat rurale, nga familje me gjendje shumë të vështirë financiare.

Trafikimi menaxhohet nga grupet e krimit të organizuar, interesat e të cilave janë të përhapura në të gjithë Evropën. Edhe pse lufta e shtetit kundër trafikimit të qenieve njerëzore ka qenë më efektive vitet e fundit, pjesërisht për

² Sandër Simoni, Aurela Anastasi, Elizabeta Imeraj, “Komentari i veprave penale të trafikimit të qenieve njerëzore- të drejtat e viktimave të trafikimit gjatë procesit penal”, fq.32

³ OSCE, “Trafikimi i qenieve njerëzore- Manual për punonjësit e policisë”, fq.11

⁴ Gjuzi Flamur, Trafikimi i qenieve njerëzore në Shqipëri, fq.15

shkak të bashkëpunimit më të mirë ndërkombëtar me organet e specializuara në vendet pritëse, trafikimi i qenieve njerëzore për punë seksuale konsiderohet ende si krimi më “fitimprurës” dhe Shqipëria u bë një nga rrugët e trafikimit nga vendet e ish-Bashkimit Sovjetik drejt Evropës Perëndimore.⁵

Qëllimi i ndëshkimi të trafikimit, nuk është primare ndalja e emigracionit, por mbrojtja e viktimave dhe të drejtat e tyre, si dhe ndëshkimi i trafikantëve dhe bashkëpunëtorët e tyre.⁶

Sipas disa të dhënave zyrtare mbi personat e trafikuar të identifikuar në Shqipëri, si edhe informacionet e tjera të marra nga aktorët antitrafik në terren, ka përfundime se Shqipëria mbetet kryesisht një vend origjine për trafikimin e burrave, grave dhe fëmijëve që i nënshtrohen shfrytëzimit për prostitucion dhe punë të detyruar. Shumë viktima shqiptare kryesisht femra (të rritura e të mitura) i nënshtrohen shfrytëzimit për prostitucion brenda vendit dhe në vendet fqinje e më tej, sidomos në Belgjikë, Francë, Gjermani, Irlandë, Itali, Holandë, Zvicër dhe në Mbretërinë e Bashkuar (viktimat shpesh pranojnë oferta të rreme për punësim si kameriere, banakiere, kërcimtare apo këngëtare sidomos në Kosovë, Greqi dhe Maqedoni apo trafikohen me anë të mashtrimit të “të dashurit”).⁷

Jo të gjitha punëtorët e seksit trafikohen. Puna seksuale është një zgjedhje e lirë e atyre punonjësve të seksit që merren me biznes si pasojë e situatës shumë të vështirë ekonomike në vend.

ZHVILLIMET E PROSTITUCIONIT NË SHQIPËRI

Trafikimi i qenieve njerëzore në Ballkan është raportuar që nga vitet 1990 dhe Shqipëria luajti një rol vendimtar që në fillim. Në këtë periudhë, rrjetet shqiptare të kontrabandës dhe trafikimit u shtuan. Në bashkëpunim me grupe të

⁵ <https://web.archive.org/web/20200719222410/https://swannet.org/node/1041>

⁶ Nasufi Dashmir, Krimi i organizuar dhe masat e veçanta hetimore për zbulimin e tij në R.M, Strugë, 2016, fq.113

⁷ Ministria e Punëve të Brendshme, “Strategjia e luftës kundër trafikimit të personave dhe plani i veprimit 2014 - 2017”, fq.9

tjera etnike nga rajoni, grupet kriminale shqiptare fillimisht trafikonin gratë shqiptare në industrinë e seksit në vendet e Evropës Perëndimore si Italia. Më vonë ata e zhvendosën fokusin e tyre në trafikimin e grave moldave, rumune dhe bullgare. Gratë, kryesisht nga Rumania dhe Moldavia, u sollën në Shqipëri përmes Serbisë dhe Malit të Zi ose Maqedonisë. Nga Shqipëria ata u dërguan në industrinë e seksit në Evropën Perëndimore.⁸

Ndryshimet që ndodhen pas rënies së regjimit komunist:

Ndryshime të mprehta socio-ekonomike ndodhën pas rënies së regjimit komunist (pas viteve 1990). Një numër i madh familjesh mbetën pa mjetet e nevojshme ekonomike, në disa raste duke vuajtur nga privimi i skajshëm ekonomik. Shtresat më të prekura ishin popullsia që jetonte në zonën rurale, familjet që migruan nga zona rurale në atë urbane dhe disa minoritete etnike (romët dhe komuniteti cigan). Shumë vajza të reja nga këto grupe të popullsisë ose bëhen shënjestër e trafikimit të qenieve njerëzore ose vendosën lirisht të ushtrojnë prostitucionin brenda ose jashtë vendit si mënyra e vetme për të marrë mbështetje ekonomike.

Një numër i madh vajzash shqiptare u trafikuan jashtë vendit (fillimisht në Greqi dhe Itali dhe më vonë në Beneluks dhe Britani të Madhe) dhe u shfrytëzuan atje si punonjëse të seksit. Nuk ka vlerësime të sakta për numrin e tyre. Burimet qeveritare pretendojnë 5,000, burimet e OJQ-ve deri në 30,000. Vajzat nga vende të tjera të Evropës Lindore (si Rumania, Moldavia, Ukraina, Bullgaria, etj.) trafikohen nëpërmjet Shqipërisë në vendet e destinacionit në Evropën Perëndimore.⁹

Si rezultat, prostitucioni filloi të praktikohet në vend dhe të bëhej i dukshëm. Nuk ka pasur studime shkencore për të vlerësuar numrin e punonjësve të seksit në vend, por sipas raporteve të shtypit ato mund të ndahen në katër grupe:

1. Vajzat shqiptare dhe të huaja që trafikohen jashtë vendit shfrytëzohen fillimisht si punonjëse seksi në Shqipëri. Nuk ka pasur asnjëherë përpjekje

⁸ Roos de Wildt, "Post-War Prostitution Human Trafficking and Peacekeeping in Kosovo", 2019, pg.58

⁹ <https://web.archive.org/web/20200719222410/https://swannet.org/node/1041>

për të vlerësuar numrin e tyre. Zakonisht shfrytëzimi fillon me përdhunim. Ka artikuj në shtyp që raportojnë abuzim dhe trajtim çnjerëzor të kësaj kategorie të punonjësve të seksit.

2. Punëtorët e seksit që vijnë nga shtresa të ulëta socio-ekonomike (kryesisht popullsi rome ose komuniteti cigan), të njohura ndryshe si “prostitutat e rrugës”. Prostitutat e rrugës shihen në Tiranë, të cilat ofrojnë shërbime seksuale pranë qendrës së qytetit, në rrugët kryesore dhe në zonën e Parkut Kombëtar “Liqeni”. Çmimi i shërbimeve varion nga 500 deri në 1500 lekë (3 - 12 €). Sipas informacionit të Shoqatës Shqiptare të Lezbikeve dhe Homoseksualëve, ka edhe punonjës seksi meshkuj nga popullata rome apo komuniteti cigan që ushtrojnë punë seksi në rrugë.
3. Punëtorët e seksit të nivelit të lartë që punojnë në hotele dhe motele të Tiranës dhe qyteteve të tjera të mëdha. Sipas njoftimeve të shtypit, ato janë kryesisht studente - një artikull gazete pretendonte se deri në 300 studente femra vetëm në Tiranë praktikojnë punë seksuale - vajza nga zonat rurale dhe rrethe të tjera të vendosura së fundmi në Tiranë dhe qytete të tjera të mëdha dhe punonjëse seksi të kthyer nga jashtë. Çmimet e shërbimit të tyre seksual variojnë nga 30 euro deri në disa qindra euro.
4. Punonjëse seksi në “bordello” – këto janë shpesh apartamente private që përdoren për punë seksuale. Ata veprojnë ilegalisht dhe ka artikuj të shpeshtë në media që raportojnë se policia zbulon shtëpi publike dhe arreston punonjëset e seksit. Media raportoi bastisjet e policisë në shtëpitë publike në Tiranë dhe Korçë në vitet 2002-2003. Çmimet variojnë nga 1500 (12 €) deri në disa mijëra lekë.¹⁰

Sipas statistikave të tjera të publikuara nga INSTAT:

Vepra penale	2018	2019	2020	2021	2022
Shfrytëzim prostitucioni	78	67	51	44	41

Tab.1 Të burgosur sipas veprave penale¹¹

¹⁰ <https://web.archive.org/web/20200719222410/https://swannet.org/node/1041>

¹¹ INSTAT, Statistikat e krimeve dhe drejtësisë penale, 2022, fq.7

Në tabelën e mësipërme tregohen të dhëna mbi numrin e të burgosurve përgjatë viteve 2018-2022 për veprën penale “Shfrytëzim prostitucioni”, mund të vërehet një rënie vit pas viti kjo ndoshta vjen si pasojë e masave të ndërmarra nga institucionet adekuate, por ndoshta vjen dhe si pasojë që personat shfrytëzohen për prostitucion jashtë vendit gjë që e bën më të vështirë ndjekjen e tyre penale.

PËRPJEKTJET E BËRA NGA SHQIPËRIA PËR PARANDALIM

Lufta kundër trafikimit të personave përbën një nga prioritetet kryesore të qeverisë shqiptare dhe Ministrisë së Brendshme, si dhe është një ndër kriteret kryesore për procesin e anëtarësimit në BE. Konsolidimi i shtetit të së drejtës dhe rritja e sigurisë në vend janë të lidhura ngushtësisht me rritjen e kapaciteteve njerëzore dhe logjistike në institucionet ligjzbatuese, përmirësimin e kuadrit ligjor, garantimin e integritetit, sofistikimin e proceseve hetimore dhe forcimin e bashkëpunimit ndërinstytucional dhe ndërkombëtar.¹²

Shqipëria ka miratuar ligje dhe ka ndërmarrë hapa të ndryshëm për të luftuar trafikimin e qenieve njerëzore. Kjo përfshin përmirësimin e bashkëpunimit ndërkombëtar, krijimin e ndërgjegjesimit publik dhe trajnime për profesionistë për të njohur dhe parandaluar këtë fenomen.

Lufta kundër prostitucionit përfshin një gamë të gjerë hapa dhe strategji, dhe përfshirë Shqipërinë, disa vende ndërmarrin veprime për të adresuar këtë çështje. Disa nga hapat që mund të ketë ndërmarrë Shqipëria janë:

- Legjislacioni dhe Politikati: Miratimi dhe përdorimi i ligjeve që ndalojnë dhe ndëshkojnë prostitucionin e detyruar, trafikimin e qenieve njerëzore

¹² [Projektvendimi “Për miratimin e Planit Kombëtar të Veprimit për luftën kundër trafikimit të personave 2021-2023”.](#)

- për qëllime prostitucioni, dhe veprimtarinë e tjera të lidhura me prostitucionin.
- Mbrojtja dhe Asistenca për Viktimat: Përmirësimi i mekanizmave të mbrojtjes dhe asistencës për gratë dhe vajzat që janë përfshirë në prostitucion. Kjo përfshin ofrimin e strehimit të sigurt dhe shërbimeve të tjera sociale për viktimat.
 - Ndërgjegjësimi Publik dhe Edukimi: Zhvillimi i fushatave të ndërgjegjësitit publik për të informuar publikun rreth rreziqeve dhe dëmeve të prostitucionit. Edukimi i publikut mund të ndikojë në ndryshimin e qëndrimeve dhe perceptimeve në lidhje me këtë çështje.
 - Trajnim dhe Ndihma për Personelin Profesional: Trajnimi i personelit të shërbimeve sociale, personelit policor dhe personelit tjetër profesional për të identifikuar, trajtuar dhe ndihmuar viktimat të prostitucionit.
 - Bashkëpunimi Ndërkombëtar: Ndërmarrja e veprimeve të koordinuara dhe bashkëpunimi me vende të tjera për luftën kundër trafikimit dhe prostitucionit.
 - Ndëshkimi i Trafikuesve dhe Përfituesve: Përdorimi i ligjeve për të ndëshkuar ata që janë përfshirë në trafikim të qenieve njerëzore dhe ata që përfitojnë nga prostitucioni i detyruar.
 - Monitorimi dhe Vlerësimi i Efektivitetit: Vlerësimi dhe monitorimi i efektivitetit të masave të ndërmarra për të siguruar se ato kanë impaktin e dëshiruar dhe për të korrigjuar politikat dhe veprimet sipas nevojave.

Në përgjithësi, lufta kundër prostitucionit kërkon një përqasje të gjerë që përfshin legjislacionin, veprimet e policisë, mbrojtjen e viktimave, edukimin publik dhe bashkëpunimin ndërkombëtar. Këto hapa janë pjesë e një përpjekje të përgjithshme për të krijuar një mjedis më të sigurt dhe për të mbrojtur viktimat e prostitucionit.

Shqipëria ka miratuar disa ligje për të luftuar prostitucionin dhe trafikimin e qenieve njerëzore. Ligjet kryesore janë:

- Ligji Nr. 10 614 datë 11.02.2014 "Për Parandalimin dhe Luftën kundër Trafikimit të Njerëzve dhe Mbrojtjen e Viktimave të Tij"

- Ligji Nr. 10 611 datë 11.02.2014 "Për Kthimin dhe Mbrojtjen e Personave të Identifikuar si Dëshmitarë dhe Bashkëpunëtorë në Proces".
- Ligji Nr. 10 618 datë 13.02.2014 "Për Ndikimin e Krimit dhe Trafikimin e Tij në Ekonominë Nacionale".
- Ligji Nr. 10 427 datë 29.05.2014 "Për Parandalimin dhe Luftën kundër Trafikimit të Njerëzve dhe Mbrojtjen e Viktimave të Tij – Ndryshimet dhe Plotësimet".
- Ligji Nr. 10 485 datë 21.12.2017 "Për Dispozitat Themelore të Shtetit për Mbrojtjen dhe Promovimin e të Drejtave të Njeriut".

Këto ligje kanë për qëllim të përmirësojnë zbatimin e ligjeve ndërkombëtare dhe për të krijuar një mjedis ligjor që mundëson identifikimin, ndjekjen dhe ndëshkimin e atyre të përfshirë në trafikim dhe prostitucion. Është e rëndësishme të theksohet se detajet dhe ndryshimet e mëtejshme mund të kenë ndodhur pas datës sime të fundit të njohurive në janar 2022.

KONKLUZIONE DHE REKOMANDIME

Lufta kundër trafikimit të qenieve njerëzore dhe prostitucionit është një sfidë komplekse dhe kërkon një përgjigje të integruar nga qeveria, shoqëria civile dhe komuniteti në përgjithësi. Situata në vendin tonë ndikohet dhe nga rrethana tjera siç janë problemet ekonomike-sociale, problemet në marrëdhëniet familjare, dhuna në familje, problemet bashkëshortore, fuqizimi i krimit të organizuar etj.

Disa rekomandime të përgjithshme që mund të ndihmojnë në këtë luftë janë forcimi i ligjit dhe profesionalizimi tek punonjësit e drejtësisë, siguro që ndjekja e ligjeve aktuale të jetë e efektshme. Investimi në trajnimin e punonjësve të drejtësisë, përfshirë gjyqtarët, prokurorët dhe policinë, është thelbësore për të siguruar një zbatim të drejtë dhe efektiv të ligjeve.

Nuk duhet harruar bashkëpunimi rajonal dhe ndërkombëtar i cili është thelbësor për luftën kundër trafikimit. Shkëmbimi i informacioneve dhe bashkëpunimi ndërmjet vendeve mund të ndihmojnë në kapjen dhe ndëshkimin e kriminelëve.

I rëndësishëm është dhe sigurimi i shërbimeve të mbështetjes për viktime të trafikimit. Kjo përfshin strehim, kujdes shëndetësor dhe ndihmë ligjore për ata që janë përfshirë në situata të tilla. Në këtë fushë ndihmon dhe bashkëpunimi me Organizatat Joqeveritare pasi ato kanë një rol thelbësor në luftën kundër trafikimit. Bashkëpunimi i ngushtë me to mund të sjellë informacion të vlefshëm dhe mundësi të tjera për zbatimin e strategjive efektive.

Këto janë vetëm disa nga aspektet që mund të merren në konsideratë për të forcuar luftën kundër trafikimit të qenieve njerëzore dhe prostitucionit. Është e rëndësishme që rekomandimet të integrohen në një përpjekje të përbashkët dhe të koordinuar nga të gjithë aktorët përfshirë në këtë sfidë.

REFERENCA

1. Sandër Simoni, Aurela Anastasi, Elizabeta Imeraj, “Komentari i veprave penale të trafikimit të qenieve njerëzore- të drejtat e viktimeve të trafikimit gjatë procesit penal”.
2. OSCE, “Trafikimi i qenieve njerëzore- Manual për punonjësit e policisë”.
3. Gjuzi Flamur, Trafikimi i qenieve njerëzore në Shqipëri.
4. Ligji nr.7895, Kodi Penal i Republikës së Shqipërisë.
5. Nasufi Dashmir, Krimi i organizuar dhe masat e veçanta hetimore për zbulimin e tij në R.M, Strugë, 2016.
6. Ministria e Punëve të Brendshme, “Strategjia e luftës kundër trafikimit të personave dhe plani i veprimit 2014 - 2017”.
7. Roos de Wildt, “Post-War Prostitution Human Trafficking and Peacekeeping in Kosovo”.
8. INSTAT, Statistikat e krimeve dhe drejtësisë penale.
9. <https://www.konsultimipublik.gov.al/Konsultime/Detaje/354>
10. <https://web.archive.org/web/20200719222410/https://swannet.org/node/1041>

KUPTIMI I SË DREJTËS SË AUTORIT

Xhenis Sina

Abstrakt

Artikulli në vazhdimësi bën një prezantim të konceptit të së drejtës së të autorit sipas legjislacionit në Republikën e Shqipërisë. Duhet përmendur që edhe pse është një nocion i njohur për të drejtën, një rregullim i mirëfilltë do të arrijë t'i bëhet vetëm me ligjin 9380 të vitit 2005, ligji ky që do të merret si bazë analizuese edhe në këtë punim. Gjithashtu mundohemi të analizojmë elementët përbërës të kësaj të drejte që shpesh herë sjell konfuzion për t'u kuptuar edhe tek vetë profesionistët e së drejtës.

Fjalë kyce: pronësia intelektuale; copyright; v elementët e të drejtës autorit autor; bashkëautor; origjinaliteti; të drejta ekonomike; të drejta jopasurore; të drejta fqinje.

HYRJE

Zgjedha këtë fushë të re dhe moderne, sepse, së fundmi ka marrë një shtrirje dhe kuptim të plotë edhe në kontekstin shqiptar. Tanimë ne kemi një ligj të shoqëruar me akte nënligjore dhe me ngritje të strukturave të reja në mbrojtje të të drejtave të autorëve.

Vitet e fundit edhe gjykatat shqiptare kanë filluar të prekin rastet e para të vërteta, të shkeljes së të drejtave të autorit. Në një shoqëri të bazuar në parime demokratike mbrojtja e së drejtës së autorit përbën një nga drejtimitet parësore të integritetit të saj, si dhe garanton vazhdimësinë e trashëgimisë kulturore, shkencore, teknologjike në breza.

E drejta e autorit dhe të drejtat e lidhura me të, si objekte të së drejtës, të rregulluara posaçësisht nga normat juridike, janë relativisht të reja, jo vetëm në

Shqipëri, por edhe në botë. Vetem pas zbulimit të shtypit në Mesjetë, kur filluan të perhapeshin dhe të materializoheshin veprat e krijtarisë intelektuale, lindi edhe ideja e nxjerrjes së perfitimeve pasurore. (Semini-Tutulani, M, E Drejta e Detyrimeve dhe e Kontratave (Pjesa e Posaçme), Tiranë, 2006, Scanderbeg books).

Po të analizohet si koncept e drejta e autorit, veme re se ajo buron nga një nocion i thjeshtë: njerëzit që krijojnë, prodhojnë ose investojnë në vepra krijuese, janë të vetmit që vendosin nëse, si dhe kur kjo veprë mund të vihet në dispozicion të publikut, me të gjitha format e përdorimit të saj. Ajo siguron bazën ekonomike për krijimin dhe shpërndarjen e veprave në fusha të ndryshme të krijtarisë si psh: në muzikë, art, letërsi, filmatografi, programacione kompjuterike, shpikje teknologjike por dhe në forma të tjera të shprehjes krijuese.

PRONËSIA INTELLEKTUALE: E DREJTA E AUTORIT DHE PRONËSIA INDUSTRIALE

Pronësia intelektuale tradicionalisht ndahet në dy kategori kryesore: E Drejta e Autorit (Copyright); dhe Pronësia Industriale. Pronësia industriale në vetvete është një kategori e gjërë që përfshin disa nënkategori të tjera të cilat variojnë nga një shtet në tjetrin. Në vendin tonë nënkategoritë përbërëse të Pronësise Industriale janë: shpikjet dhe modelet e përdorimit, markat, dizenjtë industriale dhe emërtimet e origjinës. Prona intelektuale është një pronë materiale, por që ka shumë karakteristika të ngjashme me pronën reale. Kështu, prona intelektuale është një aset që mund të shitet, blihet, licensohet, shkëmbehet etj, si ç' do pronë tjetër. Gjithashtu, pronari i pronës intelektuale ka të drejtë që të ndalojë veprimet e paautorizuara në lidhje me pronën e tij. Dallimi më i rëndësishëm midis pronës intelektuale dhe formave të tjera të pronave është se prona intelektuale, duke mos qënë e materializuar nuk mund të përcaktohet nëpërmjet parametrave fizikë. Ligjet për pronësinë intelektuale kanë për qëllim të mbrojnë krijuesit dhe prodhuesit e tjerë të pronës intelektuale duke u dhënë atyre të drejta të kufizuara në kohë për të kontrolluar përdorimin e pronës së tyre. Prona intelektuale mbrohet mbi baza kombëtare, prandaj objekti i mbrojtjes dhe kërkesat, që duhen përmbushur për t'u garantuar mbrojtja, variojnë nga një shtet në tjetrin.

Megjithatë, ka një prirje mbarëbotërore për harmonizimin e ligjeve kombëtare. Kjo vihet re në numrin e konsiderueshëm të marrëveshjeve ndërkombëtare, që janë hartuar për mbrojtjen e pronësisë intelektuale. Harmonizimi i ligjeve të brendshme ka marrë një rëndësi të veçantë sidomos në ditët e sotme, kur vihet re një liberalizim i infrastrukturave dhe një globalizim i shërbimeve. Prandaj homogjeniteti i ligjeve përfaqëson mënyrën e vetme të mbrojtjes së pronësisë intelektuale, sidomos po të kemi parasysh shpejtësinë dhe pakontrollueshmërinë e qarkullimit të informacionit në Internet

1.2 Elementët përbërës të së drejtës së autorit:

1.2.1 Objekti (vepra): origjinale dhe e prejardhur.

Trajtimi i konceptit të veprës si objekt i rëndësishëm i të drejtës së autorit është një moment delikat, i cili sa më saktë të kuptohet dhe sqarohet aq më të lehtë e bën për juristët dhe autorët respektimin e të drejtave që burojnë nga krijimi i veprave. Ligji për të drejtën e autorit parashikon se: “Vepër është çdo krijim origjinal e intelektual i materializuar, që synon të ketë efekte në shqisat e njeriut duke marrë një formë të caktuar fizike, pavarësisht nga forma e të shprehurit”.

Nga ky përkufizim evidentohen disa elementë të të qenit vepër, si pershembull: Vepra duhet të jetë një krijim që karakterizohet nga origjinaliteti, tërësia e elementëve që e bëjnë atë të dallueshme dhe të evidentueshme nga çdo krijim e vepër tjetër e bërë deri në atë moment, pavarësisht nëse është origjinale apo e prejardhur, gjithashtu ajo është një krijim intelektual, që do të thotë mbart në vetvete një minimum vlere krijuese. Kjo do të thotë, se vepra nuk është e lidhur vetëm me subjekte që përfaqësojnë kategorinë e intelektualëve, por mund të përgatitet nga kushdo me çfarëdo niveli edukimi dhe shkollimi. Vepra duhet të jetë në formë të materializuar, në mënyrë që të shkaktojë efekte tek shqisat kryesisht pamore dhe dëgjimore të publikut, por ajo duhet të ketë një formë jo vetëm materiale, por edhe një formë fizike, pavarësisht nga forma e të shprehurit.

Një krijim që nuk fiksohet në një mbajtës fizik apo material, pavarësisht nga forma, pamja apo funksioni, nuk është vepër dhe nuk gëzon mbrojtje si e tillë.

Vepra nuk duhet te jetë e përjashtuar nga krijimet që nuk gëzojnë mbrojtje nga ligji për të drejtën e autorit. Të gjitha keto elementë të veprës duhet të ekzistojnë së bashku në mënyrë kumulative.(Në nenin 7 të ligjit Për të drejtën e autorit përcaktohet rrethi i veprave që gëzojnë mbrojtje prej tij.)

Mungesa qoftë edhe e njërit prej tyre bën që krijimi të mos jetë vepër. E drejta e autorit mbron veprat letrare, artistike, publicistike si dhe çdo krijim origjinal intelektual i kësaj natyre, pavarësisht nga forma e shprehjes së tij;çdo krijim i prejardhur në formën e një vepre apo të një koleksioni; Lutjet fetare dhe predikimet, të cilat materializohen në një mbajtës që provon ekzistencën e veprës dhe çdo krijim tjetër gojor ose me shkrim, kjo kategori hyn në grupin e parë dhe ligjvënësi e ka vënë për të treguar se krijimtaria e njerëzve, imagjinata dhe fantazia krijuese dhe artistike nuk njuh limite,prandaj rast pas rasti mund të lindin gjini të reja dhe forma veprash të shkruara të cilat nuk janë listuar në ligj,por përsëri mbeten vepra dhe gëzojnë mbrojtje së bashku me autorët e tyre nga ky ligj,sepse plotësojnë të gjitha kushtet e parashikuara që një krijim të jetë vepër.

Programet e kompjuterit, hyjnë në krijimet shkencore,me shkrim ose me gojë,si leksionet shkencore,ciklet e leksioneve universitare,studimet,librat e shkollës,projektet dhe dokumentacioni shkencor;Kompozimet muzikore,me shkrim ose gojore; Krijimetdramatike, dramatiko-muzikore; krijimetkoreografike; pantomimat; krijimet kinematografike. Gjithashtu ne kete kategori bejne pjese dhe krijimet fotografike, si dhe krijimet e arteve të bukura, që mund të jenë: Piktura, vepra artistike e të shprehurit dydimensional; Skulptura; Vizatime; Skica; Gravura; Krijimet arkitekturale; Krijimet tri-dimensionale; Hartat dhe vizatimet në fushën e topografisë, gjeografisë dhe shkencës në përgjithësi. Krahas veprave origjinale ka edhe vepra të prejardhura. (Semini M, “E Drejta e Autorit në Shqipëri”, Tiranë, 2009, Scanderbeg books.)

Vepër e prejardhur do të quhet çdo krijim intelektual, që e ka prejardhjen nga një vepër origjinale, por duke plotësuar kushtin: pa e cënuar atë. Të tilla vepra janë ato të cilat mbështeten në një krijim të mëparshëm, por mbartin në vetvete një punë krijuese, kanë natyrë përzgjedhëse dhe sistemimi, gjë e cila bën që këto vepra të kenë statusin e njëjtë juridik si ato origjinale dhe autorët e tyre gëzojnë të gjitha të drejtat e një autori të një vepre origjinale. Në veprat e prejardhura radhiten: Përkthimet,një vend të vecantë në radhën e veprave të prejardhura do të gjejnë jo vetëm përkthimet por edhe fjalorët, antologjitë, enciklopeditë etj;

Adaptimet apo përshtatjet, ku nga më të përdorurat janë ato të veprave kinematografike, muzikore, koreografike apo teatrore; Ilustrimet, të cilat ndodhen si pjesë të një vepre tjetër ekzistuese, ose janë në vetvete një vepër më vete dhe që përdoren në një vepër të re me qëllim që të shpjegohet më mirë një ide; Çdo lloj transformimi të një vepre letrare, artistike ose shkencore, që është produkt i punës krijuese të mendjes.

Ligjvënësi ndonëse ka listuar në mënyrë të shprehur lloje të ndryshme veprash të prejardhura, në këtë pikë ka lënë hapësirë për cdo lloj transformimi të mundshëm që nuk është një formë e pastër përkthimi, përmbledhje, sistemimi, përshtatje apo adoptimi në një nga këto lloje, por mund të jetë një version i përzier i tyre ose një version i ri; Gjithashtu në këtë grup bëjnë pjesë dhe përmbledhjet e veprave dhe kontributeve (përshtatjet dhe sistemet e krijimeve dhe materialeve folklorike); Baza e të dhënave është përmbledhja e veprave të pavarura, informacioneve ose materialeve të tjera të renditura në mënyrë metodike dhe sistematike të cilat arrihen individualisht me mjete elektronike apo me mjete të tjera.

Këtu nuk përfshihen programet kompjuterike që përdoren për të krijuar ose për të vënë në funksionim bazën e të dhënave të arritshme me mjete elektronike. Nga sa u tha më sipër konkludojmë se: Mbrojtja e veprave të prejardhura bëhet gjithmonë pa cënuar mbrojtjen e veprës bazë që është përdorur për krijimin e veprave të prejardhura. Siç e shohim, që të lindë e drejta e autorit, qoftë kjo për një vepër origjinale apo të prejardhur, duhet që prodhimi i krijimtarisë intelektuale të marrë formë konkrete, të materializohet në mënyrë që të përceptohet nga të tjerët pa qënë i nevojshëm publikimi i veprës.

Në nenin 9 të ligjit 9380, datë 28.04.2005, parashikohen llojet e veprave që nuk janë objekt i të drejtës së autorit dhe që nuk gëzojnë mbrojtje nga ky ligj: Nuk janë objekt i të drejtës së autorit dhe nuk gëzojnë mbrojtje nga ky ligj: a) Idetë, teoritë, konceptet, zbulimet dhe shpikjet në një vepër krijuese, pavarësisht nga mënyra e marrjes, e të shpjeguarit ose e të shprehurit; b) Tekstet zyrtare, të natyrës juridike, administrative, legjislativë, politike si dhe përkthimet zyrtare përkatëse; c) Simbolet zyrtare të shtetit, të organizatave dhe autoriteteve publike, si për shembull: armët, vula, flamuri, emblemat, medaljoni, shenja dalluese, medalja; d) Mjetet e pagesës; e) Lajmet dhe informacioni i shtypit; f) Të dhënat dhe faktet e thjeshta dhe shprehjet popullore.

KUPTIMI I ORIGJINALITETIT

Sipas autores Semini, origjinaliteti nuk është në të njëjtën kohë edhe novacion (dicka e re që nuk është ndeshur më parë në qarkullimin civil, në treg apo nuk është perceptuar më parë në publik), siç ndodh tek patenta. Origjinaliteti nuk lidhet detyrimisht me cilësinë e krijimtarisë. Që të jesh autor, duhet të jesh krijues, që e dallon krijimin e tij nga çdo krijim tjetër, të bërë publik, deri në atë moment. Mjafton që vepra e krijuar të jetë e tillë, që dëshmon në vetvete punën krijuese dhe kontributin e një njeriu të caktuar.

Ps: Përsa kohë që riprodhimi ndryshon nga origjinali qoftë edhe pak, atëherë mund të thuhet se përmbushet kërkesa e origjinalitetit.

1.2.2 Subjektet: Autori dhe të tjerët joautorë.

Autor është personi i cili krijon veprën, në cilësinë e autorit mund të jetë personi fizik. Meqë vepra është produkt i krijimtarisë intelektuale, në logjikën e ligjit, nuk ka ndonjë kufizim në moshë për të pasur këtë cilësi, prandaj autor mund të jetë cdo personi fizik me zotësi juridike, pavarësisht nëse ka ose jo zotësi për të vepruar. Jo vetëm kaq, por autor mund të jetë edhe një person që është madhor por i është hequr apo i është kufizuar zotësia për të vepruar me vendim të gjykatës. Cilësia për të qënë autor duhet dalluar nga cilësia për të ushtruar te drejtat e pronësisë për shkak të pronësisë intelektuale, ku kuptohet ka kufizime, për shkak të pasjes së zotësisë për të vepruar.

Në cilësinë e autorit të vepres mund të jenë edhe dy ose më shumë persona fizik, (rasti i bashkëautoresisë) sidomos në rastet e prodhimit të veprave audio-vizuale (këngë, filma). Në këto raste, secili nga bashkëautorët do të ketë autorësinë për pjesën krijuese në veprën e përbashkët. Është pranuar nga praktika se në raste të veçanta, në cilësinë e autorit të veprës mund të jetë edhe personi juridik (për veprat audio-vizive, autori është shtëpia kinematografike). Në përmbajtjen e ligjit konkret, nuk del saktë ky element. Megjithatë, në konceptin e të drejtës së autorit, si produkt i krijimtarisë intelektuale, autor mund të jetë vetëm personi fizik. Përrjashtimisht, flitet për raste të krijimtarisë për shkak të marrëdhënies së punës. Në qoftë se një person juridik (shoqëria kinematografike) kontraktin stafin individualisht me qëllim prodhimit të një filmi, ku në përmbajtjen e kontratës shprehet tekstualisht fakti i mbajtjes së autorësisë për personin juridik, kundrejt

pagesës individuale për secilin nga stafi, kjo në vetevete mund të merret si një « shitje » e së drejtës së autorësisë paraprakisht, për llogari të personit juridik. «Çdo raport që autori krijon me veprën e tij quhet autorësi. Autorësia është marrëdhënie juridike që lidh çdo autor me veprën, marrëdhënie që përfshin brënda saj të gjithë elementët që lidhen me objektin, subjektin dhe përmbajtjen e së drejtës së autorit. » Autorësia është marrëdhënia juridike që krijohet mes personit fizik që ka bërë punën krijuese dhe e ka materializuar atë në një formë të caktuar dhe vetë veprës që është rezultat i punës së tij. Autorësia lind në çastin e krijimit të veprës ose në çastin kur zbulohet se kush është autori i cilës vepër, pa pasur nevojë për ndonjë veprim juridik. Kontrata nuk është burim i lindjes së autorësisë, por është akti ku autori merret vesh me të tjerët për kushtet e kalimit dhe shfrytëzimit të veprës etj, por jo për lindjen e të drejtës së autorit.

BASHKËAUTORËT (NENI 6 I LIGJIT NR 9380, DT 28.04.2005)

Sipas nenit 6 të ligjit vepër e përbashkët është puna krijuese e disa autorëve në bashkëpunim. Bashkautorësia rregullohet me marrëveshje ndërmjet palëve ose sipas dispozitave të Kodit Civil të Republikës së Shqipërisë. E drejta e autorit në veprën e përbashkët u përket autorëve, të cilët me marrëveshje zgjedhin njërin prej tyre si autorin kryesor, autorët e një vepre të përbashkët e shfrytëzojnë veprën në bazë të marrëveshjes ndërmjet tyre. Refuzimi i marrëveshjes nga secili autor i veprës së përbashkët justifikohet në mënyrën e duhur. Autorët e një vepre të përbashkët, nën rezervën e çdo marrëveshjeje ndërmjet tyre, gëzojnë të drejtën të shfrytëzojnë veças kontributin e tyre, me kusht që të mos cenojnë shfrytëzimin e veprës si një të tërë. Në rast shfrytëzimi të veprës së krijuar në bashkëpunim, autorët, në bazë të marrëveshjes ndërmjet tyre, gëzojnë të drejtën e një shpërblimi në kushtet dhe masat që ata vetë kanë rënë dakord. Në rast se kjo marrëveshje nuk ekziston, shpërblimi ndahet në pjesë, sipas kontributit të secilit autor, ose në pjesë të barabarta, kur kontributi individual nuk mund të përcaktohet. Autori i veprës është pronari i parë i të drejtave vetjake jopasurore dhe pasurore që janë të lidhura me veprën e tij. Po të analizojmë ligjin Për të drejtën e Autorit vihet re përcaktimi se e drejta e pronësisë mbi një vepër i jep të drejtë autorit apo pronarit të saj që të caktojë fatin e veprës, të kalojë te drejtën e pronësisë së veprës tek një person tjetër, ta tjetërsojë atë, ta shesë, ta importojë, ta japë me qera etj.

Në këtë ligj përcaktohet se autori është pronari i të drejtës së autorit, po ashtu përcaktohet se autori është pronari i parë i veprës që ai ka krijuar, sepse pas tij mund të vijnë pronarë të tjerë, të cilëve u kalon e drejta e pronësisë mbi veprën në forma të ligjshme.

SUBJEKTE TË TJERA TË SË DREJTËS SË AUTORIT

Botuesi i veprës është një tjetër subjekt i së drejtës së autorit, ai është personi që ndërmerr publikimin e një vepre, duke vënë në dispozicion të publikut kopjet e veprës, me anë të kontratës së shitjes. Lidhja e botuesit me autorin bëhet nëpërmjet kontratës së botimit, në të cilën autori i kalon botuesit, në shkëmbim të një shpërblimi, të drejtën e riprodhimit dhe shpërndarjes së veprës. Kontrata e botimit dhe të drejtat që i kanë kaluar botuesit janë të vlefshme dhe i fillojnë efektet vetëm pas regjistrimit dhe certifikimit në Zyrën Shqiptare për të Drejtat e Autorit dhe përfundojnë pas afatit për të cilin është rënë dakort në marrëveshje ose pas shpërndarjes së plotë të kopjeve të botimit.

Një subjekt tjetër është **organizuesi i shfaqjeve teatrore dhe muzikore** sepse në marrëdhënien juridike të krijuar mes autorit dhe këtij subjekti parashikohet kalimi i të drejtës së shfaqjes së veprës letrare, dramatike, koreografike ose pantonim, nga autori ose titullari i të drejtës së autorit, te një person tjetër, qoftë ky edhe organizues i shfaqjes, që ta përcjellë ose ta shfaqë atë te publiku.

Artistët interpretues dhe ekzekutues janë subjekte që parashikohen nga ligji për të drejtën e autorit. Të tillë janë, aktorët, këngëtarët, muzikantët, valltarët dhe personat e tjerë që këndojnë, kërcëjnë, recitojnë, luajnë, shfaqen në drama, filma, që drejtojnë një orkestër, apo shfaqin në cdo lloj mënyre një krijim artistik ose letrar, një shfaqje të cdo lloji, duke përfshirë folklorin, varieten, cirkun dhe teatrin e kukullave.

Punëmarrësit dhe punëdhënësit janë subjekte të ligjit për të drejtën e autorit. Të drejtat pasurore mbi veprat e krijuara, në bazë të kontratës individuale të punës, i përkasin punëdhënësit. Të porositurit, huapërdorësit, qeramarrësit janë subjekte që lidhen me autorin, me kontratat përkatëse, me anë të të cilave u transferohen përkohësisht të drejtat pasurore, që lidhen me shfrytëzimin e veprës dhe nxjerrjen e saj në publik. Një tjetër subjekt i së drejtës së autorit është **modeli i pikturuar**, e drejta e këtij personit parashikohet për herë të parë nga

legjislacioni për të drejtën e autorit. Autori ose titullari i të drejtës mbi veprën, nuk ka të drejtë ta riprodhojë ose ta nxjerrë në publik pa autorizimin e personit të pikturuar, ose të trashigimtarëve të tij, deri 20 vjet pas vdekjes. Po ashtu, **personi që ka shërbyer si burim informacioni** për një vepër apo autorësinë e saj, është një subjekt që mbrohet dhe gëzon disa të drejta nga ligji për të drejtën e autorit. Më konkretisht, botuesi ose prodhuesi i një vepre, në bazë të kërkesës së personit, që ka shërbyer si burim informacioni e ka të ndaluar të nxjerrë në publik sekretin e burimit të informacionit, që është përdorur në vepër dhe të botojë ndonjë material të lidhur me të. Nxjerrja në publik e sekretit lejohet vetëm në bazë të marrëveshjes së personit që pranon shprehimisht një gjë të tillë ose me vendim përfundimtar të gjykatës kompetente.

PËRMBAJTJA: TË DREJTAT PASURORE DHE PERSONALE JOPASURORE

A- Të drejtat ekonomike;

B- Të drejtat vetjake jopasurore;

C- Të drejtat fqinjë;

Të drejtat ekonomike

Autori gëzon të drejtën ekskluzive të shfrytëzimit të veprës së vet në çdo formë dhe mënyrë.

E drejte ekskluzive, do të thotë, e drejtë personale e autorit, duke përjashtuar cilindo tjetër si titullar te se drejtes. Pra e thënë ndryshe autori shfrytëzon veprën në planin material dhe jo material. Kjo nënkupton, riprodhimin e drejtëpërdrejtë ose të tërthorë të veprës, shpërndarjes në publik të origjinalit apo kopjeve të veprës (duke e shitur, duke e dhënë me qera, duke e huapërdorur, ose dhuruar), importim dhe eksportim të kopjeve të veprës, e drejta për të përkthyer veprën, e drejta për të bërë përshtatje, sistemime e transformime të saj, e drejta për ta përcjellë në publik veprën (shfaqje skenike, recitim, koncerte, etj). Autori i një vepre letrare, artistike ose shkencore gëzon të drejtën e shpërblimit për çdo rast dhe për çdo mënyrë shfrytëzimi të veprës, të lejuar apo jo nga vetë ai, edhe nëse heq dorë nga kjo e drejtë.

Me hollësisht, sipas Nenit 5 të Ligjit shqipëtar për të Drejtën e Autorit, të drejtat ekonomike të autorit janë:

- **E drejta për të riprodhuar veprën**, ose e drejta për të bërë kopje të veprës.

Çfarë janë kopjet e veprës? Në ligjin tonë nuk ka ndonjë përkufizim për to. Por sipas ligjit amerikan, keto janë objekte materiale, në të cilat fiksohet vepra nëpërmjet çfarëdolloj metode, si ato që njihen, ashtu dhe ato që do të shpiken më vonë, dhe nga të cilat vepra mund të përceptohet, riprodhohet ose të komunikohet në ndonjë mënyrë tjetër të drejtëpërdrejtë ose me ndihmën e ndonjë makine. Sigurisht që gjëja e parë, që të vjen ndërmend kur mendon për kopje të veprës, janë kopjet fizike të saj. Mirëpo në realitetin e sotëm ndeshet shumë shpesh edhe një lloj kopjeje tjetër e veprës, që është kopja elektronike, që edhe ajo, në të vërtet, është kopje materiale. Kështu p.sh, kur gjen një këngë në internet dhe e merr dhe e shkarkon atë në kompjuterin tënd, ti nuk bën gjë tjetër veçse krijon një kopje të saj. Në qoftë se ky veprim bëhet pa lejen e e autorit, atëherë kjo përbën shkelje të së drejtës së autorit dhe, pikërisht, shkelje të së drejtës së tij për të riprodhuar veprën. E njëjta gjë vlen edhe për fotografitë, tekstin dhe c’do gjë tjetër që gjendet në internet dhe që gezon mbrojtje nga e drejta e autorit. (Në botimin e Mariana Seminit “E drejta e Autorit” shtrohet pyetja? A duhet të merret leje për ribotimin e fotografisë? – Nëse një foto ribotohet me lejen e autorit por pa lejen e modelit, autorja Semini mendon se nuk ka shkelje të së drejtave të modelit të fotografuar.)

- **E drejta për ta importuar veprën me qëllim shpërndarjen në publik;** Autori mund të vendos që veprën e tij ta shesë jashtë shtetit me një cmim më të ulët sesa cmimi që ka vepra në vendin e origjinës. Për këtë arsye, blerja e këtyre veprave jashtë shtetit dhe shitja e tyre me një çmim konkurrues në vendin e origjinës mund të jetë një biznes joshës për të tretët. Pikërisht, këtë synon të pengoj Neni 5/b i Ligjit për të Drejtën e Autorit. Duke e bërë të drejtën e importimit të veprës një të drejtë ekskluzive të autorit; çdo person tjetër që e importon pa lejen e tij, kryen një shkelje të së drejtës së autorit. Sigurisht, kjo dispozitë nuk pengon blerjen e kopjeve të veprës jashtë shtetit dhe futjen e saj në vendin e origjinës kur kjo bëhet për përdorim personal. Ligji synon të pengojë vetëm ato importime që bëhen për qëllime fitimi, pra, për rishpërndarjen e veprës publikut.

- **E drejta për të përkthyer veprën;**

Edhe përkthimi i veprës, duke qenë se është një nga të drejtat e autorit, nuk mund të bëhet pa lejen e tij. Shpesh shohim në treg përkthimin e veprave të autorëve të

ndryshëm të huaj. Ato janë të paligjshme dhe mund të bëhen objekt shqyrtimi në gjykatë, nëse për to nuk është marrë më parë leja e autorit. Në përgjithësi, autorët e huaj e japin këtë pëlqim kundrejt një shume simbolike për tregje të tilla të vogla dhe të pa eksploruara si Shqipëria, prandaj është e këshillueshme për këdo që dëshiron të përkthejë një veper të një autori të huaj, që të kërkojë më parë autorizimin e tij. Sigurisht, përkthimi i nje libri të huaj dhe botimi i tij pa emrin e autorit, duke lënë të kuptohet që përkthyesi është edhe autori, është një shkelje shumë e rëndë. Një veprim i tillë do të përbënte jo vetëm shkelje civile, në bazë të Nenit 5/c të Ligjit për të Drejtën e Autorit, por edhe kundravajtje penale në bazë të Nenit 148 te kodit penal. Përkthimet quhen “vepra të prejdardhura” dhe përkthyesi gëzon të drejtën e autorit per përkthimin e tij, siç u sqarua më lart.

- **Përshtatje, sistemime, transformime të veprës;**

Nga përshtatja, sistemimi apo transformimi që mund t'i bëhet një vepre rezulton një veper e re, e prejdardhur nga e para, që mbrohet edhe ajo me të drejtë autori për ata elemente që janë origjinale në krahasim me veprën e parë. E drejta për të krijuar këto lloj veprash të prejdardhura i takon autorit të veprës fillestare. Vetëm ai ka të drejtë ti autorizoj të tjerët të kryejnë këto veprime. Bërja e pershtatjeve, sistemimeve, trasformimeve janë disa nga mënyrat kryesore të eksplorimit të veprës fillestare dhe që i sjellin perfitime të konsiderushme autorit të veprës fillestare. Kështu, shpesh nga romanet krijohen filma, apo pjesët teatrale. E drejta e autorit në këto vepra të prejdardhura i takon producentit, ndërsa autori i romanit vazhdon të ruajë të drejtën e autorit mbi romanin e vet. Kjo do të thotë se ai mund të autorizojë persona të tjerë të krijojnë një film tjetër bazuar mbi veprën e tij. Producentët e dy filmave do vazhdojnë të ruajnë secili të drejtën e autorit tek filmat e vet, por kjo e drejtë do të shtrihet vetëm tek elementet original që ka secili film, dhe jo tek ata elementë që janë pjesë të romanit. P.sh., elementë të tillë origjinale mund të jenë skenat e xhirimit, lidhja e tyre me njëra-tjetrën, kostumet, etj.

E drejta e shfaqjes ose e deklarimit të veprës para publikut;

Edhe për termat “shfaqje” dhe “deklarim” ligji nuk jep ndonjë përkufizim, por, duke e parë këtë të drejtë në harmoni me të drejtat e tjera ekonomike që parashikon Neni 5, që ta shfaqësh veprën, do të thotë që të tregosh një kopje të saj në publik në mënyrë të drejtpërdrejtë ose nëpërmjet proceseve dhe aparaturave

(p.sh. rasti i filmave që shfaqen në kinema). Shfaqja, ose deklarimi i veprës para publikut, në këtë kuptim, do të thotë ofrimi i kopjeve fizike të veprës për shitje, dhënie me qera, ose forme tjetër shpërndarjeje, si dhe ekzekutimi ose shfaqja e një vepre para publikut. Në ligj nuk jepet ndonjë përkufizim se çfarë e përbën "publikun", sa njerëz duhen për të përcaktuar nëse vepra është shfaqur në publik. Kjo është një çështje që do të mbetet në vlerësimin e gjykatës. Të drejtën e dhënies me qera ose hua të veprave e kanë autorët e veprave audiovizuale, programeve të kompjuterit, bankave të informacionit apo veprave të tjera që lexohen në aparatura, prandaj vidiotekat që japin me qera filma apo fonograme, duhet ta bëjnë këtë vetëm me autorizimin e këtyre veprave.

E drejta e komunikimit të veprës për publikun me anë të transmetimit ose ritransmetimit;

Meqenëse transmetimi me kabëll ose mjete të tjera mbulohet nga një e drejtë tjetër, që vjen më poshtë në nënparagrafin që vijon, mendoj se drejta e komunikimit të veprës për publikun me anë të trasmetimit ose ritrasmetimit përfshin vetëm trasmetimin dhe ritrasmetimin jokabllor, që i bëhet një vepre nga organizatat transmetuse si radiot dhe televizionet.

E drejta e transmetimit të veprës për publikun me kablo a mjet tjetër;

Kjo e drejtë përfshin transmetimin, por jo atë që bëhet nga radiotelevizionet, në një publik që nuk është prezent në vendin ku fillon komunikimi. Disa shembuj për këtë janë televizioni kabllor dhe trasmetimet në rrjet, si p.sh. transmetimi në internet.

B- Të drejtat vetjake jopasurore.

Nocioni i të drejtave morale është një nocion që ka lindur në vendet e së drejtës civile ose civil laë. Shtetet e ndryshme variojnë nga njëri-tjetri përsa i përket mënyrës sesi ato i përkufizojnë dhe i mbrojnë të drejtat morale. Franca mund të quhet vendi, që i njeh në mënyrën më bujare këto të drejta. Ndërsa në vendet e common laë, në përgjithësi ka pasur një ngurim për njohjen e të drejtave morale. Kështu, SHBA vazhdoi të mos e njihte me ligjin federal të së drejtës së autorit, të drejtat morale, megjithëse u bë anëtare e Konventës së Bernes 1988. SHBA pretendonte se të drejtat morale atje mbroheshin nëpërmjet ligjeve të reja si p.sh.ligji për shpifjet, për konkurrencën e pandershme, për kontratat, për të drejtën e jetës private. Mirëpo,kishte disa të drejta morale, si e drejta e integritetit të

veprës, që nuk arrinin të mbroheshin me ligjet e mësipërme. Pikërisht, për të realizuar mbrojtjen edhe të këtyre të drejtave, në vitin 1990 SHBA nxorri Aktin për të Drejtat e Artistëve të Veprave Vizive, i cili ka hyrë në fuqi me 1 qershor 1991. Njëpërmjet këtij Akti Shtetet e Bashkuara të Amerikës njohin të drejtat morale vetëm për autorët e veprave të artit viziv ku futen pikturat, skulpturat dhe printimet si litografet dhe veprat e gdhendura, të cilat janë të pakta në numër. Franca, si vendi që i bën njohjen dhe mbrojtjen më të madhe të drejtave morale, i përcakton ato si më poshtë:

1) *E drejta e bërjes publike të veprës*: Është e drejta personale e artistit për të vendosur kur, si dhe nëse do ta bëjë publike veprën. Kjo e drejtë ka precedencë edhe mbi vetë detyrimet ekonomike kontraktuale të artistit. Një çështje e famshme lidhur me këtë të drejtë është çështja James a. McNeill Ëhistler dhe Lordit Eden. Ëhistler, një artist amerikan, qe jetoi në Paris në vitet 1855 deri 1859. Ndërkohë që ishte atje, ai lidhi një kontratë me Lordi Anglez Eden për t'i bërë një portret gruas së tij, Zonjes Eden. Ëhistler u pagua për ta bërë portretin dhe, në fakt, e përfundoi. Për arsye që nuk dihen mirë, Ëhistler vendosi që mos t'ia jepte veprën Lordit Eden. Eden i kërkoi gjykatës franceze që, në bazë të kontratës, t'i kërkonte Ëhistlerit dorëzimin e veprës. Gjykata e Kasacionit refuzoi të detyronte Ëhistler të dorëzonte veprën. Ajo u shpreh se kontrata nëpërmjet së cilës një piktor angazhohet të bëjë një pikturë kundrejt një cmimi të fiksuar në kontratë përbën një kontratë të vecantë nëpërmjet së cilës vepra i kalon porositesit, vetëm kur artisti ia dorëzon atij dhe ai e pranon.

2) *E drejta për t'u njohur si autor i veprës*: Kjo i jep artistit të drejtën të kërkojë kreditë për punën e tij në mënyrë që të tjerët ta dinë se ai është autori i asaj vepre. Kjo e drejte njihet si një nga të drejtat morale pothuajse nga të gjitha vëndet që i mbrojnë të drejtat morale. E drejta për t'u njohur si autor i veprës njihet edhe në Shqipëri, por ligji francez shkon shumë larg duke i lejuar artistët të kontrollojë natyrën e kreditit që i jepet (kreditit nuk mund të ndryshohet nga publikuesi pa pëlqimin e artistit). Gjithashtu, në France, si pjesë e kësaj të drejte është edhe e drejta për të mbetur anonim dhe e drejta për të perdorur pseudonim.

3) *E drejta e integritetit*: Në bazë të kësaj të drejte, autori ka të drejtë të ndalojë çdo modifikim që mund t'i bëhet veprës së tij nga të tretët. Menjëherë, lind pyetja "Për çfarë modifikimi bëhet fjalë?" Në disa shtete, sipas kësaj të drejte, ndalohen vetëm ato modifikime që çenojnë nderin dhe reputacionin e artistit. Per ta

përcaktuar këtë, gjykata mund të thërrasë ekspertë. Por, në Francë, kjo e drejtë është më strikte, sepse këtu ndalohet çdo modifikim që vetë autori e vlerëson se çënon nderin dhe reputacionin e tij. Pra, sipas ligjit francez, mbizotëron gjykimi subjektiv i autorit. Për të kufizuar deri diku abuzimet që autori mund të bëjë me këtë të drejtë, gjykatat franceze kërkojnë që ky gjykim të jetë me mirëbesim dhe të mos jetë abuziv. E drejta e autorit për të ndaluar modifikimet shtrihet jo vetëm tek vepra e tij por edhe tek mënyra dhe konteksti në të cilën paraqitet vepra. P.sh. e drejta morale e artistit për të kontrolluar cilësinë e një fotografie shtrihet edhe tek cilësia e letrës që përdoret për fotografi, sepse letra e papërshtatshme mund të bëjë që të ndryshojnë ngjyrat e pikturës.

4) *E drejta e nxjerrjes nga qarkullimi*: Kjo e drejtë mund të shihet si e kundërta e të drejtës për bërjen publike të veprës. Në bazë të kësaj të drejte, autorit i lejohet që, edhe pasi vepra është hedhur në qarkullim, ai t'a ndryshojë, korrigjojë dhe madje t'a tërheqë veprën nga qarkullimi për çfarëdo arsyeje. Por, gjithsesi, artisti nuk mund ta ushtrojë këtë të drejtë pa dëmshpërblyer më parë pronarin e veprës për dëmet që nxjerrja nga qarkullimi mund të shkaktoj, në qoftë se pas ndryshimit apo korrigjimit artisti dëshiron që ta shesë përsëri veprën, vepra duhet t'i ofrohet fillimisht pronarit të mëparshëm. Të drejtat morale të autorit njihen edhe nga legjislacioni shqiptar. Përmbajtja e të drejtës së autorit përfshin në vetvete dy grupime të mëdha të rëndësishme, që janë; të drejtat vetjake jopasurore ose siç quhen ndryshe të drejtat morale dhe të drejtat pasurore ose sic quhen ndryshe të drejtat ekonomike. Sipas Ligjit tonë për të Drejtën e Autorit, autori ka këto të drejta vetjake jopasurore (morale):

-Të vendosë emrin e tij në vepër apo në çdo kopje të saj;

-Të kërkojë që t'i njihet cilësimi i tij, si autor i veprës;

-Të përcaktojë në emrin e kujt do të prezantohet vepra e tij tek publiku;

-E drejta për të mbetur anonim ose për të përdorur pseudonim.

-E drejta për të kundërshtuar ç' do lloj shtrembërimi, heqje a ndryshim dhe ç' do veprim tjetër përçmues ndaj veprës që do të çënonte nderin dhe emrin e autorit.

-E drejta për të kundërshtuar bashkëautorësinë e vendosur në mënyrë arbitrare nga të tjerët.

-E drejta të vendosë nëse vepra e tij do t'i paraqitet publikut, kur do ti paraqitet, në c' mënyrë do të bëhet-kjo gjë, si dhe vendin seku do të prezantohet vepra për herë të parë

-E drejta vendosjes e tërheqjes se veprës nga publikimi apo e ndryshimit shkëputjes, ndarjes apo shkatërrimit te saj pjesërisht ose krejtësisht;

-E drejta për të tërhequr lejen e shfrytëzimit të veprës duke mosçenuar të drejtat dhe interesat ligjore te palëve të interesuara;

Pra, sipas kësaj të drejte ndalohen ato modifikime që çenojnë nderin dhe reputacionin e autorit. Po kush është ai që përcakton se një modifikim çënon nderin dhe reputacionin e një autori? Gjykatat shqiptare, për ti dhënë përgjigje kësaj pyetjeje do të mbështeten në mendimin e ekspertit dhe jo thjeshtë në mendimin e autorit, pra siç është rasti në Francë. E drejta e mësipërme, në raste të caktuara mund të jetë shumë problematike. Kjo mund të ndodhë sidomos në rastet kur transferohet e drejta ekonomike e përgatitjes së veprave të prejardhura. Kështu p.sh. një libër, nëpërmjet transferimit të kësaj të drejte ekonomike mund të bëhet skenar filmi. Mirëpo ç'ndodh sikur në këtë skenar të jenë bërë ndryshime që autori mund ti vlerësoj se ka modifikuar veprën në një mënyre që e ulë reputacionin e tij. Në këtë rast, siç u tha më lartë, do të jetë gjykata ajo, e cila nëpërmjet mendimit të ekspertit do ta vërtetojë një gjë të tillë, në qoftë se kjo do të rezultojë e vërtetë atëherë autori do të ketë të drejtë ta ndaloj prodhimin e skenarit. Ose, mund të kemi rastin e fotografisë së një pikturë që u përmend më sipër. Megjithëse mund të ketë lejuar përgatitjen e fotografisë, si një vepër të prejardhur, piktori, prapëseprapë, mund të pretendojë se fotografia duke qenë e një niveli të dobët çënon nderin dhe reputacionin e tij, për këtë arsye, mund ta kundërshtojë atë në bazë të të drejtës morale të mësipërme.

Karakteristika dalluese të të drejtave vetjake jopasurore:

-Të drejtat vetjake jopasurore janë të lidhura në mënyrë të pazgjidhshme me autorin, kur ai është gjallë, por edhe pas vdekjes së tij. Vetëm një pjesë e tyre kalojnë me trashëgimi tek trashëgimtarët e autorit. Kështu e drejta e emrit, e paraqitjes në publik me pseudonim, e bashkëautorësisë, janë të drejta vetjake jopasurore që nuk kalojnë me trashëgimi. Ato janë të lidhura me konceptin e autorit, pavarësisht nëse ai është gjallë, ka vdekur apo veprës i ka skaduar edhe afati i mbrojtjes ligjore të saj. Ndërsa të drejta të tilla jopasurore që përbidhen me konceptin e shmangies së shkeljes së një të drejte personale jopasurore, i kalojnë trashëgimtarëve. Si të tilla mund të permendim: e drejta e kundërshtimit të bashkëautorësisë, e drejta e shtrembërimit të emrit, etj ... Në vitet e para të

trajtimin të shkeljeve nga ana e praktikës gjyqësore shqiptare, pas viteve 90', ishte rasti i botimit pa autorizimin e trashëgimtarëve të ditarit të Ismail Qemalit (Semini.M, "E drejta e autorit në Shqipëri", Scanderbeg, 2009, Tiranë), nga një shtëpi botuese. Ditari do të shfaqej për të parën herë në publik dhe do të trajtonte ngjarje historike por edhe personazhe historike sa në planin njerëzor po aq dhe personal. Trashëgimtarët e autorit kërkuan sigurimin e padisë dhe bllokimin e shitjeve, pasi edhe vetë autori e kishte konceptuar atë si një vepër personale. Padia u pranua në mënyrë të plotë dhe u ekzekutua plotësisht.

- Autori nuk mund të heqë dorë nga të drejtat vetjake jopasurore;
- Të drejtat vetjake jopasurore nuk mund të tjetërsohen;
- Pas vdekjes së autorit ushtrimi i të drejtave të nenit 10 të ligjit 9380 kalon me anë të trashëgimisë në përputhje me legjislacionin civil dhe dispozitat e ligjit.
- Marrëveshjet për transferimin e të drejtave morale janë të pavlefshme.

Kjo rezulton nga paragrafi i dytë i Nenit 29 që parashikon "Të drejtat morale nuk kalohen midis të gjallëve, por mund të kalohen me dispozitat e trashëgimisë ligjore ose me testament". Gjithashtu, ligjet e shumicës së vendeve ku njihen të drejtat morale parashikojnë se nga të drejtat morale nuk mund të hiqet dorë, përveç në disa kushte të caktuara. Kështu në Francë, çdo marrëveshje, nëpërmjet të cilës autori transferon ose heq dorë nga e drejta e autorësisë, ose e drejta e integritetit, është e pavlefshme. Ndërsa transferimi i të drejtave morale është i pamundur në të gjitha shtetet që i njohin këto të drejta, heqja dorë nga to përbën një problem më të ndërlikuar. Një ndalesë absolute për heqjen dorë nga këto të drejta në fakt do të përbënte një barrë për vetë autorin dhe do të pengonte te tretët të hynin në marrëveshje me të. Prandaj edhe në Francë p.sh., marrëveshjet për heqjen dorë nga të drejtat morale janë të lejueshme, por ama për një kohë, vend dhe qëllim të caktuar. Megjithatë, njohja shumë e madhe që u bëhet në Francë të drejtave morale shumë shpesh ka penguar aplikimin e kontratave për heqjen dorë nga këto të drejta. Kështu në qoftë së autori francez i një libri heq dorë nga të drejtat morale dhe ia transferon kompanisë amerikane të drejtën për të bërë një film mbi bazën e librit të tij, por më vonë gjykon se filmi përbën shkelje të së drejtës së tij morale të integritetit të veprës kur filmi të shfaqet në Francë, ai mund të kërkojë zbatimin e kësaj të drejte në gjykatat franceze dhe të fitoj duke penguar në këtë mënyrë shfaqjen e filmit në Francë. Sipas gjykatave franceze është kundër

politikës publike që kontratat e bëra në bazë të ligjit të huaj të shkelin të drejtat morale të autorit në Francë. Një qëndrim i tillë i gjykatave Franceze e ka bërë të vështirë eksplorimin e veprave që do të shpërndahen apo shfaqen në Francë. Duhet sqaruar se mosnjohja e kontratave, me të cilat hiqet dorë nga të drejtat morale, mund të ndodh në Francë, vetëm atëherë, kur vepra vjen për tu shfaqur në Francë. Shfaqja e këtyre veprave në vende të tjera, që mund ti njohin këto kontrata, apo vende, ku nuk njihen të drejtat morale, si p.sh. në SHBA, është plotësisht e mundur. Në Shqipëri akoma nuk janë paraqitur raste të tilla dhe nuk dihet nëse gjykatat shqiptare do të njohin kontratat me të cilat autori heq dorë nga të drejtat e tij morale. Të drejtat morale ruhen gjatë gjithë jetës së autorit dhe pas vdekjes se tij. Pas vdekjes këto të drejta i ushtrojnë trashëgimtarët e tij. Po në qoftë se ka kaluar një kohë e gjatë sa trashëgimtarët nuk dihen, kush do ti mbrojë këto të drejta? Në Francë, në raste të tilla, është Ministria e Kulturës ajo që ka të drejtë ti mbrojë këto të drejta në interes të pasurive kulturore kombëtare; ne nje te ardhme te aferte e njejta zgjidhje mund te jepet per rastin ne fjale dhe nga gjykatat shqiptare.

C. Të Drejtat Fqinje

Përveç të drejtave të autorit, në ligjin shqiptar, ashtu sikurse dhe në shumicën e legjislacioneve të vendeve kontinentale njihen edhe disa të drejta të tjera që kanë lidhje me të drejtën e autorit dhe që quhen “të drejta fqinje”. Të drejtat fqinje u jepen atyre që luajnë rol në komunikimin e veprës te publiku, por që nuk i krijojnë veprat vetë. Të tillë janë ekzekutuesit, ku futen aktorët, këngëtarët, muzikantët, kërcimtarët etj; prodhuesit e fonogrameve dhe operatorët radioteleviziv. Për mbrojtjen e subjekteve të mësipërme në Ligjin shqiptar për të Drejtën e Autorit është parashikuar një kre i posaçëm, Kreu VII. Aty janë detajuar të drejtat ekonomike që gëzojnë ekzekutuesit, të drejtat ekonomike që gëzojnë prodhuesit e fonogrameve dhe të drejtat ekonomike që gëzojnë operatorët radioteleviziv. Sipas *Nenit 34* të Ligjit, ekzekutuesit kanë këto të drejta ekonomike:

- *-Të drejtën të autorizojnë trasmetimin e programeve të tyre.*^{7/1}
- *-Të drejtën të autorizojnë dhënien në publik të shfaqjes së tyre.*^{7/2}
- *-Të drejtën të autorizojë regjistrimin e shfaqjes.*^{7/3}
- *-Të drejtën të ndalojë riprodhimin e regjistrimit të shfaqjes së tyre.*^{7/4}

E drejta e riprodhimit të regjistrimit është një e drejtë e ndryshme nga e drejta e transmetimit. Gjithashtu, Traktati u njeh ekzekutuesve edhe disa të drejta të tjera ekonomike, që aktualisht, Ligji ynë për të Drejtën e Autorit nuk i parashikon. Këto janë: e drejta e shpërndarjes në publik nëpërmjet shitjes apo ndonje mënyre tjetër kalimi të pronësisë, të origjinalit të kopjeve të shfaqjeve të tyre të fiksuara në fonograme, e drejta e dhënies me qera të origjinalit apo kopjeve të shfaqjeve të tyre të fiksuara në fonograme dhe e drejta për të autorizuar vënien në dispozicion për publikun të shfaqjeve të tyre që janë fiksuar në fonograme, nëpërmjet aparaturave me kabëll ose jo, në atë menyrë që publiku të ketë akses në to, në vendin dhe në kohën që i pëlqen atij. Por po ti referohemi nenit 5367 të ligjit tonë do të vëmë re se sanksionohen të drejtat jopasurore të Artistëve Interpretues dhe Ekzekutues të cilët janë: a) E drejta të kenë emrat e tyre të permendur, kur shfaqjet e tyre shpërndahen, transmetohen ose fiksohen në mënyrë të pashqitëshme në ndonjë regjistrim fonografik, film kinematografik ose mbajtës tjetër të veprave të tjera audiovizuale ose në çdo prodhim tjetër të ngjashëm; b) E drejta për të mbrojtur respektin e cilësisë së shfaqjes dhe të kundërshtojnë çdo ndryshim, fallsifikim ose ndryshim thelbësor; c) E drejta për të kundërshtuar çdo shpërndarje, transmetim ose riprodhim të shfaqjeve të tyre, të cilat mund të çenojnë nderin ose reputacionin e tyre. Të drejtat e interpretuesve përfundojnë 50 vjet pas datës së shfaqjes. Megjithatë, nëse një shfaqje është vënë ligjërisht në dispozicion të publikut ose i është përcjellë ligjërisht publikut brenda kësaj periudhe, të drejtat do të përfundojnë 50 vjet që nga data e publikimit të parë ose e shfaqjes së parë në publik, cilido qoftë më i hershmi. Të drejtat e mësipërme nuk përbëjnë objekt të dorëheqjes nga ana e titullarëve të tyre. Pas vdekjes së artistit interpretues ose ekzekutues, ushtrimi i të drejtaave kalon me trashëgimi, sipas Kodit Civil, për një kohëzgjatje të përcaktuar në ligj. Të drejtat e prodhuesve të fonogrameve. Fonogram është regjistrimi i tingujve të një shfaqjeje, ose e tingujve të tjerë që është i ndryshëm nga regjistrimi që bëhet në veprat kinematografike ose veprat e tjera audiovizuale. Prodhues fonogrami është personi fizik ose juridik, i cili merr iniciativën dhe ka përgjegjësinë për regjistrimin e parë të tingujve të një shfaqjeje ose tingujve të tjerë. Në këtë kuptim, prodhues fonogramesh janë të gjitha shtepitë diskografike. Edhe prodhuesit e fonogrameve gëzojnë të drejtat e tyre (të drejtat fqinje) që janë të ndara nga të drejtat e autorëve të veprës muzikore që regjistrohet, si dhe të ekzekutuesve të saj.

7/1- E drejta e trasmetimit nuk përfshin të drejtën e regjistrimit të shfaqjes dhe anasjelltas; E drejta për regjistrimin e shfaqjes nuk nënkupton të drejtën e trasmetimit të shfaqjes. Këto janë dy të drejta të ndryshme. E drejta e trasmetimit i takon vetëm organizatës që është autorizuar për këtë qëllim nga ekzekutuesit. Kjo organizatë nuk mund t'ua trasferojë këtë të drejtë organizatave të tjera transmetuese, pa pëlqimin e ekzekutuesve.

7/2- E drejta e shfaqjes në publik nuk çenohet kur bëhet një regjistrim i autorizuar i programit apo i një trasmetimi të autorizuar të shfaqjes. Sigurisht, meqenëse trasmetimi e përfshin shfaqjen në publik të programit është normale që ai që është autorizuar të bëjë trasmetimin, automatikisht ka dhe të drejtën e shfaqjes në publik të veprës.

7/3- E drejta e regjistrimit të shfaqjes, sic u tha edhe më lartë nuk përfshin të drejtën e trasmetimit të saj. Po ashtu kjo e drejtë nuk përfshin të drejtën e riprodhimit të regjistrimit. E drejta e riprodhimit të regjistrimit është një e drejtë e ndryshme nga e drejta e regjistrimit. Për riprodhimin e regjistrimit duhet një autorizim tjetër nga ekzekutuesi.

7/4- kur: riprodhimi bëhet pa marrë më parë lejen e ekzekutuesve; bëhet për qëllime të ndryshme nga ato për të cilat ekzekutuesit kanë dhënë autorizimin; kur vetë regjistrimi që është riprodhuar ka qënë i paautorizuar; kur, megjithëse për regjistrimin e shfaqjes nuk ka qënë nevoja për autorizimin e ekzekutuesve, për riprodhimin duhet autorizim, dhe ky nuk është marrë.

Të drejtat e tyre shtrihen vetëm tek mënyra e regjistrimit dhe jo tek muzika, ku të drejtën e autorit vazhdon ta mbajë kompozitori, apo teksti i këngës, ku të drejtën e autorit vazhdon ta mbajë autori i tekstit. Meqenëse prodhuesit e fonogrameve janë përdorues si të pjesëve muzikore, ashtu edhe të teksteve, ata, si çdo përdorues tjetër, duhet të marrin paraprakisht autorizimin e autorëve përkatës. Ky autorizim jepet zakonisht përkundrejt një shpërblimi që përcaktohet me marrëveshje ndërmjet prodhuesit të fonogramit dhe autorit të muzikës dhe tekstit, në qoftë se ka edhe tekst shoqëruar. Prodhuesit e fonogrameve përdorin artistët ekzekutues për krijimin e fonogramit, të cilët duhen paguar. Këta të fundit, kundrejt shpërblimit që caktohet me marrëveshjen midis tyre, i kalojnë prodhuesit të fonogramit të drejtat e tyre ekonomike. Prodhuesit e fonogramit e nxjerrin shpërblimin për punën e tyre dhe

shpërblimin për ekzekutuesit nga shitja e fonogramit. Neni 36 i Ligjit për të Drejtën e Autorit bën fjalë për përdorimin dytësor të fonogrameve, siç është transmetimi nga operatorët radiotelevizivë ose komunikimi për publikun. Në këtë rast, përdoruesi, d.m.th., ai që bën transmetimin ose komunikimin, sipas marrëveshjes, i paguan prodhuesit një shpërblim për ekzekutuesit dhe për vetë atë. Kur ndërmyjet ekzekutuesve dhe prodhuesit të fonogramit nuk ka marrëveshje për këtë qëllim, atëherë prodhuesi u paguan ekzekutuesve gjysmën e shumës, që merr nga përdoruesi. Sipas Neni 35 të Ligjit, prodhuesit e fonogrameve kanë këto të drejta ekonomike: 1) Të drejtën e riprodhimit të fonogramit (bërjes së kopjeve). Sipas kësaj të drejte, shtëpia diskografike që e ka krijuar fonogramin (CD, kasetë, shirit, etj.) gëzon të drejtën e shumëfishimit të tij. Një fonogram nuk mund të riprodhohet pa autorizimin e prodhuesit të tij. 2) Të drejtën e importimit të fonogramit. Ashtu sikurse autori gëzon të drejtën e importimit të veprës së tij, si një e drejtë ekonomike më vete, për të njëjtat arsye, kjo e drejtë u njihet edhe prodhuesve të fonogrameve. 3) Të drejtën e dhënies me hua ose të dhënies me qera të fonogramit.

Një e drejtë tjetër shumë e rëndësishme për prodhuesit e fonogrameve, që nuk është parashikuar nga ligji shqiptar, është e drejta e shpërndarjes në publik të fonogrameve nëpërmjet shitjes ose mënyrave të tjera të kalimit të pronësisë. Kjo e drejtë njihet nga Neni 12 i Traktatit të OBPI-se “Për Interpretimet, Ekzekutimet dhe Fonogramet (1996), ku Shqipëria është palë që në vitin 2001. Gjithashtu, një e drejtë tjetër e re, që i përshtatet internetit dhe që njihet nga ky Traktat, është e drejta e vënies në dispozicion të publikut të fonogrameve të tyre, me kabëll ose jo, në mënyrë që publiku të ketë akses në këto fonograme në vendin dhe kohën që i pëlqen atij. Sipas Neni 39 Ligjit për të Drejtën e Autorit, kusht për mbrojtjen e fonogramit është që, në të gjitha kopjet, në ambalazhimet e tyre të shfaqet dukshëm shkronja “P” brenda një rrethi e shoqëruar me datën dhe vitin e botimit të parë, gjë që tregon se fonogrami është i mbrojtur. Gjithashtu, në këto kopje ose ambalazhet e tyre duhet të dalë emri i atij që mban të drejtat, që burojnë nga fonogrami si dhe emrat e atyre, që mbajnë të drejtat ekskluzive. Kjo dispozitë e ligjit shqipëtar bie haptazi në kundërshtim me Nenin 20 të Traktatit, sipas të cilit, gëzimi dhe ushtrimi i të drejtave të prodhuesve të fonogrameve nuk duhet t’i nënshtrohet asnjë lloj formaliteti, prandaj ajo duhet shfuqizuar. Edhe operatorët radiotelevizivë gëzojnë një numër të drejtash ekonomike fqinje, që përcaktohen nga Neni 37 i Ligjit:

1) Të drejtën të autorizojnë ritrasmetimin e programeve të tyre;
2) Të drejtën të autorizojnë regjistrimin e programeve të tyre;
3) Të drejtën të ndalojnë riprodhimin e regjistrimit të programeve të tyre kur: a) regjistrimi që do të riprodhohet është bërë pa autorizimin e tyre, ose b) programi është regjistruar pa autorizimin e tyre, në përputhje me ligjin, por riprodhimi kërkon autorizimin e operatorit radioteleviziv përkatës, sepse nuk është nga ato riprodhime që ligji i lejon të kryhen pa pëlqimin e tyre. Kështu, një program televiziv shkencor mund të regjistrohet pa pëlqimin e operatorit radioteleviziv që e ka prodhuar atë, në qoftë se ai do të përdoret për kërkime shkencore. Por, riprodhimi i këtij regjistrimi për tu trasmetuar nga operatorë të tjerë televizive, kërkon patjetër autorizimin e operatorit të parë, përndryshe është i kundraligjshëm. Të drejtat fqinje të subjekteve të lartpërmendur zgjasin për një periudhë kohe të caktuar, që në rastin e ekzekutuesve është 50 vjet, duke filluar nga fundi i vitit, në të cilin është dhënë shfaqja; në rastin e prodhimit të fonogrameve, 50 vjet, duke filluar nga fundi i vitit kur fonogrami është prodhuar për herë të parë; në rastin e operatorëve radiotelevizive, 50 vjet, duke filluar nga fundi i vitit, në të cilin është bërë transmetimi.

Trajtimi i të drejtave pasurore do të jepet nëpërmjet dallimit të tyre, nga të drejtat vetjake jopasurore të autorit. Ndonëse ato janë të lidhura ngushtë me autorin dhe veprën, për shkak të natyrës së tyre të ndryshme, për shkak të kohëzgjatjes së mbrotjes së tyre, etj, kanë karakteristika që i bëjnë të dallojnë nga njëra-tjetra si më poshtë:

1. Të drejtat vetjake jopasurore janë të drejta që i përkasin sferës jopasurore të interesave të autorit, ndërsa ato pasurore janë të lidhura në mënyrë të drejtëpërdrejtë me nxjerrjen e të ardhurave nga pasja, përdorimi apo gëzimi i së drejtës së autorit;
2. Të drejtat vetjake jopasurore e shoqërojnë autorin jo vetëm gjatë gjithë jetës së tij, por edhe pas vdekjes. Pra, të drejtat vetjake jopasurore gëzohen përjetësisht, ndërsa të drejtat pasurore gëzohen gjatë gjithë jetës së autorit, si dhe pas vdekjes së tij, derisa plotësohen afatet e caktuara ligjore, që sado të gjata të jenë nuk bëjnë dot që këto të drejta ta shoqërojnë autorin në mënyrë të përherëshme;
3. Të drejtat vetjake jopasurore kanë natyrë personale dhe kryesisht nuk kanë natyrë të transferueshme. Ndërsa të drejtat pasurore janë të lidhura me veprën dhe

jo pazgjidhshmërisht me autorin; ato mund të transferohen në rrugë tarshëgimie ose me kontratë nga autori tek persona të tjerë

PËRFUNDIM

Autori i vepres është pronari i pare i te drejtave morale dhe ekonomike që janë të lidhura me vepren e tij. E drejta e pronësisë mbi një veper i jep të drejtë autorit apo pronarit të saj që të përcaktojë fatin e vepres, të kalojë të drejtën e pronësisë së vepres tek një person tjetër, ta tjetërsojë atë, ta shesë, ta importojë, të kalojë të drejtën e përdorimit të vepres, ta japë me qira, në huapërdorje e të tjera. Përkundrazi për këto arsye, në nenin 22 të ligjit “Për të drejtën e autorit”, thuhet se autori është pronari i pare i vepres që ai ka krijuar, sepse sipas tij mund të vijne pronare të tjerë, të cilëve u kalon e drejta e pronësisë mbi vepren në formë të ligjshme. Kur vepra është frut i punës së disa bashkëautorëve, atëherë ata të gjithë së bashkë janë bashkëpronarë mbi të drejtat morale dhe ekonomike që burojnë nga vepra e tyre.

Në qoftë se një veper është objekt i veprimtarisë intelektuale të disa bashkëautorëve, dhe bashkëpronësia e tyre është në pjesë, atëherë bashkëautorët kanë nga njëra anë të drejtën e pronësisë të pavarur secili për pjesën e vet dhe, nga ana tjetër të gjithë së bashku janë bashkëpronarë të vepres së përbashkët. Në një veper kolektive pronari i pare i te drejtave morale dhe ekonomike do të jetë personi fizik ose juridik me emrin iniciativën dhe nën drejtimin e të cilit, ka dalë vepra. Për veprat e krijuara në bazë të kontratave të punës nga autori gjatë kohës së punësimit, pronari i pare i te drejtave ekonomike dhe morale do të jetë autori, përveç rasteve kur në kontratë është parashikuar ndryshe. Të drejtat ekonomike i kalojnë punëdhënësit në masën e nevojshme për kryerjen e veprimtarisë së parashikuar nga punëdhënësi.

Në rastin e veprave autovizuale, pronësia e te drejtave ekonomike të autorit i takon prodhuesit të një vepre të tillë. Prodhuesi i saj do të quhet personi juridik ose fizik që merr iniciativën dhe përgjegjësinë për prodhimin e saj. Për shembull, rasti i një shoqërie që prodhon një film. Zakonisht kalimi i te drejtave ekonomike të pronësisë dhe i te drejtave të tjera të përdorimit, bëhet me anë të kontratës, kur ky kalim bëhet midis të gjalleve dhe me anë të testamentit, ose me anë të trashëgimisë

ligjore, kur kalon nga i vdekuri tek te gjallet. Ndersa kalimi i te drejtave morale nuk mund te behet midis te gjalleve, por vetem me ane te dispozitave ligjore te trashegimise ligjore apo testamentare. Pervec kontrates autori ka te drejte te leshoje dhe licenca per kryerjen e veprimeve qe perfshihen ne te drejtat e tij ekonomike. Pavaresisht nese kalimi apo trasferimi i te drejtave ekonomike do te behet me kontrate apo me licence perjashtimore, nga pikepamja formale si kontrata, ashtu dhe dhenia e licences do te behet **me shkrese**.

Licencat mund te jene perjashtimore ose joperjashtimore. Kue licenca eshte **perjashtimore**, ne permbajtjen e saj parashikohet qe licencmarresi ka te drejte te kryeje veprime te cilat kane te bejne me perjashtimin e personave te tjere, ose edhe me perjashtimin e vete autorit nga ushtrimi i te drejtave te caktuara me licence. Licencat jane **joperjashtimore** atehere kur ne permbajtjen e saj i jepet licencmarresit e drejta te kryeje veprime me natyre joperjashtimore ne raport me autorin ose me persona te trete, domethene edhe autori mund te shfrytezoje te drejtat per te cilat caktohet me licence nje person. Ne permbajtjen e kontratave me objekt transferimin e te drejtave ekonomike te autorit dhe ne permbajtjen e licencave zakonisht parashikohen veprime te tilla si kufizime per kryerjen e te drejtave te caktuara ekonomike, lidhur me kohen, qellimin, shtrirjen territoriale, menyren dhe mjetet e shfrytezimit te ketyre te drejtave.

Kur ne kontrate apo ne licence nuk eshte percaktuar shprehimisht territori ne te cilin do te kryhet trasferimi i te drejtave ekonomike konsiderohet si kufizim i trasferimit te se drejtes ekonomike brenda vendin ne te cilin eshte dhene trasferimi. Per analogji, e njejta gje do te zbatohet edhe kur kontrata apo licenca nuk shprehen per kufijte e shtrirjes, menyren dhe mjetet e shfrytezimit te nje te drejte ekonomike. Kur autori i ka kaluar nje tjetri te drejten e pronesis se ka tjetersuar origjinalin e vepres se tij apo nje kopje te saj, kjo nuk do te thote se ai i ka kaluar blesesit te drejtat e tij ekonomike ose, se i ka dhene atij licence per kryerjen e veprimeve qe perfshihen ne te drejtat ekonomike. Megjithate, ne rastin e tjetersimit te origjinalit apo te nje kopje te vepres, blesesi i ligjshem ka te drejte te beje ekspozimin e vepres drejteperdrejt ne publik, pervec rasteve kur ne kontrate eshte parashikuar ndryshe nga palet.

Qëllimi i këtij ligji është garantimi i mbrojtjes së të drejtave të autorit dhe të drejtave të tjera të lidhura me to. Fillimisht pronësia intelektuale njihej thjeshtë si e drejtë morale dhe jo si një e drejtë edhe ekonomike e autorit apo titullarit të pronësisë intelektuale. Pas vendosjes së regjimit demokratik, Shqipëria ka bërë përpjekje dinjitoze në fushën e rregullimit dhe mbrojtjes të së drejtës së autorit, në mënyrë që si legjislacioni ashtu edhe organet e specializuara në mbrojtje të saj, të jenë në parametrat e ofruara nga e drejta ndërkombëtare si dhe nga e drejta e Bashkimit Europian. Mund të konkludojmë se legjislacioni shqiptarë në këtë fushë, e parë kjo në një plan historik e krahasimor kombëtar, ka bërë përparime të dukshme. Ndërgjegjësimi i qytetarëve është një element thelbësor në mbrojtjen e të drejtave të pronësisë intelektuale.

Në kontekstin e fuqizimit të vazhdueshëm të rolit të mediave në ndërgjegjësimin e publikut, do të ishte pozitive marrja e iniciativave të ndryshme mediatike nga ana e institucioneve përgjegjëse për të trumbëtuat çështjet e të drejtës së pronësisë intelektuale. Si të tilla mund të përmenden: Promovimi i aktiviteteve të grupeve të ndryshme të interesit (duke përfshirë OJQ-të, shoqatat e biznesit, dhomat e tregtise, biznesmenë, studiues, etj) të përfshirë në mbrojtjen e të drejtave të pronësisë intelektuale nëpërmjet mjeteve të diskutimit, ekspozitave, leksioneve etj. Nxitja e debatit publik rreth çështjeve aktuale në lidhje me mbrojtjen e pronësisë intelektuale, veçanërisht nga prespektiva e të drejtës ndërkombëtare dhe biznesit ndërkombëtar, përfshirja e sferës së medias dhe masmedias në bashkëpunim në këtë fazë shfaqet si një hap konkret dhe i dobishëm për tu realizuar. Mbështetja e publikut është një element themelor për suksesin e këtyre iniciativave.

Kjo mund të arrihet vetëm nëse publiku do të këtë mundësi të njihet me pasojat e padëshirueshme të shkeljeve të të drejtave të pronësisë intelektuale dhe gjithashtu të kuptojë ndikimin që ato kanë në jetën e tyre. Në këtë kontekst, është e nevojshme jo vetëm që sektori publik t'i mbrojtë si duhet të drejtat e zotëruesve të të drejtave individuale, por edhe që publiku i gjerë të kuptojë se blerja e mallrave të imituara ose të falsifikuara çon në përkeqësim të situatës së punësimit, shpesh duke marrë produkte të pagarantuar, duke përfshirë edhe ndikimet në fushën e shëndetësisë dhe higjienës, dhe nxit përfitimet e strukturave të

jashtëligjshme në shoqëri. Është jashtëzakonisht e rëndësishme që të përmbushen këto detyra, pasi i gjithë sistemi i pronësisë intelektuale nuk është i thjeshtë dhe publiku i gjerë zakonisht ka njohuri shumë të kufizuara dhe shpesh të pasakta rreth saj.

BIBLOGRAFIA

1. Doktoratura, Uarda Albunesa: “E drejta e autorit ne legjislacionin Shqiptar dhe atij European”
2. Mariana Tutulani-Semini: “E drejta e Detyrimeve dhe e Kontratave(pjesa e posacme)”
3. Benacchio G, Simoni V, Repertorio di diritto comunitario civile e commerciale (Legislazione-Dottrina- Giurisprudenza), Cedam, 2001, Padova.
4. Ligji nr. 9380 datë 28.04.2005(i shfuqizuar) “Për të drejtën e autorit dhe të drejtat e tjera të lidhura me të”
5. Ligji nr.35 datë 31.3.2016 “Për të drejtën e autorit dhe të drejtat e tjera të lidhura me të”.

ROLI I PROKURORISË, DHE GJYKATËS NË TRAJTIMIN E FËMIJËVE-MITURVE TË INVOLVUAR NË KRIMINALITET NË REPUBLIKËN E MAQEDONISË SË VERIUT , REPUBLIKËN E SHQIPËRISË DHE REPUBLIKËN E KOSOVËS

Doc. Dr. Driton Haruni

Universiteti Ndërkombëtar në Strugë (d.haruni@eust.edu.mk)

Doc. Dr. Shemsije Demiri

Universiteti Ndërkombëtar në Strugë (d.haruni@eust.edu.mk)

Abstrakt

Studimet në fushën e të drejtës penale janë të shumta dhe gjithëpërfshirëse, megjithatë doktrinës juridike në vendin tonë i mungonte një qasje specifike dhe e integruar, kundrejt një kategorie tepër të ndjeshme veprash penale dhe kryesve të tyre.

Nga formacionet e para e deri më sot po edhe në të ardhmen tek fëmijët si shkaktar të kryesve të v.p paraqitet mosha si dhe karakteristikat tjera: sociologjike, psikologjike, kriminale-politike, juridike. Trajtimi penal i fëmijëve është ndryshe nga personat e rritur në shteteve aktuale pa marr parasysh diversitetet e tyre, dhe pozita juridike e tyre ka evoluar në favor të fëmijëve si me trajnim më të butë, më të favorshëm në krahasim me kryesit madhor të v.p. Ky trajnim më i favorshëm i fëmijëve është i pranishëm në fushën e legjislacionit penal matrial dhe procedural.

Cili është roli i personit kyq që meret me akuzimin e fëmijëve/miturve, pra cili është roli i prokurorëve në R.M.V-së, R.Sh-së. dhe R.K-së.

Meqë kemi të paraqitur, të arrestuar dhe ndaj tyre kemi edhe një akuzë të ngritur atëherë duhet të kemi edhe organin që do zhvilloj procedurën ndaj fëmijëve/miturve, në fakt kush do të zhvilloj gjykimin dhe në këte rast cili është roli i gjykatave në R.M.V-së, R.SH-së. dhe R.K-së.

Fjalët kyçe: *i mitur, vepra penale, prokurori, gjykata.*

HYRJE

Roli i prokurorisë, dhe gjykatës në trajtimin e fëmijëve-miturve të involvuar në kriminalitet në Republikën e Maqedonisë së Veriut, Republikën e Shqipërisë dhe Republikën e Kosovës

Involvimi i fëmijëve në kriminalitet është i padëshiruar dhe i pa pëlqyer, i papranuar në shoqëri, mirpo fatkeqsisht e kemi prezent dhe dikush duhet që të meret me këte problematikë. Organet shtetnore në përgjithësi poashtu edhe prokuroria dhe gjykatës në vecanti luajn nje rolë jashtzakonisht të madhe në parandalimin dhe luftimin e kriminalitetit të fëmijëve.

Roli i prokurorit në R.e Maqedonisë së Veriut, R.e Shqipërisë dhe R. e Kosovës për fëmijët e involvuar në kriminalitet

Prokuroria është organ unik dhe i pavarur shtetror që për detyrë kryesore e ka ndjekjen e kryesve të v.p dhe të veprave tjera të dënueshme me ligj dhe ushtron edhe punë të tjera të caktuar me ligj.¹Veprimtaria e prokurorisë për luftimin e kriminalitetit zhvillohet në disa faza të procesit të hetimeve paraprake sipas normave të KPP.Prokurorija është organ i vetëm që ushtron ndjekjen penale dhe ka përparsi të plotë në kryerjen e funksioneve të saj dhe i nënshtrohen kushtetutës dhe ligjeve, urdhërat e prokurorisë më të lartë janë obligim për prokurorinë më të

¹ E drejta Kushtetuese në Republikën e Maqedonisë Mersim Maksuti Tetovë 2010 f.217

ulët.Ndjekjen penle, kryen hetime, kontrollon hetimet paraprake, ngritjen e akuzës para gjykatës, merr masa për ekzekutimin e vendimeve në përputhje me KPP.²

Në nenin 106 të Kushtetutës së R.M.V-së potencon ceshtjen e prokurorisë publike ku thot se: është organ unik dhe i mëvetësishëm shtetëror i cili i ndjek kryerësit e veprave penale dhe të veprave të tjera të ndëshkueshme të përcaktuara me ligj dhe kryen edhe punë të tjera të përcaktuara me ligj.³

ROLI I PROKURORISË, DHE GJYKATËS NË TRAJTIMIN E FËMIJËVE-MITURVE TË INVOLVUAR NË KRIMINALITET

Sipas ligjit për drejtësi të fëmijëve ne R.M.V-së pas kallëzimit për veprim që me ligj është paraparë si v.p e kryer nga fëmija mbi 14 vjet, për të cilën është përcaktuar dënim në para ose dënim me burgim deri në tre vjet, prokurori kompetent publik mundet që:të mos ngritë procedurë para gjykatës edhe pse ekzistojnë dëshmi se e ka kryer veprimin që me ligj është paraparë si v.p, nëse konsideron se nuk do të ishte e përshtatshme të udhëhiqet procedurë duke marrë parasysh natyrën e veprimit që me ligj është paraparë si vepër penale dhe rrethanat në të cilat është kryer, jetën e mëparshme të fëmijës dhe cilësitë e tij personale, si dhe kur zbatimi i dënimit dhe masës edukuese është në rrethë; kushtimisht ta prolongojë ngritjen e procedurës para gjykatës në kohë prej gjashtë muajsh me kusht që në këtë afat të mos kryejë veprim tjetër që me ligj është paraparë si v.p dhe ta kompensojë dëmin ose në mënyrë tjetër t'i përmirësojë pasojat e dëmshme të shkaktuara me kryerjen e veprës; dhe të mos ngritë procedurë nëse në bazë të raportit të qendrës konstaton se është arritur marrëveshje ndërmjet fëmijës dhe familjes së tij dhe të dëmtuarit për kthimin e dobisë pronësore, kompensimin e dëmit ose përmirësimin e pasojave të dëmshme ngavepra.

²Av.Gjok Buna Kodi i Procedurës penale dhe legjislacioni lidhur me të i përditësuar dhe me praktik gjyqësore prill 2014 f.14.

³Kushtetuta e Republikës së Maqedonisë Shkup nëntor 1991 neni 106.

Para miratimit të vendimit prokurori publik mund të kërkojë raport të veçantë nga Ministria e Punëve të Brendshme për rrethanat në të cilat është kryer v.p. Procedura e ndërmjetësimit dhe barazimit përjashtohet nëse vepra penale ka pasur si pasojë vdekjen e ndonjëpersoni. Me përjashtim, krahas masave edukuese për veprime që me ligj janë të parapara si vepra penale për të cilat është përcaktuar dënim me burg deri në pesë vite, prokurori publik mundet që në afat prej 30 ditësh të vendosë që të mos ngritë procedurë edhe pse ekzistojnë dëshmi se fëmija e ka kryer veprimin që me ligj është paraparë si vepër penale, nëse konsideron se nuk do të ishte e përshtatshme që të udhëhiqet procedurë duke pasur parasysh natyrën e veprimit që me ligj është paraparë si vepër penale dhe rrethanat në të cilat është kryer, jetën e mëparshme të fëmijës dhe personalitetin etij.

Prokurori publik është i obliguar që të kërkojë njoftim nga prindi ose prindi/ët, ose tutori/ët e fëmijës, nga persona dhe institucione tjera, e kur kjo është e nevojshme mundet që këta persona dhe fëmijën t'i thirrë në prokurorinë publike për njoftim të drejtpërdrejtë. Në afatin e parapar mund të kërkojë mendim nga qendra për përshtatshmërinë e ngritjes së procedurës ndaj fëmijës. Për miratimin e vendimit duhet të analizohen cilësitë personale të fëmijës, prokurori publik mundet në pajtim me qendrën ta dërgojë fëmijën në vendpranim ose në institucion për pyetje ose edukim, që mund të zgjasë më së shumti një muaj.

Vijimi i zbatimi të dënimit ose sanksionit tjetër, prokurori publik mund të vendosë që të mos kërkojë ngritjen e procedurës për veprim tjetër që me ligj është paraparë si vepër penale të fëmijës, duke pasur parasysh peshën e këtij veprimi që me ligj është paraparë si vepër penale, si dhe dënimin, ose sanksionim që zbatohet, nuk do të kishte qëllim ngritja e procedurës dhe shqiptimi i sanksionit për atë vepër. Kur prokurori publik konstaton se nuk është e përshtatshme që të ngritet procedurë ndaj fëmijës, për këtë do ta njoftojë të dëmtuarin me theksimin e shkaqeve për të cilat nuk e ka ngritur procedurën. I dëmtuari mundet në afat prej tetë ditësh të kërkojë nga këshilli për fëmijë të vendosë për ngritjen e procedurës.⁴

⁴Ligji i drejtësisë për fëmijë i R.M-së shkup 2013 neni 75.

Procedura ndaj fëmijëve ngrihet vetëm me kërkesë të prokurorit publik. Procedura ndaj fëmijës mbi 14 vjet për veprim që me ligj është paraparë si v.p ngritet vetëm me kërkesë të prokurorit publik. Për veprime që me ligj janë të parapara si vepra penale për të cilat ndiqet me propozim ose padi private, procedura mund të ngritet nëse i dëmtuari në afat prej tre muajsh nga zbulimi i veprës së kryer ose kryerësit, kan dhënë propozim për ngritjen e procedurës te prokurori publikkompetent. Nëse prokurori publik nuk dorëzon kërkesë për ngritjen e procedurës ndaj fëmijës, do ta njoftojë për këtë të dëmtuarin. I dëmtuari nuk mund ta ndër marrë procedurën, ose nuk mund të parashtrijë padi private në gjykatë, por mundet në afat prej tetë ditësh nga pranimi i njoftimit të kërkojë që këshilli për fëmijë i gjykatës kompetente të vendosë për ngritjen e procedurës.

Para se të vendos nëse do të parashtrijë kërkesë për ngritjen e procedurës përgatitore, prokurori publik e dëgjon fëmijën në prani të prindit/ëve, ose tutorit/ëve të tij dhe mbrojtësit, përveç kur gjendja e tij psikofizike këtë nuk e lejon. Nëse fëmija dhe prindi/ët, ose tutori/ët e tij nuk marrin mbrojtës, prokurori publik me detyrë zyrtare nga lista avokatëve të dorëzuar nga Oda e avokatëve do t'i caktojë mbrojtës. Nëse procedura nuk vazhdohet para gjykatës, shpenzimet për avokatin i bartin prindi/ët, ose tutori/ët e fëmijës, e në rastet kur prindi/ët, ose tutori/ët e fëmijës nuk janë në gjendje që t'i paguajnë, ato janë në llogari të Buxhetit të Republikës së Maqedonisë. Konsiderohet se prindi/ët, ose tutori/ët nuk janë në gjendje që t'i paguajnë shpenzimet për avokat nëse realizon të hyra të përgjithshme mujore më të vogla se neto rroga mujore mesatare në Republikën e Maqedonisë, për çfarë duhet të dorëzojë vërtetim për të hyrat e përgjithshme mujore të dhënë nga organi kompetent, ose organizata, te qendra më së voni në afat prej pesë ditëve të punës nga dita e pranimit të njoftimit të marrë për dokumentacionine nevojshëm.

Nëse prindi/ët, ose tutori/ët nuk dorëzojnë vërtetim të këtillë do të konsiderohet se prindi/ët, ose tutori/ët janë në gjendje që t'i paguajnë shpenzimet e avokatit. Kur janë të plotësuar kushtet për dënim të fëmijës në rrezik mbi 14 vjeç, prokurori publik mundet që para se të parashtrijë kërkesë për ngritjen e procedurës përgatitore, t'i propozojë fëmijës, mbrojtësit të tij, prindit/ëve, ose tutorit/ëve që të ngritet procedura e veçantë për pranimin e përgjegjësisë dhe marrëveshjes për

shumën e dënimit. Propozim të këtillë prokurori publik mund të parashtrojë në rastet kur disponon me argumente të cilat padyshim tregojnë se fëmija është kryerësi i veprës penale, se është përgjegjës për veprën e kryer dhe se janë plotësuar kushtet për shqiptimin e dënimit. Në procedurën për marrëveshje prokurori publik do t'i mbledhë të gjitha raportet e nevojshme dhe dokumentet tjera për personalitetin e fëmijës dhe do të sigurojë pëlqim nga i dëmtuari. Nëse me propozimin pajtohet edhe i dëmtuari, prokurori publik i thirr në marrëveshje publike fëmijën, përfaqësuesin e tij ligjor, mbrojtësin, qendrën dhe të dëmtuarin. Nëse në marrëveshje arrihet pëlqim, përpilohet marrëveshje që e nënshkruajnë të gjithë pjesëmarrësit e pranishëm.

Prokurori publik e dorëzon marrëveshjen te këshilli për fëmijë që mund ta pranojë marrëveshjen dhe të miratojë aktgjykim me të cilin do ta shqiptojë sanksionin e propozuar, kundër të cilit nuk lejohet ankesë. Nëse gjykata nuk e pranon marrëveshjen, e kthen lëndën te prokurori publik i cili është i obliguar që të parashtrojë kërkesë për ngritjen e procedurëspërgatitore. Gjatë procedurës përgatitore, shkresat gjyqësore dhe deklaratat e fëmijës dhe mbrojtësit të tij të dhëna në procedurën për marrëveshje nuk guxojnë të përdoren si argumente dhe do të veçohen nga proceduragjyqësore. Prokurori publik nuk guxon të thirret në të dhënat dhe deklaratat e dhëna në procedurën përmarrëveshje.⁵

Legjislacioni penal i R.sh-së konkretisht Kodi i drejtësisë penale për të mitur, KPP, ligji mbi prokurorët në mënyrë të prerë dhe decide sqarojnë që ndjekjen penale në tërë territorin e shtetit e kryejn prokurorët. Në theks të veçant prokurorët e trajnuar dhe të specializuar për të mitur kryejnë çështjen e ndjekjes për të mitur.

Duke patur parasysh qëllimin e politikës penale ndaj të miturve si kryerës të v.p që është rehabilitimi dhe integrimi i tyre në shoqëri gjatë marjes në pyetje duhet ti baj të gjitha përpjekjet paraprake du u përpjekur që marrja në pyetje ti shërbej jo vetëm zhvillimit të pa anshëm të hetimeve paraprake, portë realizoj të drejtat dhe intereset e të miturit, ti shpjegoj të pandehurit të mitur, prindit/tutorit, përfaqësuesit ligjor për të drejtat për të mos u përgjigjur gjë e cila nuk e ndalon

⁵Ligji për drejtisi për fëmijët Republika e Maqedonisë Shkup dhjetor 2013, neni 106,107,108.

procedimin. Pas deklarimit të përfaqësuesit ligjor se kjo e drejtë është kuptuar dhe se i mituri heqë dorë prej saj atëherë mund të vijoj marja në pyetje. Për çdo të dhënë nga ana e prokurorit duhet ti bahet me dije të miturit se do të mbahet në mënyrë konfidenciale dhe do të përdoret vetëm për qëllime të këtij procedimi penal. Të gjitha veprimet përshkruhen në procsverbal.

Ambijenti ku do të merret në pyetje i mituri luan një rol shumë të rëndësishëm dhe i njëjti duhet të jetë miqësor me kushte të përshtatshme edhe për gjininë, gjendjet e tij shëndetësore dhe psikologjike, mos të ketë ndërprerje dhe mos lejohet të përzihen personat e pautorizuar, përveç rasteve kur ndërprerja është e domosdoshme për shkaqet shëndetësore apo kur kemi ulje të koncentrimit të të miturit. Të zërit dhe mënyra e komunikimit ndaj të miturit duhet të jetë i përshtatshëm dhe në asnjë mënyrë të mos jetë agresiv, kërcënues apo i ashpër.

Gjatë shqyrtimit gjyqësor prokurori nuk duhet të komentoj apo veprojë në mënyrë të tillë që të paragjikohej se vendimarrja e gjykatës është në favor apo disfavor të tij. Gjatë caktimit të dënimit duhet të jetë proporcional duke ruajtur raportin e rëndësisë së shkeljes, të drejtës së të dëmtuarit, nevojës për trajtim të posaçëm.⁶

Në legjislacionin penal të R.K-së duke u mbështetur në KPP, kodin për drejtësi të të miturve dhe ligjin për prokurorinë e shtetit poashtu është e theksuar se prokurori kryen hetimin e v.p dhe përvaqson akuzën para gjykatës.

Në bazë të kallëzimit penal të policisë, kallëzimit penal nga persona të tjerë ose nga burime të tjera nëse ekziston dyshim i bazuar se i mituri ka kryer v.p: prokurori i shtetit për të mitur mund të fillon procedurën përgatitore ndaj të miturit të caktuar, ku për v.p të dënueshme me burgim prej më pak se tre vjet ose me gjobë, prokurori i shtetit për të mitur mund të vendosë të mos fillojë procedurën përgatitore edhe pse ekziston dyshim i bazuar se i mituri ka kryer v.p, nëse se nuk do të ishte e përshtatshme të zbatohet procedura ndaj të miturit për shkak të natyrës së v.p, në rrethana në të cilat është kryer ajo, mungesës së dëmit

⁶Udhëzim për hetimin e veprave penale ku i mituri përfshihet si i pandehur, person nën hetim, i dëmtuar ose dëshmitar Tiranë 2013 neni 14 dhe neni 17.

të rëndë ose të pasojave për të dëmtuarin, si edhe të të kaluarës së të miturit dhe të karakteristikave të tij personale. Kur ndaj të miturit ekzekutohet dënimi ose masa, mund të vendosë të mos fillojë procedurën përgatitore për një v.p tjetër të kryer nga i mituri, nëse duke pasur parasysh peshën e asaj v.p, si dhe dënimin a masën e cila është duke u ekzekutuar, zbatimi i procedurës dhe shqiptimi i dënimit ose i masës për veprën penale nuk do t'i shërbente ndonjë qëllimi. Nëse prokurori i shtetit për të mitur vendos të mos fillojë procedurën përgatitore, ai e njofton organin e kujdestarisë, policinë dhe palën e dëmtuar kur rasti është inicuar nga policia. Nëse është e nevojshme, prokurori i shtetit për të mitur mund ta thirr prindin, prindin adoptues ose kujdestarin e të miturit, si edhe personat dhe institucionet e tjera dhe palën e dëmtuar. Nëse për ndonjë arsye nuk është e mundur që anketa sociale të përfundohet para se të merret vendimi për përshtatshmërinë e fillimit të procedurës përgatitore, prokurori i shtetit për të mitur i siguron informatat e nevojshme dhe mund të konsultohet me shërbimin sprovues për vendimin e tij. Procedura përgatitore fillohet me aktvendim të prokurorit të shtetit për të mitur. Në aktvendim përcaktohet i mituri ndaj të cilit zbatohet procedura përgatitore, koha e fillimit të procedurës përgatitore, përshkrimi i veprës që përcakton elementet e v.p, emërtimi ligjor i v.p, rrethanat dhe faktet që arsyetojnë dyshimin e bazuar për v.p, provat dhe informatat e mbledhura dhe raporti për ndonjë dënim ose masë të shqiptuar më parë ndaj të miturit. Një kopje e vulosur e aktvendimit mbi procedurën përgatitore i dërgohet pa vonesë gjyqtarit për të mitur.

Pas përfundimit të procedurës përgatitore prokurori i shtetit, kur nuk shqipton masën e diversitetit ose nuk vepron sipas parimit të oportunitetit, mund ti paraqes propozim të arsjetuar trupit gjykues për të mitur për shqiptim të masës educative ose të dënimit.

Propozimi i prokurorit të shtetit duhet të përfshijë: të dhënat personale të të miturit, përshkrimin e v.p, emërtimin ligjor të v.p me përcaktimin e dispozitave të KPP, provat që tregojn se i mituri e ka kryer v.p, rezultatet e ndonjë ankete sociale të zbatuar nga shqërbimi sprovues dhe propozimin për shqiptimin e masës

educative ose të dënimit duke përfshir arsytet pse nuk është shqiptuar masa e diversitetit.⁷

Roli i gjykatës në R.e Maqedonisë së Veriut, R.e Shqipërisë dhe R. e Kosovës për fëmijët/miturit e involvuar në kriminalitet

Pushteti shtetrot në R.M.V-së ndahet në pushtetit legjislativ, ekzekutiv dhe gjyqësor. Pushtetin gjyqësor e ushtrojnë gjykatat, të cilat janë të mëvetësishme dhe të pavarura, gjykojnë në bazë të Kushtetutës e të ligjeve dhe të marrëveshjeve ndërkombëtare të ratifikuara në përputhje me Kushtetutën. Organizimi i gjyqësisë është unik dhe ndalohen gjykatat e jashtëzakonshme.⁸

Duke u bazuar në ligjin për drejtësi të fëmijëve i R.M.V-së seksionet e specializuara gjyqësore për kriminalitetin e fëmijëve të formuara në gjykata themelore me kompetencë të zgjeruar përbëhen nga:

gjykatës për fëmijë,

këshilla për fëmijë dhe

këshilltarë për fëmijë.

Gjykatësi për fëmijë e zbaton procedurën përgatitore, miraton vendime në pajtim me nenin 86 të ligjit për drejtësi të fëmijëve i R.M.V-së, kryeson me këshillin për fëmijë dhe kryen punë tjera. Gjykatësi për fëmijë, prokurori publik, avokati dhe personat e autorizuar zyrtarë nga Ministria e Punëve të Brendshme, së paku pesë ditë gjatë vitit ndjekin trajnim të specializuar për drejtësi për fëmijë në vend dhe jashtë vendit.

Përbërja e këshilli për fëmijë në gjykatën themelore përbëhet nga gjykatësi për fëmijë dhe dy gjykatës-porotë. Gjykatësi për fëmijë është kryetar i këshillit,

⁷ Ejup Sahiti, Rexhep Murati e drejta e procedurës penale Prishtinë 2013 faqe 434.

⁸Kushtetuta e Republikës së maqedonisë Shkup 1991 neni 98.

ndërsa gjykatësit-porotë zgjidhen nga radhët e punëtorëve të arsimit, psikologëve, pedagogëve, punëtorëve socialë dhe personave tjerë që kanë përvojë në edukimin dhe arsimimin e tërinjve. Këshilli për fëmijë në gjykatën themelore vendos në shkallë të parë në procedurë për veprime që me ligj janë të parapara si v.p. Në gjykatën themelore formohet këshilli penal për fëmijë që vendos për ankesat kundër aktvendimeve të gjykatësit për fëmijë edhe në rastet e parapara në ligjin për drejtësi të fëmijëve i R.M.V-së, përbëhet nga tre gjykatës që e kanë ndjekur trajnimin për delikucencë tëfëmijëve.

Gjykatësi për fëmijë i cili ka miratuar aktvendimin kundër të cilit është parashtruar ankesë nuk mund të mare pjesë në këshillin penal për fëmijë.

Në gjykatën e apelit këshilli për fëmijë përbëhet nga gjykatësi për fëmijë dhe dy gjykatës tjerë, të cilët vendosin për ankesat kundër vendimeve të këshillit për fëmijë të gjykatës themelore.

Pesë gjykatës e formojnë këshillin për fëmijë në Gjykatën Supreme të Republikës së Maqedonisë i cili vendos për këshilla juridike të rregullta dhe të jashtëzakonshme dhe e përcjell e punon në avancimin e praktikës gjyqësore në këtë sferë dhe përpilonanaliza.

Në seksionet e specializuara gjyqësore për drejtësi për fëmijë, të formuara në gjykata themelore me kompetencë të zgjeruar, për kryerjen e punëve profesionale, kryetari i gjykatës cakton nga një punëtor social, pedagog ose psikolog me propozim të qendrës. Vendim për numrin, detyrat e punës dhe mënyrën e përfshirjes së personave profesionalë miraton kryetari i gjykatës, dhe të njejtit e ndihmojnë gjykatësin për fëmijë dhe këshillit për fëmijë në udhëheqjen e procedurës përgatitore dhe shqyrtimit, japin mendime profesionale lidhur me vendimin e gjykatës dhe sanksionin që do të duhej të shqiptohet në rastin konkret, i ndihmojnë gjykatës në mbikëqyrjen e zbatimit të sanksioneve të shqiptuara dhe japin propozime për ndërprerjen e zbatimit ose zëvendësimit të një sanksioni metjetër.

Kompetent vendor sipas rregullës është gjykata e vendbanimit të tij, e nëse fëmija nuk ka vendbanim të përhershëm ose nëse ai është i panjohur, gjykata e vendqëndrimit të fëmijës. Procedura mund të zbatohet para gjykatës së vendqëndrimit të fëmijës ose para gjykatës së vendit të kryerjes së veprimit që me ligj është paraparë si vepër penale ose kundërvajtje, në rastet kur është e qartë se para asaj gjykate procedura do të zbatohet paprolongim.⁹

Sa i përket Kodit për drejtësi për të mitur i R.Sh-së në nënin 27 sqaron kompetencat e gjykimit të çështjeve të drejtësisë për të mitur. Ku i mituri në konflikt me ligjin gjykohet nga seksionet për të mitur, të krijuara në gjykatat e rretheve gjyqësore, sipas përcaktimeve në legjislacionin në fuqi për organizimin e pushtetit gjyqësor në Republikën e Shqipërisë.

Seksionet janë kompetente edhe për gjykimin e të pandehurve të rritur që akuzohen për kryerjen e v.p ndaj të miturve si viktima. Gjyqtari i caktuar për gjykimin e të miturit në këto seksione duhet të jetë i specializuar dhe trajnuar për drejtësinë penale për të mitur. Kur një i mitur ka kryer v.p së bashku me një të rritur, ai gjykohet në seksionet për të mitur të gjykatave të rretheve gjyqësore, duke zbatuar dispozitat e këtij Kodi, me përjashtim të rasteve të parashikuara në nënin 80, pika 1, të K.P.P.

Legjislacioni penal, Kushtetuta e R.K-së systemin gjyqësor e ushtrojnë gjykatat në procedurë penale, dhe gjatë punës së sajë është e panvarur, dhe vendos në bazë të ligjit. Pushteti gjyqësor është unik, i panvarur, i drejtë, apolitik, e i paanshëm dhe siguron qasje të barabart në gjykata.¹⁰

Kodi i drejtësisë për të mitur i R.K-së në kapitullin e dytë përcakton trupin gjykues për të mitur edhe atëi mituri në shkallën e parë gjykohet nga gjyqtari për të mitur për v.p për të cilat si dënim kryesor është i paraparë dënimi me gjobë ose dënimi me burgim deri në 10 vite.

⁹Ligji i drejtësisë për fëmijët i Republikës së Maqedonisë shkup 2013 neni 101-105.

¹⁰ Ejup Sahiti, Rexhep Murati e drejta e procedurës penale Prishtinë 2013 f.126.

Trupi gjykues në shkallë të parë për të mitur përbëhet nga 3 gjyqtarë prej të cilëve kryetari i trupit gjykues është gjyqtar për të mitur, gjykon për v.p për të cilat është i paraparë dënim me burgim mbi 10 vite ose dënimi më i rëndë. Në shkallën e dytë gjykon kolegji për të mitur i përbërë prej tre gjyqëtarëve prej të cilëve gjyqtari referues është gjyqtari për të mitur. Në shkallën e tretë si dhe sipas mjeteve të jashtëzakonëshme juridike dhe në raste tjera të përcaktuara me këtë kodë gjykon kolegji për të mitur i përbërë nga 3 gjyqëtarë prej të cilëve kryetari i kolegjit është gjyqtar për të mitur.¹¹

Gjykata, në raste të veçanta, kur çmon që vepra dhe autori i saj paraqesin rrezikshmëri të pakët dhe janë të pranishme disa nga rrethanat lehtësuese, dhe nuk është e pranishme asnjë rrethanë rënduese ka të drejtë të caktojë një dënim nën minimumin ose një lloj dënimi më të butë se ai që parashikon dispozita përkatëse.

PËRFUNDIMI

Kriminalitetin e fëmijëve/miturve nuk mund të zhduket mirpo mund të parandalohet dhe të zvoglohet duke u trajtuar në mënyrë bashkëkohore. Involvimin e kriminalitetit të fëmijëve/miturve e trajtojnë organet shtetërore në R.M.V-së, R.Sh-së dhe R.K-së si: prokurorija dhe gjykata.

Fëmijët/miturit gjatë kryerjes së v.p gjithmonë duhet të kenë parasyshë që egziston organi që kryen ndjekjen e tyre që është prokuroria konkretisht departamenti për të fëmijë/mitur të cilët kanë të drejtën absolute për propozimin e fillimit të procedurës për fëmijët/miturit që në momentin e kryerjes së v.p kanë mbi 14 vjet, të mosë ngritë procedurë para gjzkatës, të prolongoj ngritjen e procedurës, dhe në R.K-së prokurori për të mitur ka të drejtë të caktojë edhe masat e diversitetit.

Si nga momenti i paraqitjes së rastit ku fëmiju/mituri dyshohet se ka kry v.p, gjatë fazës së hetimit si dhe pas ngritjes së procedurës në gjykatë edhe gjatë gjykimit

¹¹Kodi i drejtësisë për të mitur i Republikës së Kosovës Prishtinë tetor 2018 neni 48.

fëmiju/mituri trajtohet në mënyrë të veçant nga të rriturit pra nga gjykatësi për fëmijë/mitur, këshilli për fëmijë dhe këshilltarë për fëmijë. Me rëndësi është të cekim se trupi gjykues të gjykatës themelore në R.M.V-së përbëhet nga gjykatësi për fëmijë, ndërsa këshillin për fëmijë e përbëjnë gjykatësi për fëmijë dhe dy porotë të cilët zgjidhen nga radhët e punëtorëve të arsimit, psikologëve punëtorëve social dhe personave tjerë që kanë përvojë në edukimin dhe arsimimin e të rinjëve, në gjykatën e apelit këshilli për fëmijë përbëhet nga gjykatësi për fëmijë dhe dz gjykatës tjerë, si dhe pesë gjykatës e formojnë këshillin për fëmijë në gjykatën supreme. Në R.K-së trupi gjykues përbëhet nga tre gjykatës në të tre nivelet (themelor, apelit dhe supreme). Gjykatësit për fëmijë, prokurorët për fëmijë dhe pjestarët e MPB-së dhe avokati për fëmijë së paku pesë ditë gjatë vitit ndjekin trajnim të specializuar për drejtësi për fëmijë brenda dhe jashtë shtetit.

BIBLIOGRAFIA

- Vesel LATIFI. Delikuenca e të miturve Prishtinë.1979
- Kodi i drejtësisë për të mitur i Republikës së Kosovës Prishtinë tetor 2018
- Ejup SAHITI, Ismail ZEJNELI E drejta e procedurës penale e Republikës së Maqedonisë. Tetovë. 2007
- Zako za maloletnicka Pravda (sl.vesnik na R.M broj 87/07-01.09.2008
- Ligji për të mitur i Republikës së Maqedonisë “ Gazeta Zyrtare e R.M-së Nr87/2007
- Vlladimir Krivokapiq Prevensija kriminaliteta policiska akademija Beograd 2002
- Vladimir Krivokapiq FSHK, Sarajevë 2006,
- Afrim OSMANI Kodi Penal i Republikës së Maqedonisë 2010
- Kushtetuta e Republikës së Maqedonisë 1990
- Krivicen zakonik na R.M sl. vesnik na R.M brooj 37/06
- Vllado KAMBOVSKI, Tatjana VELKOVA Maloletnicka Pravda Skopje 2008
- Dr. Kambovski , Vllado; e drejta penale – pjesa e përgjithshme (përkthim) Përkthyen
- Ismail Zejneli, Afrim Osmani ; Shkup , 2005
- Dr. Saliu Ismet; E drejta penale për të mitur; Prishtinë 2005

- Ligji i procedurës penale i Republikë së Maqedonisë 2005,
- Elezi, Ismet & Kaçupi, Skënder & Haxhia, Maksim, Komentari i Kodit Penal të Republikës së Shqipërisë, Pjesa e përgjithshme, Tiranë, 1999.
- Gashi, Rexhep. III, Shërbimi Korrektues i Kosovës (historiku, fushëveprimi, organizimi) dhe struktura e personave të dënuar e të paraburgosur në institucionet korrektuese, E drejta, nr. 2, Prishtinë, 2008.
- Gashi, Rexhep. IV, Shërbimi Sprovues i Kosovës, historiku, fushëveprimi, organizimi dhe aktiviteti i tij, E drejta, nr. 3-4, Prishtinë, 2008.
- Hajdari Azem. II, Kodi i Procedurës penale, Komentari, Prishtinë, 2016.
- Hajdari, Azem. VI, E drejta e procedurës penale, Pjesa e posaçme, Prishtinë, 2013. Hajdari, Azem. VII, Juvenile criminality in Kosovo, Macrothink Institute, 2015, Vol. 3, no. 1.
- Haxhimusa, Rexhep & Kabashi, Ismet. Komentari për Ligjin Penal për të Mitur, Prishtinë, 2011.
- M.Abazoviq, E.Muratbegoviq, M.Budimliq, E.Beqirevliq Politika e luftimit të kriminalitetit Sarajevë/Prishtinë 2006 Fsk-09/06
- Ligji për drejtsinë e fëmijëve i Republikës së Maqedonisë, Shkup 2013
- E drejta e procedurës penale përkthim nga kroatishtja Mustaf Recica Prishtinë 2007
- Kodi Nr. 06/L-006 I Drejtsisë për të Mitur i Republikës së Kosovës, tetor 2018, Prishtinë
- Udhëzim për hetimin e veprave penale ku i mituri përfshihet si i pandehur, person nën hetim, i dëmtuar ose dëshmitar Tiranë 2013
- E drejta Kushtetuese në Republikën e Maqedonisë Mersim Maksuti Tetovë 2010
- Av.Gjok Buna Kodi i Procedurës penale dhe legjislati i lidhur me të i përditësuar dhe me praktik gjyqësore prill 2014
- Kushtetuta e Republikës së Maqedonisë Shkup nëntor 1991
- Ejup Sahiti, Rexhep Murati e drejta e procedurës penale Prishtinë 2013
- Kodi i drejtsisë për të mitur i Republikës së Kosovës Prishtinë tetor 2018

THE CONFLUENCE OF HISTORICAL TRAJECTORIES AND LEGAL PARADIGMS: A COMPARATIVE EXAMINATION OF ALBANIAN AND MACEDONIAN JURISPRUDENTIAL EVOLUTION

Dr Lorenca Bejko

Abstract

Situated at the crossroads of diverse civilizations, the Balkans have exhibited a unique mélange of legal influences. This paper delves into the jurisprudential histories of Albania and Macedonia, examining their evolution through distinct and shared epochs. By juxtaposing the development trajectories of their legal systems, we aim to discern patterns, divergences, and the broader implications for Southeast European legal historiography.

Keywords: *history, trajectories, legal paradigms.*

INTRODUCTION

In understanding the Balkans' multifaceted history, Albania and Macedonia emerge as fascinating case studies. Their proximate geographies belie distinct paths, yet shared historical arcs, particularly in the realm of law, provide intriguing points of convergence.

The Balkan Peninsula, often termed the "powder keg" of Europe, boasts a complex mosaic of cultures, languages, religions, and historical narratives.

Nestled within this intricate tapestry are Albania and Macedonia, two nations whose stories, while intertwined by the threads of regional geopolitics and shared encounters, also diverge sharply in their historiographical trajectories.

Albania and Macedonia, despite their geographical contiguity, have charted unique paths through the annals of time, often shaped by their interactions with various empires, neighboring influences, and their inherent ethnic and cultural dynamics. Yet, it is within the nexus of jurisprudential evolution where these nations, each with its own legal tapestry woven with threads of indigenous practices, foreign impositions, and modern adaptations, reveal compelling intersections. The comparative examination of their legal histories not only offers insights into their individual journeys but also into broader Balkan legal traditions, external influences, and the processes of legal synthesis and divergence.

As we embark on this exploration, it becomes crucial to approach their histories with a nuanced lens, recognizing both the shared legacies, born out of mutual historical experiences, and the distinct legal traditions that have emerged from their unique sociopolitical contexts. This confluence and divergence in their legal landscapes serve as a testament to the broader dynamics of the Balkan region—its ability to assimilate, resist, innovate, and transform.

ANCIENT LEGACIES AND MEDIEVAL LEGALITIES

Albania: Beyond the Kanun of Lekë Dukagjini, Albania was influenced by the Roman and Byzantine legal codes, which presented a blend of civil and customary laws.

Macedonia: The region, as part of the larger Macedonian Empire and later the Roman Empire, saw the promulgation of legal edicts that bore Hellenistic and Roman imprints. This amalgamation laid foundational legal tenets.

Albania: As the tides of empires ebbed and flowed across the Balkan landscape, Albania's legal framework evolved into a rich palimpsest of influences. The

Kanun of Lekë Dukagjini, a set of traditional customary laws rooted deeply in the Albanian social fabric, governed aspects ranging from property rights to familial honor. However, these laws were not insular. The presence of the Roman Empire and subsequently, the Byzantine Empire, meant that the Roman legal philosophy, particularly the 'Corpus Juris Civilis,' left its mark. The Byzantine influence further nuanced this with the introduction of the 'Ecloga', a legal code that fused Roman law with Christian tenets. Thus, in the Albanian legal milieu, one witnessed a coexistence of indigenous traditions and imperial edicts, often leading to a synergetic legal framework where civil laws from empires and local customs intertwined.

Macedonia: Macedonia's legal evolution showcases a trajectory marked by its role as a crucible of civilizations. Initially, as the heartland of the mighty Macedonian Empire under figures like Alexander the Great, the region experienced legal formulations that reflected its Hellenistic roots. The conquest by the Roman Empire ushered in a new legal epoch. The Roman legal system, characterized by its comprehensive codes, principles of justice, and the rule of law, found its way into Macedonian governance. Legal documents, like the 'Twelve Tables', became influential. However, it wasn't a mere imposition; it was an amalgamation. Macedonian traditions and Hellenistic principles often seeped into, or coexisted with, Roman edicts, creating a hybrid legal culture. This composite framework set the stage for later legal developments, especially during periods of subsequent conquests and cultural exchanges.

TRANSITION THROUGH THE MIDDLE AGES AND THE DAWN OF OTTOMAN INFLUENCE

With the decline of the Byzantine Empire and the subsequent rise of the Ottoman Empire, both Albania and Macedonia faced a new set of legal paradigms. Ottoman laws, primarily based on Islamic jurisprudence and the 'Qanun' (administrative laws), were introduced. However, the reception and integration of these laws varied.

Albania: While the Ottoman administrative and tax codes became prevalent, there was a nuanced negotiation between the Kanun and the Qanun. In many areas, particularly the rugged highlands, the Kanun remained the de facto law, especially in matters pertaining to personal and family issues.

Macedonia: Ottoman Macedonia, with its diverse populace, witnessed the millet system, where religious communities were granted a degree of autonomy in their personal and religious affairs. This meant that while the Qanun governed broader administrative matters, Christian, Jewish, and other communities could adhere to their religious laws in personal domains.

The interplay between Ottoman jurisprudence and pre-existing legal traditions in both regions offers a fascinating insight into the adaptability and resilience of local legal cultures in the face of overarching imperial systems.

The winds of nationalism that began to sweep across Europe in the 19th century also touched the Balkans, instigating a re-evaluation of identity and self-governance. Both Albania and Macedonia, after centuries under the Ottoman yoke, began to witness movements calling for autonomy, sovereignty, and the rejuvenation of indigenous cultures and traditions. This period was also marked by an emergent interest in codifying and standardizing legal practices that reflected national identities.

Albania: The late 19th and early 20th centuries saw a surge in Albanian nationalism. This growing consciousness was accompanied by demands for an autonomous legal system that would be more in line with Albanian traditions and aspirations. The Declaration of Independence in 1912 was not just a political watershed but also heralded the beginning of efforts to create a distinct Albanian legal code. While some Ottoman practices were retained, there was a marked push to reintegrate principles from the Kanun, especially in areas where it had remained dominant.

Macedonia: Similarly, the seeds of Macedonian nationalism germinated during the declining phase of the Ottoman Empire. While the Ilinden Uprising of 1903

was a significant manifestation of Macedonian aspirations, the post-Ottoman period saw Macedonia initially integrated into the Kingdom of Serbs, Croats, and Slovenes (later Yugoslavia). Legal reforms in this period reflected a complex tapestry of Yugoslav state laws, remnants of Ottoman practices, and emerging Macedonian legal thought. The emphasis was on creating a harmonized legal system while acknowledging regional peculiarities.

Post World War II, both regions found themselves grappling with the realities of Communist influence, albeit in different capacities.

Albania: Under Enver Hoxha, Albania adopted a strict Stalinist approach. The legal landscape was radically transformed, with socialist principles being embedded into every aspect of jurisprudence. Property laws, civil rights, and even aspects of criminal justice were viewed through the prism of socialist ideologies, often sidelining traditional legal norms.

Macedonia: As a federal unit of Socialist Yugoslavia, Macedonia's legal system was incorporated into the broader Yugoslav socialist framework. While Marxist-Leninist tenets played a pivotal role, Yugoslavia's unique brand of "self-management" socialism also influenced legal paradigms, especially in labor and property laws.

During the Ottoman dominion, both territories grappled with the juxtaposition of the Ottoman legal system and their indigenous traditions.

Albania: While Shari'a law permeated administrative and personal matters, the resilient Kanun, especially in the rugged hinterlands, provided an alternative legal recourse.

Macedonia: The millet system allowed religious communities certain juridical autonomy, leading to a mosaic of legal practices across Macedonian territories.

NATIONHOOD, STATECRAFT, AND LEGAL SYNTHESIS

Albania: The post-Ottoman Albanian state oscillated between monarchic consolidations and socialist experiments. Each phase attempted legal codifications, drawing from Western European, Ottoman, and socialist precedents.

Macedonia: Initially absorbed into the Yugoslav framework, Macedonian legal structures bore the hallmarks of Yugoslav socialist jurisprudence, interspersed with localized adaptations.

The 20th century, characterized by monumental shifts in political ideologies and global alignments, brought both Albania and Macedonia to the forefront of profound national transitions. Their forays into statehood were marked by intense endeavors to craft legal structures that would balance historical legacies with new national identities.

Albania: Emerging from the vestiges of the Ottoman Empire, Albania found itself navigating the tumultuous waters of nationhood. The early years were marked by monarchic ventures, with King Zog attempting to establish a legal system inspired by Western European codes. However, the influence of customary laws, especially the Kanun, remained palpable in the rural hinterlands, leading to a dual legal existence.

However, the winds of change were swift. With the onset of World War II and the subsequent rise of Enver Hoxha's Communist regime, Albania underwent a radical transformation. The socialist period, stretching from the late 1940s to the early 1990s, saw concerted efforts to uproot feudal remnants and replace them with Marxist-Leninist legal tenets. Land reforms, collectivization drives, and state-centric economic policies necessitated a wholesale revamping of legal codes. Yet, beneath the veneer of socialist legality, traces of older systems, including influences from Ottoman times, persisted.

Macedonia: Macedonia's journey into statehood was, in many ways, intertwined with the larger narrative of the South Slavic unification dream. As the Ottoman Empire receded, Macedonia became a contested space, with Bulgaria, Greece, and Serbia vying for influence. The post-World War I era saw Macedonia integrated into the newly formed Kingdom of Serbs, Croats, and Slovenes, which subsequently became Yugoslavia.

Under the Yugoslav federation, Macedonian legal structures were largely molded by the overarching socialist framework of Tito's Yugoslavia. Concepts like 'workers' self-management' and socialist federative principles were enshrined in Macedonian jurisprudence. Yet, Macedonia's unique history and cultural tapestry meant that these laws were not mere impositions. Local customs, practices, and the evolving Macedonian identity influenced and localized many of these broader Yugoslav legal concepts.

POST-COLD WAR REALIGNMENTS AND THE EUROPEAN PARADIGM

Albania: The implosion of the Communist regime necessitated a jurisprudential overhaul. Modern Albania, in its quest for EU membership, has been calibrating its legal system, infusing it with European standards while grappling with post-socialist legacies.

Macedonia: The tumultuous post-independence period, punctuated by the Ohrid Agreement, demanded constitutional recalibrations. EU aspirations further steered legal reforms, harmonizing them with the *acquis communautaire*.

The collapse of the Iron Curtain and the dissolution of the socialist bloc brought forth unprecedented changes to the political and legal landscapes of Europe. Both Albania and Macedonia, like many of their Eastern and Southeastern European neighbors, found themselves at crossroads, tasked with the immense challenge of restructuring their legal frameworks to align with Western democratic standards, particularly those of the European Union.

Albania:

The abrupt end of nearly half a century of Communist rule in the early 1990s left Albania in a state of profound transformation. The initial years post-transition were marked by economic instability, political upheavals, and a need to dismantle the totalitarian legal edifice. The new democratic Albania sought to rebuild its legal system from the ground up, with a clear orientation towards European standards.

Key legal reforms were initiated in various sectors, ranging from property rights, where issues of restitution and compensation for expropriated lands during the socialist era arose, to reforms in the judicial system aiming for increased transparency, efficiency, and independence. Civil liberties, rule of law, and human rights became focal points, with Albania striving to align its codes with the European Convention on Human Rights.

Albania's European Union membership aspirations further intensified these reforms. In the ongoing negotiation processes, Albania has been consistently adapting its legal norms to the EU's standards, a journey that is both aspirational and reflective of the nation's broader European integration endeavors.

MACEDONIA (NORTH MACEDONIA):

The early 1990s marked Macedonia's emergence as an independent state, a transition that was not without its complexities. The challenges of crafting a new national identity, coupled with the ethnic tensions culminating in the 2001 conflict, required sensitive and strategic legal interventions.

The Ohrid Framework Agreement, signed in 2001, became a pivotal document in Macedonia's post-independence legal history. It not only addressed immediate ethnic concerns but also laid down the blueprint for broader constitutional and legal changes, ensuring greater ethnic inclusivity in political and public life.

Parallel to these internal realignments, Macedonia, like Albania, set its sights on European integration. The Stabilisation and Association Agreement with the EU became the cornerstone for subsequent legal reforms. The process of harmonizing national laws with the *acquis communautaire*—the body of European Union law—took center stage. Whether it was environmental regulations, competition laws, or judicial reforms, the Macedonian legal landscape underwent significant recalibrations, mirroring EU standards.

SYNTHESIS AND FORWARD TRAJECTORIES

The ebb and flow of empires, ideologies, and modern geopolitics have bequeathed Albania and Macedonia with intricate legal tapestries. As they inch closer to the European fold, understanding their jurisprudential histories becomes paramount, not only for harmonization but also for preserving their unique legal heritages.

Albania and Macedonia, in their quests for statehood and nation-building, showcased remarkable resilience and adaptability. Their legal histories during the 20th century underscore the complexities involved in melding historical legacies with new political imperatives. While both nations sought inspiration from external sources, be it Western Europe or socialist comrades, their legal journeys were deeply rooted in their unique historical experiences and cultural sensibilities. These intertwined tales of tradition and transformation offer invaluable insights into the broader processes of legal synthesis and evolution in the Balkans and beyond.

For both Albania and Macedonia, the post-Cold War era has been a period of rediscovery, redefinition, and realignment. While their unique histories have shaped distinct legal pathways, their shared aspiration for European integration has emerged as a unifying thread. The oscillation between embracing European standards and preserving national and local legal particularities encapsulates the ongoing narrative of legal evolution in these nations. Their journeys underscore the broader theme of the transformative power of the European paradigm in shaping the legal destinies of Balkan states in the contemporary era.

REFERENCES

1. Elsie, R. (2001). *A dictionary of Albanian history*. Centre for Albanian Studies.
2. Malcolm, N. (1998). *Kosovo: A short history*. Macmillan.
3. Poulton, H. (2000). *Who are the Macedonians?* Indiana University Press.
4. Brown, K. (2003). *The past in question: Modern Macedonia and the uncertainties of nation*. Princeton University Press.
5. Gellci, M. (2014). *The Albanian Legal Tradition in the 20th Century: Between Continuity and Rupture*. *European Journal of Legal History*, 2(3), 140-157.
6. Ramet, S. (2006). *The three Yugoslavias: State-building and legitimation, 1918–2005*. Indiana University Press.
7. Stojarova, V. (2010). *Party politics in the Western Balkans*. Routledge.
8. Bieber, F. (2003). *The role of the Ohrid Framework Agreement and the peace process in Macedonia*. In W. Petritsch & V. Dzihic (Eds.), *Conflict resolution in the South Balkans*. Palgrave Macmillan.
9. Vickers, M. (1999). *Between Serb and Albanian: A history of Kosovo*. Columbia University Press.
10. European Commission. (Various Years). *Progress Reports on Albania and Macedonia*. European Commission.
11. Jelavich, B. (1983). *History of the Balkans: Twentieth century*. Cambridge University Press

INTERNATIONAL PROTECTION OF INDUSTRIAL PROPERTY!

Prof.Assoc.Dr. Ervis Çela

Professor at the Faculty of Law, University of Tirana

zyreavokatiecela@gmail.com

MSc. Endi Kalemaj

Specialist at the National Youth Agency

endikalemaj2000@gmail.com

Abstract

Human history has been based on applications of imagination, innovation and creativity. This is done to solve various problems. There are countless examples of how the imagination of individuals has made today's technological progress possible throughout the course of human history. As for science, imagination is a source of progress in art as well. Music, paintings, sculptures, architecture and other works of art are created by individuals who are not satisfied with the old, but see and express things in new and innovative ways.

If we take a retrospective look at the history of the development of the industrial property right, we will see the problems encountered throughout its development. In this paper, the concept of industrial property, the elements of industrial property, focusing on each one in a general, exhaustive way and finally the treatment of what international protection the directives and legislation of the EU and other member countries offer, will be treated in an analytical way. The analysis will begin with the treatment of the Paris Convention, the Convention for the European System of Granting Patents, the Convention for the Common Patent.

It will continue with the analysis of "Patenting of inventions abroad", "License Contract", "International license agreements", "Legal protection of industrial

samples and trademarks". We will also focus on the three groups of countries based on the birth of the right to the brand.

In this paper, it is intended to deal with the protection of industrial property and to highlight its importance on a wider scale. Important in this whole process and what is intended to be evidenced in the paper is the protection of citizens' interests through the improvement of state institutions and the promotion of sustainable regional development.

Keywords: *industrial property, patent, trademark, legal protection, license contract, etc.*

HYRJE

Përdorimi i gjerë i konceptit “pronë industriale” sipas kuptimit të dokumentave ndërkombëtarë, do të thotë e drejta për shpikjet, markat e mallrave, mostrat industriale etj. E drejta e shpikjes ka karakter thellësisht territorial, dmth shpikja bëhet në një vend dhe vetëm në këtë vend do gëzoje mbrojtje juridike. Një mënyre e tillë krijon situatë të padëshirueshme sepse sjell vetëm dëm ekonomik për shpikësin dhe mbajtësin e së drejtës së shpikjes, gjithashtu vështirëson tregtinë e jashtme. Për të marrë mbrojtje juridike në shtetet e tjera, përdoret “Instituti i Patentimit Jashtë Shtetit” që lejon të merren në mbrojtje dokumentat për shpikjen e caktuar në këto shtete. Në vendet ku shpikja është patentuar, askush pa lejen e mbajtësit të patentës nuk ka të drejtë të përdorë shpikjen e dhënë.

Në kohën e tanishme, regjistrimi i patentave jashtë shtetit përcaktohet nga faktorë të tillë si nevoja e domosdoshme e mbrojtjes juridike të produkteve të gatshme të eksportit, shitjes së liçensës, sigurimit të prioritetit të shpikësit dhe më në fund, sigurimi i marrëdhënieve kontraktore me partnerët e huaj. Patentimi i shpikjeve jashtë shtetit bëhet në bazë të legjislacionit të brendshëm të shtetit, në të cilin kërkohet mbrojtja e dokumentit. Mbrojtja e dokumentit realizohet në përputhje me ligjet nacionale të vendosura, megjithatë merren parasysh dhe kërkesat e marrëveshjeve ndërkombëtare. Në fushën e mbrojtjes të pronës industriale në kohën e sotme veprojnë shumë marrëveshje të përbotshme, rajonale dhe dy palëshe. Në të parat hyjnë “Konventat e Parisit për Mbrojtjen e Pronës Industriale”

në vitin 1883, pjesëmarrës të së cilës janë rreth 90 shtete. Konventa e dhenë është rishikuar disa herë (në vitet 1900, 1911, 1925, 1934, 1958, 1967) por problem i rishikimit të saj qëndron dhe në kohën e tanishme.

Në vitin 1970, në Washington është nënshkruar marrëveshja për kooperimin e patentave, qëllimi i së cilës është thjeshtëzimi i procesit të regjistrimit të patentave jashtë shtetit. Markat e mallrave janë një nga objektet e pronës industriale që gjithashtu u përket mbrojtja ndërkombëtare në bazë të “Marrëveshjes të Madridit për Regjistrimin e Markave dhe të Mallrave”, në vitin 1891.

Nga marrëveshjet që janë në veprim, duhet të përmendim “Marrëveshjen e Strasburgut për Klasifikim Ndërkombëtar të Patentave”, në vitin 1971. Përsa u përket marrëveshjeve rajonale, duhet të përmendim “Konventën për krijimin e Sistemit Europian për dhënien e Patentave” dhe marrëveshjet që veprojnë në marrëdhëniet midis shteteve Afrikane”, viti 1973.

Këshilli Europian dhe Bashkësia Ekonomike Europiane kanë përgatitur disa projekt- marrëveshje për verifikimin e të drejtës së patentave. Në dhjetor të 1975, anëtarë të EEC, në Konferencën e Luksenburgut nënshkruan “Konventën për Patentën e Përbashkët”, sipas të cilës krijohet një e drejtë patente për të gjitha këto shtete. Konventa parashikon mundësinë e dhënies së patentës unike ashtu dhe patentës nacionale.

ELEMENTËT E PRONËSISË INDUSTRIALE

A. Treguesit gjeografikë

Një tregues gjeografik, shpesh me shkurtimin GI, është një emër ose shenjë e përdorur mbi disa produkte, e cila korrespondon me një vendndodhje gjeografike specifike ose origjinë, si për shembull një qytet, një rajon ose një vend. Përdorimi i një GI-je, mund të veprojë si një certifikatë, që tregon se produkti zotëron disa cilësi të caktuara ose gëzon një reputacion të caktuar në sajë të origjinës së tij gjeografike. Më shpesh, një tregues gjeografik përbëhet prej emrit të vendit të origjinës së të mirave. Produktet bujqësore, në mënyrë tipike, kanë cilësi që rrjedhin prej vendeve të tyre të prodhimit dhe që janë ndikuar prej faktorëve lokale specifikë, të tilla si klima, dhe toka . Treguesit gjeografikë mund të

përdoren për një variantet të gjerë të produkteve bujqësore, të tilla si për shembull “Tuscany” për vajin e ullirit të prodhuar në një zon specifike të Italisë ose “Roquefort” për djathin e prodhuar në Francë. Sidoqoftë, përdorimi i treguesve gjeografik nuk është i limituar thjesht tek produkte bujqësore.

B. Të drejtat e dizenjove industriale

Të drejtat e dizenjove industriale janë të drejta të pronësisë intelektuale, që mbrojnë dizejon vizuale të objekteve. Një dizejno industriale përbëhet prej krijimit të një forme, konfiguracioni, kompozimi të modeleve, ngjyrave ose kombinimi i modeleve dhe ngjyrave në formë tredimensionale që përmbajnë vlera estetike. Një dizejno industriale mund të jetë një model dy ose tredimensional, i përdorur për të prodhuar një produkt, një të mirë industriale ose artizanale. Dizejno industriale aplikohen mbi një varietet të gjerë produktesh industriale dhe artizanale që nga instrumentet teknike, deri tek orët, arturinat dhe artikuj të tjerë luksi. Që të mbrohet në shumë ligje kombëtare, një dizejno industriale duhet të “tërheq syrin”. Kjo do të thotë që një dizejno industriale ka fillimisht një natyrë estetike, dhe nuk mbron ndonjë veçori teknike të produktit mbi të cilin ajo është aplikuar.

C. Patenta

Një patentë është një set i të drejtave ekskluzive i dhënë prej një shteti një të patentuari për një periudhë kohe të fiksuar, kjo në shkëmbim të bërjes publike. Një patentë e dhënë i ofron mbajtësit një status mbi teknologjinë e patentuar dhe procesin e patentuar, për një periudhë kohe ngas 15 deri 20 vjet, në varësi të shtetit ku mbrohet. Ligjet e dhënies së patentave në Amerikë dhe Japoni, japin një shembull të ndryshimeve ligjore në këto shtete si dhe implikimet e tyre për kompanitë. Ndryshimi më thelbësorë midis dy shteteve, është në parimet “first-to-file” dhe “first-to-invent”. Ndërsa shumica e shteteve ndjek parimin e “first-to-file” vetëm Shtetet e Bashkuara të Amerikës dhe Filipinet ndjekin parimin e “first-to-invent”.

D. Veshjet tregtare

Veshjet tregtare u referohen karakteristikave të paraqitjes vizuale të një produkti ose paketimi të tij (ose madje fasada e një ndërtese, si për shembull një restorant), e cila mund të jetë regjistruar dhe mbrojtur, përballë të qenit e përdorur prej konkurrentëve, me të njëjtën mënyrë si marka. Këto karakteristika përfshijnë formën tredimensionale, dizenjon grafike, kolorin, ose madje aromën e një produkti dhe/ose paketimin e tij. Ekzistojnë dy kërkesa të thjeshta që duhen të plotësohen për mbrojtjen e veshjeve tregtare. E para është që ato veçori duhet të jenë të afta të funksionojnë si një tregues burimi, duke identifikuar një produkt të veçantë dhe prodhuesin e tij tek konsumatorët. Së dyti, veshjet tregtare, duhet të jenë jo funksionale që të mbrohen ligjërisht; përndryshe ajo është një çështje subjekt i ligjit të patentave. Çfarë është funksionale, varet fuqimisht prej produktit të veçantë. Për të qënë jo funksionale, ajo nuk mund të ndikojë mbi kostot, cilësinë e produktit ose aftësinë e një prodhuesi për të konkurruar efektivisht.

E. Markat

Një markë është një shenjë dalluese e ndonjë lloji të caktuar, e cila është përdorur prej ndonjë organizate për të identifikuar në mënyrë unike veten, produktet dhe shërbimet e saj tek konsumatorët dhe për të dalluar organizatën, produktet dhe shërbimet e saj prej atyre të organizatave të tjera. Një markë është një lloj i pronësisë industriale, e cila është e dallueshme prej formave të tjera të pronësisë intelektuale. Sidoqoftë, në juridiksionet e ndryshme është e jashtëligjshme përdorimi i simbolit ® në lidhje me një markë, kur ajo markë nuk është regjistruar. Tradicionalisht një markë përfshin një emër, fjalë shprehje, logo, simbol, dizenjo, imazh, ose një kombinim të këtyre elementëve. Simboli ™, mund të përdoret kur të drejtat e markës pretendohet, por që marka nuk është regjistruar në zyrën e markave të një vendi ose juridiksioni të veçantë, ndërsa shenja ® përdoret kur marka është regjistruar. Nuk është i detyrueshëm përdorimi i të dy simboleve, megjithëse forca e traditës është e tillë që, simbolet përdoren gjerësisht nëpër botë.

Mbrojtja ndërkombëtare e pronësisë industriale

Në mbrojtjen ndërkombëtare të pronësisë industriale luan një rol mjaft të rëndësishëm Konventa e Parisit. Konventa e Parisit ka si objekt mbrojtje patentat

për shpikje, modelet e dobishme, mostrat industrial, markat e prodhimit, shenjat e shërbimeve, emrin e firmave, tregimin e origjinës ose emrin e vendit të origjinës si dhe shmangien e konturimit të pandërgjegjshëm .

Sipas Konventës së Parisit, patenta për shpikje përfshin të gjitha llojet e mbrojtjes së dokumentave sepse në vendet e ndryshme për shpikjet, ka mënyra të ndryshme për ruajtjen e dokumentave si patentat, dëshmitë e autorëve, certifikatat etj.

Të dyja marrëveshjet e përmendura nuk krijuan një patentë ndërkombëtare. Ideja e krijimit të një patente ka ngjallur në kuadrin e Këshillit Europian dhe të Bashkësive Ekonomike Europiane për përgatitjen e disa projekte-marrëveshje për verifikimin e të drejtës së patentave.

Në tetor të vitit 1973 në Munih, 14 shtete europiane nënshkruan “Konventën për Sistemimin Europian të Dhënies së Patentave”. Konventa parashikon dhënien e një patente unike europiane në përputhje me kërkesat e paraqitura në Institutin Europian të Patentave.

Në dhjetor të vitit 1975, 5 anëtare të EEC nënshkruan Konventën për Patentën e Përbashkët në Luksenburg, sipas të cilës krijohet një e drejtë patentë për të gjithë këto shtete. Konventa parashikon mundësinë e dhënies së patentave unike dhe të patentës nacionale.

Në kontinentin e Afrikës në Libreville në vitin 1962, 12 shtete nënshkruan marrëveshjen Afro-Malgashe, me të cilën krijuan në Kameruan një institut të patentave për dhënien e patentave që kanë fuqi në vendet e treguara. Në Konventën e Parisit, të vitit 1883 për mbrojtjen e pronës industriale, përcaktohet se shtetasit e shteteve pjesëmarrës të kësaj konvente, gëzojnë në territorin e shtetit tjetër regjimin nacional në fushën e mbrojtjes juridike të pronës së dhënë.

Për patentën e shpikjeve, mostrave industriale dhe regjistrimin e markave të mallrave nga organet e shtetit ku kryhet veprimi, merret taksë që caktohet në dispozita të veçanta. Pjesëmarrja në marrëveshjen për kooperimin e patentave të vitit 1970, mundëson paraqitjen e kërkesës ndërkombëtare me ndihmën e së cilës mund të sigurohet mbrojtja e shpikjes njëherësh në disa vende. Kërkesa ndërkombëtare u jepet shtetasve dhe personave juridikë të Republikës së Shqipërisë dhe shtetësve të huaj që banojnë në Republikën e Shqipërisë, nga organi i ngarkuar për problemin e shpikjeve dhe racionalizimeve. Në marrëveshje parashikohet afati specifik për dhënien e kërkesës ndërkombëtare. Kërkesa ndërkombëtare jepet në fund të afatit vjetor nga data e prioritetit. Në shumë nga

marrëveshjet e përfunduara midis shteteve parashikohet bërja e përbashkët e kërkimeve dhe e studimeve, si rezultat i kësaj lind domosdoshmëria e mbrojtjes së objekteve të pronës industriale. Të huaj që janë bashkëautor në shpikje dhe në mostrat industriale ose trashëgimtarët e tyre, kanë të drejtë të marrin shpërblim për përdorimin e këtyre shpikjeve dhe të mostrave industriale.

Ky shpërblim ndahet midis bashkëautoreve ose trashëgimtarëve të tyre, sipas marrëveshjes me shkrim të nënshkruar nga të gjithë bashkëautorët ose trashëgimtarët e tyre pa përjashtim. Pjesë e shpërblimit të se cilit person caktohet me përqindje. Në rast se lind mosmarrëveshje për ndarjen e shpërblimit, ajo shqyrtohet në rrugën gjyqësore.

PATENTIMI I SHPIKJEVE JASHTË SHTETIT

Legjislacioni i çdo shteti që i përket fushës në fjalë, parashikon se për mbrojtjen jashtë shtetit të interesave ekonomike të vendit në fushën e shpikjeve dhe për shpejtimin e progresit teknik të vendit, ministritë, institucionet, ndërmarrjet dhe organizatat realizojnë patentimin (mbrojtjen juridike) të shpikjeve jashtë shtetit.

Patentimi jashtë shtetit realizohet në pajtim me legjislacionin nacional, të vendit në të cilin merret leja për mbrojtjen e dokumentit. Ky dokument, zakonisht kërkohet në emër të ndërmarrjes, firmës ose në emër të autorit të shpikjes. E drejta, në shumicën më të madhe të shteteve parashikon se kërkesa paraqitet nëpërmjet të besuarve të patentave me cilësinë e të cilëve dalin zyra ose firma të veçanta. Kërkesa me të gjitha materialet e nevojshme, brenda 3 muajve pas marrjes së vendimit të organit kompetent për premtimin e shpikjes, i kalon dhomës përkatëse të tregtisë dhe industrisë, e cila i drejtohet të besuarit të saj të patentave të vendit përkatës.

Të gjitha shpenzimet për patentimin e shpikjeve përballohen sipas rastit nga shteti, ndërmarrja, firma ose personi fizik. Pas marrjes së patentës, organizata patentuese detyrohet të bëjë në kohën e duhur pagimin e taksës.

KONTRATA E LIÇENSËS

Zhvillimi i bashkëpunimit tekniko-shkencor midis shteteve, presupozon përdorimin e formave të ndryshme për dhënien e arritjeve tekniko-shkencore dhe sidomos nëpërmjet përfundimit të marrëveshjeve për liçencë. Marrëveshja për

liçencë, përfaqëson në vetvete një lloj kontrate të tregtisë së jashtme, sipas së cilës njëra palë (liçencë dhënësi) detyrohet ti sigurojë palës tjetër (liçencëmarrësit) një pozitë të tillë, në të cilën mund të shfrytëzojë zgjidhjen e caktuar teknike, kurse pala tjetër detyrohet të paguajë për këtë shpërblim përkatës. Sipas kontratës së liçencës, liçencëdhënësi i kalon liçencëmarrësit të drejten për të përdorur shpikjen e caktuar, mostrën industrial ose markën e mallit në kushtet e caktuara që më parë dhe për qëllimin e rënë dakort. Meqënëse kushtet e këtyre kontratave janë të ndryshme, i ndryshëm është dhe objekti i tyre.

Marrëveshjet ndërkombëtare për liçencën janë:

1. Marrëveshje për shfrytëzimin e shpikjes që mbrohen me dokumenta që ruhen dhe marrëveshje për shfrytëzimin e arritjeve për mbrojtjen e dokumentave që nuk mbrohen me dokument.
2. Sipas kushteve të liçencës kemi marrëveshje për liçencë të thjeshtë, liçencë të jashtëzakonshme dhe liçencë të plotë.
3. Marrëveshje paraprake dhe me opsion sis tad i ndërmjetëm për lidhjen e kontratës së liçencës.

Ka mundësi edhe për riklasifikime të tjera të këtyre kontratave.

Kontrata e liçencës mund të lidhet për patentimin e shpikjes nëpërmjet së cilës parashikohet e drejta e liçencëmarrësit për përdorimin e kësaj shpikjeje dhe sigurimi i një përdorimi të tillë.

Kjo do të thotë se liçencëmarrësit jo vetëm i kalon e drejta për përdorim por dhe për prodhimin e produktit të shpikjes së dhënë dhe shitjen e këtij produkti.

Në shumë raste, shpikja mund të mos ketë mundësi të patentohet p.sh. në përmbledhjen e esencës së saj në literaturë, vendosjen e saj në ekspozitë etj. Shpesh herë, shpikjet nuk patentohen për të evituar zbulimin e sekretit të tyre. Kësisoj për lloje të tilla të arritjeve teknike bëhet shumë i vështirë shfrytëzimi i tyre në vende të tjera, pa dokumentacionin teknik dhe kontrollin e prodhimit. Një lloj kontrate është ajo që lidhet për transferimin e teknologjisë nën emrin “Hoy_Xay” nga anglishtja përkthehet me kuptimin “di si bëhet kjo”. Në përmbajtjen e kontratës përfshihen projektimi i ndërmarrjes, përpunimi i teknikës për procesin e prodhimit të dhënë, vizatimet e paisjeve, reparteve dhe stërvitja e personelit të shërbimit të këtyre paisjeve.

Kontrata për transferimin e teknologjisë së “Hoy_Xay” lidhet për një afat të caktuar ose pa e treguar këtë afat që nënkupton veprimin për një kohë të pacaktuar. Në marrëdhëniet midis personave juridike të shteteve të ndryshme veprojnë kontratë liçence tip për transferimin e teknologjisë. Përpjekje për unifikimin e përmbajtjes së këtyre kontratave janë bërë në kuadrin e organizatave të ndryshme Për shembull, grupi i ekspertëve pranë Komisionit Ekonomik të OKB për Europën, ka përpunuar dhe udhëhequr hartimin e kontratës për kalimin ndërkombëtar të përvojës së prodhimit dhe njohjes së ndërtimit të makinave të miratuar në mbledhjen e Komisionit Ekonomik për Europën. Në vitin 1969, në Organizatën për Koordinimin European të Industrisë për Punimin e Metaleve është hartuar kontrata tip për transferimin e teknologjisë.

Kontrata e thjeshtë për liçencën, parashikon se me kalimin e të drejtës liçencëmarrësit për përdorimin e arritjeve teknike, liçencëmarrësi ruan për vetë të drejtën për ta shfrytëzuar dhe për t’ia kaluar këtë të drejtë dhe personave të tjerë. Kjo lloj kontrate lidhet zakonisht në lidhje me aftësinë konkurrese për produktet e konsumit të gjerë si medikamentet, prodhimet ushqimore etj. Afati i kontratave është 3-4 vjet.

Kontrata për dhënien e plotë të liçencës lidhet zakonisht në ato raste, kur dhënësi i liçencës nuk ka mundësi ta përdorë vetë shpikjen. Sipas kontratës, ai ia kalon të gjitha të drejtat për përdorimin e shpikjes liçencëmarrësit dhe ky i fundit bëhet zotërues i vetëm i të drejtave, duke zëvendësuar zotëruesin e patentës. Kjo lloj kontrate ka shumë ngjashmëri me kontratën e shitblerjes dhe e dallon nga ajo e fundit vetëm afati, për shembull marrësi i liçencës bëhet zotërues i të drejtave për shpikjen vetëm për periudhën e kohës së parashikuar në kontratë.

Kontrata për shfrytëzimin ekskluziv të liçencës do të thotë se dhënësi i liçencës i kalon të drejtën për përdorimin të arritjeve teknike vetëm marrësit të liçencës. Kontrata për përdorimin ekskluziv të liçencës, për të njëjtën shpikje mund të lidhet me disa kontraktues në vende të ndryshme, duke u dhënë të drejtën atyre për të nxjerrë prodhimin përkatës në këto vende dhe për ta shitur atë në një territor të caktuar. Si shembull, kontrata ekskluzive e liçencës me të drejtën e prodhimit të materialeve silikate të ndërtimit dhe shitjen e tij në territorin Italian, është lidhur nga bashkimi për tregti të jashtme “Licenzintong” me një firmë italiane. Një kontratë e tillë që i përket dhënësit të liçencës për silikatet, është lidhur me

firmën japoneze “Asthi Kemikel Indastriz”, me të drejtën që prodhimi i këtij materiali dhe shitja e tij të bëhet në territorin e Japonisë dhe në disa vende të tjera. Praktika njeh dhe kontratën e ndërmjetme që mund të jetë paraprake dhe me opsion. Kontrata paraprake përmban teza bazë për marrëveshjen e ardhshme për licencën dhe përfshin detyrimin për të lidhur një kontratë të tillë në të ardhme për ta përforcuar me një sasi të hollash si garanci. Për shkeljen e këtij detyrimi marrësi i licencës humbet të drejtën mbi të hollat e vëna si garanci.

Në kontratën me opsion, njëra palë i jep palës tjetër me preferencë, të drejtën për të blerë licencën gjatë një afati të caktuar. Në kontratë, ky afat përcaktohet në mënyrë të saktë. Gjatë këtij afati, shitësi nuk mundohet t’ia propozojë objektin e kontratës blerësve të tjerë. Kontrata është me shpërblim.

Me lidhjen e kontratës së licencës, për të gjitha llojet e licencave paguhet një shpërblim fillestar i menjëhershëm dhe pastaj cdo vit paguhen shuma periodike. Praktika e dhënies së të drejtës, për shfrytëzimin e arritjeve tekniko-shkencore nëpërmjet përdorimit të kontratave të licencave, në kohën e sotme është shumë e përhapur në marrëdhëniet ndërkombëtare. Shtetet e konsiderojnë të leverdisshme këtë rrugë, sepse ajo lejon evitimin e shpenzimeve në punën kërkimore-shkencore në fushën përkatëse, ekonomizimin e kohës dhe shpejton futjen në prodhim të arritjeve teknike të domosdoshme që shpejtojnë zhvillimin teknik të vendit dhe rrisin mundësinë për eksport.

Tregtia e licencave ka karaktere reciproke, domethënë që shtetet e ndryshme paraqiten në këtë fushë si blerës, ashtu si dhe shitës të arritjeve tekniko-shkencore, p.sh. në vitin 1976 Çekosllovakia u shiti shteteve të tjera rreth 350 licenca.

Mbrojtja juridike e mostrave industriale dhe markave të mallrave

Çdo send i krijuar nga njeriu ka jo vetëm rëndësi funksionale, por shumë e rëndësishme është dhe pamje e tij e jashtme. Artikuj të njëjtë sipas destinacionit dhe me shkallë të njëjtë dobie për përdorim, mund të humbasin ose të fitojnë vlerë plotësuese për shkak të pamjes së tyre estetike ose jo estetike. Në kushtet e kohës së sotme, zgjedhja artistiko-konstruktore është kryesore për realizimin dhe shfrytëzimin e këtij ose atij artikulli, sepse konsumatorit i interesojnë jo vetëm të dhënat teknike të mallit por dhe pamja e jashtme e tij. Zgjidhja konstruktive dhe artistike e artikullit që determinon në pamjen e jashtme të tij dhe që u përgjigjet

kërkesave teknike dhe estetike që janë të dobishme për realizimin e kapaciteteve industriale dhe që japin efekt pozitiv, quhen mostra industriale.

Mostrave industriale u takon mbrojtje juridike. Mbrojtja juridike u jepet atyre mostrave industriale, të cilat kanë cilësi të reja, u përgjigjen kërkesave teknike dhe estetike, mund të riprodhojnë mjetet industriale dhe japin efekt pozitiv. Shtetet nxjerrin akte normative që përmbajnë parime bazë për mbrojtjen e mostrave industriale. Duke sjell rast nga Franca në të cilëm veprojnë ligje për vizatimet dhe modelet e vitit 1909, në Angli vepron ligji për regjistrimin e mostrave të vitit 1949, në Gjermani vepron ligji për mostrat industriale të vitit 1876(me redaktimin e vitit 1953)etj.

E drejta e veçantë për mostrat industriale, formohet nëpërmjet paraqitjes së kërkesës për patentë në institutin i cili bën eksperimentizëm dhe regjistron këtë mostër. Në disa vende, regjistrimin e mostrave industriale e bën gjykata, kjo ndodh në Francë dhe në Gjermani.

Mostrat industriale, si dhe objekte të tjera të pronës industriale, mbrohen vetëm në territorin e shtetit ku ato janë krijuar dhe është marrë dokumenti përkatës për mbrojtje. Për mbrojtjen e tyre në territorin e shteteve të tjera përdoret patentimi. Dokumenti me të cilin mbrohen mostrat industriale quhet patentë ose dëshmi. Ky dokument vepron gjatë një afati të caktuar. Në SHBA vepron për 3 vjet e 6 muaj, në Angli për 5 vjet, në Japoni për 15 vjet etj.

Patentimi i mostrave industriale jashtë shtetit, zakonisht bëhet në vendet ku është i mundur ekspertimi dhe atje ku mund të dalë konkurenca e prodhimeve. Rol të rëndësishëm në këtë proces, luan Konventa e Parisit e vitit 1883 për mbrojtjen e pronës industriale, dispozitat e së cilës vendosin për shtetasin e huaj një regjim të tillë që merr në mbrojtje dokumentat për mostrat e industrisë, me të njëjtën masë si dhe për shtetasit e vet.

Në pajtim me dispozitat e konventës përdoret rregulli për prioritetin e konventës, sipas të cilit për shtetasit e vendit që janë pjesëmarrës në këtë marrëveshje, vepron një afat 6 mujor duke filluar nga data e paraqitjes së kërkesës së parë, gjatë të cilës tashmë gëzon prioritet, për të marrë dokumentin e mbrotjes të shteteve të tjera pjesëmarrëse. Për mostrat industriale mund të jepet dëshmi ose patentë. Këto dokumenta u jepen si shtetasve dhe personave juridikë të shtetit përkatës, ashtu edhe të huajve në bazë reciprociteti. Zotëruesi i patentës ka të drejtë ekskluzive për përdorimin e mostrës industriale, në territorin e vendit të vet. Përveç kësaj, ai

mund të japë autorizim për përdorimin e kësaj mostre ose t'ua japë plotësisht të drejtën e vet personave të tjerë.

Në ato raste, kur për mostrën industriale mund të jepet dëshmi, e drejta ekskluzive e shtetit për këtë mostër vepron brënda një afati të caktuar, duke filluar nga dita e prioritetit të mostrës. Patenta jepet për një afat më të shkurtër dhe sipas kërkesës së zotëruesit të patentës, ajo mund të zgjatet për një periudhë të njëjtë.

Zhvillimi i gjerë i bashkëpunimit ekonomiko-tregtar midis shteteve kërkon mbrojtjen juridike të mostrave industriale jashtë shtetit. Kjo mbrojtje bëhet nëpërmjet pjesëmarrjes në marrëveshje të tilla shumëpalëshe, si “Konventa e Parisit për Mbrojtjen e Pronës Industriale” e vitit 1883, Marrëveshja e 20 Prill 1973 për “Mbrojtjen Juridike të Shpikjeve të Mostrave Industriale” dhe atyre me dobi të përgjithshme, si dhe marka të mallrave për realizimin e bashkëpunimit ekonomik dhe tekniko-shkencor. Regjistrimi i mostrave industriale bëhet sipas rregullave të vendosura për shpikjet.

Shenja e mallrave paraqet në vetvete një simbol, i cili vendoset nga ndërmarrja për nxjerrjen ose shitjen e mallit me qëllim individualizimin e tij.

Me shenjën e mallit sigurohet origjina e mallit, cilësia e tij dhe përcaktohet qëndrimi i konsumatorit për këtë mall. Shenja e mallit plotëson dhe funksionin e reklamës. Me ndihmën e shenjës së mallit mund të dallojmë produktet e njërës ndërmarrje nga produktet e një ndërmarrje tjetër. Prania e shenjës së mallit në produkt, ndihmon në shitjen e tij, në qoftëse produkti me këtë shenjë e rekomandon malli si të një cilësie të lartë. Të gjitha sa përmendëm përcaktojnë nevojën e domosdoshme për mbrojtjen juridike të markës së mallrave që nuk lejon përdorimin e markës së mallit të huaj. Mbrojtja e markës së mallrave bëhet si në nivel kombëtar gjithashtu dhe në nivel ndërkombëtar. Si rregull, shtetet nxjerrin akte të vecanta për problemin e dhënë. Një shembull konkret është shteti i Anglisë, ku vepron “Ligji për Markat e Mallrave”, të vitit 1938 dhe rregullat për formulimin dhe paraqitjen e kërkesës për regjistrimin e markave të mallrave të vitit 1930, me ndryshimet e vitit 1975.

Rregulla që kanë të bëjnë me markat e mallrave dhe konventa e Parisit e vitit 1883, për mbrojtjen e pronës industriale. Në vitin 1891 është përfunduar në Madrid, Marrëveshja për Regjistrimin Ndërkombëtar të Markave. Në vitin 1973, në Vienë është përfunduar “Marrëveshja për Regjistrimin e Markave të Mallrave”, gjithashtu vepron dhe marrëveshja e Nisës e vitit 1957 për

klasifikimin ndërkombëtar të mallrave dhe shërbimeve për regjistrimin e markave.

Nuk lejohet përdorimi me cilësinë e markës së mallit figura të shquara shtetërore, shoqërore, emra gjeografike, shenja e Kryqit të Kuq, Kryqi Gjysëmehënë, stema, flamurë, emblema të tjera shtetërore etj.

E drejta për mbrojtjen e markës së mallit lind në mënyra të ndryshme. Në kohën e tanishme dallojmë tri grupe vendesh në bazë të lindjes të së drejtës për markën. Në grupin e parë hyjnë vendet që përdorin sistemin e regjistrimit të markave të mallrave. Këto vende janë Italia, Franca, Japonia. Në këto vende, e drejta për markën e mallit lind në momentin e regjistrimit të saj në Institutin e Patentave, për këtë është e domosdoshme të paraqitet kërkesa e cila i shtrohet ekspertizës dhe për rezultat pozitiv kërkuesi merr dëshmi për regjistrimin e markës së mallit. Në dëshmi përcaktohet fuqia mbrojtëse, gjatë një afati të caktuar (në Angli për 7 vjet, në Francë dhe Gjermani për 10 vjet), ky afat mund të zgjatet.

Grupin e dytë e formojnë vendet me sistemin e zbatimit që nënkupton të drejtën për markën e mallit që merret nga ai që është përdoruesi i parë i saj. Ky sistem përdoret në SHBA dhe në shumë vende të tjera. Në këto vende, regjistrimi i markave nuk është i detyrueshëm.

Grupin e tretë e përbëjnë vendet me sistemet e përziera si Suedia, Norvegjia. Në këto vende e drejta për markën e mallit, lind në bazë të regjistrimit ashtu dhe nëpërmjet përdorimit faktit. Shtetasit e vendit që janë pjesëmarrës, gëzojnë regjimin nacional për regjistrimin e markave të mallrave. Afati i prioritetit të caktuar është 6 muaj.

KONKLUZIONE

Në mbrojtjen ndërkombëtare të pronësisë industriale luan një rol mjaft të rëndësishëm Konventa e Parisit. Konventa e Parisit ka si objekt mbrojtje patentat për shpikje, modelet e dobishme, mostrat industriale, markat e prodhimit, shenjat e shërbimeve, emrin e firmave, tregimin e origjinës ose emrin e vendit të origjinës si dhe shmangien e konturimit të pandërgjegjshëm.

Në kohën e tanishme, regjistrimi i patentave jashtë shtetit përcaktohet nga faktorët të tillë si nevoja e domosdoshme e mbrojtjes juridike të produkteve të gatshme të eksportit, shitjes së licencës, sigurimit të prioritetit të shpikësit dhe më në fund,

sigurimi i marrëdhënieve kontraktore me partnerët e huaj. Patentimi i shpikjeve jashtë shtetit bëhet në bazë të legjislacionit të brëndshëm të shtetit, në të cilin kërkohet mbrojtja e dokumentit. Mbrojtja e dokumentit realizohet në përputhje me ligjet nacionale të vendosura, megjithatë merren parasysh dhe kërkesat e marrëveshjeve ndërkombëtare Patentimi jashtë shtetit realizohet në pajtim me legjislacionin nacional, të vendit në të cilin merret leja për mbrojtjen e dokumentit.

Zhvillimi i bashkëpunimit tekniko-shkencor midis shteteve, presupozon përdorimin e formave të ndryshme për dhënien e arritjeve tekniko-shkencore dhe sidomos nëpërmjet përfundimit të marrëveshjeve për liçencë. Marrëveshja për liçencë, përfaqëson në vetvete një lloj kontrate të tregtisë së jashtme, sipas së cilës njëra palë (liçencë dhënësi) detyrohet ti sigurojë palës tjetër (liçencëmarrësit) një pozitë të tillë, në të cilën mund të shfrytëzojë zgjidhjen e caktuar teknike, kurse pala tjetër detyrohet të paguajë për këtë shpërblim përkatës. Marrëveshjet ndërkombëtare për liçencën janë: 1. Marrëveshje për shfrytëzimin e shpikjes që mbrohen me dokumenta që ruhen dhe marrëveshje për shfrytëzimin e arritjeve për mbrojtjen e dokumentave që nuk mbrohen me dokument. 2. Sipas kushteve të liçencës kemi marrëveshje për liçencë të thjeshtë, liçencë të jashtëzakonshme dhe liçencë të plotë. 3. Marrëveshje paraprake dhe me opsion sis tad i ndërmjetëm për lidhjen e kontratës së liçencës.

Mostrat industriale, si dhe objekte të tjera të pronës industriale, mbrohen vetëm në territorin e shtetit ku ato janë krijuar dhe është marrë dokumenti përkatës për mbrojtje. Për mbrojtjen e tyre në territorin e shteteve të tjera përdoret patentimi. Patentimi i mostrave industriale jashtë shtetit, zakonisht bëhet në vendet ku është i mundur ekspertimi dhe atje ku mund të dalë konkurrenca e prodhimeve. Zhvillimi i gjerë i bashkëpunimit ekonomiko-tregtar midis shteteve kërkon mbrojtjen juridike të mostrave industriale jashtë shtetit. Kjo mbrojtje bëhet nëpërmjet pjesëmarrjes në marrëveshje të tilla shumëpalëshe, si “Konventa e Parisit për Mbrojtjen e Pronës Industriale” e vitit 1883, Marrëveshja e 20 Prill 1973 për “Mbrojtjen Juridike të Shpikjeve të Mostrave Industriale”.

E drejta për mbrojtjen e markës së mallit lind në mënyra të ndryshme. Në kohën e tanishme dallojmë tri grupe vendesh në bazë të lindjes të së drejtës për markën. Në grupin e parë hyjnë vendet që përdorin sistemin e regjistrimit të markave të mallrave. Grupin e dytë e formojnë vendet me sistemin e zbatimit që nënkupton

të drejtën për markën e mallit që merret nga ai që është përdoruesi i parë i saj. Grupin e tretë e drejta për markën e mallit, lind në bazë të regjistrimit ashtu dhe nëpërmjet përdorimit faktit.

BIBLOGRAFIA

1. Konventat e Parisit për Mbrojtjen e Pronës Industriale e vitit 1883
2. Marrëveshjes të Madridit për Regjistrimin e Markave dhe të Mallrave e vitit 1891
3. Marrëveshjen e Strasburgut për Klasifikim Ndërkombëtar të Patentave e vitit 1971
4. Marrëveshja e 20 Prill 1973 për “Mbrojtjen Juridike të Shpikjeve të Mostrave Industriale”
5. Konventën për krijimin e Sistemit European për dhënien e Patentave dhe marrëveshjet që veprojnë në marrëdhëniet midis shteteve Afrikane e vitit 1973.
6. Konventën për Patentën e Përbashkët
7. Johan J. Wild, Kenneth L. Wild, Jerry C.Y.Han, “International Business”, botimi II, USA, 2004.
8. Konventa për Sistemimin European të Dhënies së Patentave, tetor 1973 në Munih
9. Qoku Maks, E Drejta Ndërkombëtare Private, Tiranë, 2015.

NJOHURITË DHE QËNDRIMET E PROFESIONISTËVE SHËNDETËSOR PËR TELENURSING

Ass. MA. Dijana Beqa 1

1.Universiteti i Gjakovës’’ Fehmi Agani’’ Fakulteti i Mjekësisë¹

Prof. Ass. Dr. Besarta Pelaj 1.2.

2.Universiteti i Prishtinës ‘’Hasan Prishtina’’ Fakulteti i Mjekësisë²

Abstrakt

Telenursing është ofrimi menaxhimi dhe koordinimi i kujdesit dhe shërbimeve të ofruara nëpërmjet teknologjisë së telekomunikacionit brenda fushës së infermierisë¹.

Teleinfermierimia konsiderohet si nëngrup i teleshëndetësisë që fokusohet në shpërndarjen, menaxhimin dhe koordinimin e kujdesit dhe shërbimeve duke përdorur teknologjinë e telekomunikacionit brenda fushës së infermierisë².

Procesi i teleinfermierisë dhe fushëveprimi i praktikës është i njëjtë si në mënyrën tradicionale sa herë që ekziston një distancë e madhe fizike ndërmjet pacientit dhe infermierit. Kjo fusha e re e aktiviteteve të infermierëve është zgjeruar në shumë vende. Teleshëndetësia dhe teleinfermieria janë bërë realiteti i ri në studime. Me futjen e telenursing, ndryshimet priten në fushat themelore të infermierisë ato të "personit", "mjedisit", "infermieria" dhe "shëndeti"³.

Fjalë kyçe: *telenursing, shëndeti, infermieri, shërbim.*

HYRJE

Fusha e infermierisë së këshillimit telefonik është zgjeruar me shpejtësi në vendet perëndimore gjatë dekadës së fundit, dhe për shumë pacientë, ndërveprimi me

infirmierin është kontakti i parë me kujdesin shëndetësor. Qasja e lehtë në këshilla profesionale në çështjet shëndetësore perceptohet si një aset i besueshëm në jetën e përditshme. Kërkimet kanë ofruar mbështetje për përfitimet e saj dhe shërbimi vazhdon të rritet⁴.

Në të kaluarën, mundësitë e Kosovës për të zhvilluar një sistem modern të kujdesit shëndetësor ishin të kufizuara. Prodhimi i Brendshëm Bruto (PBB-ja) e ulët gjatë vitit 1990 e kishte përkeqësuar situatën edhe më shumë. Shëndetësia në Kosovë po përballet ende më vështirësi të shumta të natyrave të ndryshme duke përfshirë edhe ato më baziket siç është në këtë rast implementimi i Ligjit për Sigurime Shëndetësore, si dhe me zhvillimet e avancuara infrastrukturore siç janë: digjitalizimi i shëndetësisë, zhvillimi i Telemjekësisë apo edhe i Teleinfirmierisë.

Krahasuar më vendët e tjera të Evropës, Kosova ka numrin më të ulët të mjekëve për 100,000 banorë, një ndër shkallët më të ulëta të shpenzimeve për shëndetësi si përqindje e Bruto Produktit Vendor (BPV), si dhe numrin më të ulët të pacientëve të trajtuar.

Për vitet 2019-2020, janë lëshuar 352 leje të punës për punëtorët shëndetësor nga Kosova në Gjermani. Nga viti 2018 deri në shtator të vitit 2022, Oda e Mjekëve të Kosovës ka lëshuar 666 certifikata të etikës dhe profesionit, dokument ky që kërkohet nga institucionet shëndetësore me rastin e punësimit të mjekëve dhe infermierëve jashtë Kosovës. Krahasuar me vitin 2020 kur kjo Odë ka lëshuar 105 certifikata të tilla, nga Janari deri në Shtator 2022, e njehta ka lëshuar 183 certifikata. Gjatë vitit 2021 nga Oda e Infermierëve të Kosovës janë lëshuar 140 certifikata. Numri i certifikatave të lëshuara nga kjo Odë, nga Janari deri në Shtator të vitit 2022, është katërfishuar në 586 certifikata⁵.

QËLLIMI I HULUMTIMIT

Studimi kishte si qëllim shpalosjen e njohurive dhe qëndrimeve të infermierëve rreth teleinfirmierisë\ telenursing, përdorimit, rendësinë dhe benefitet në

kujdesin shëndetësor. Aplikimin e Metodave të reja për ekzaminimin, diagnostifikimin dhe trajtimin e sëmundjeve.

MATERIALI DHE METODAT

Studimi bazohet në përdorimin e metodës kuantitative, me ndihmën e pyetësorit si dhe asaj kualitative, duke shfrytëzuar literaturë relevante nga studime të ndryshme të natyrës së njejtë, siç është Libraria PubMed, Science Direct, Medscape Education, Academia.edu, Google Scholar etj.

Cilësimi: Ambienti i studimit përfshinte departamente\ reparte të ndryshme të Spitalit Rajonal ‘Isa Grezda’ në Gjakovë, repartet e përfshira në studim janë: Njësia e Kujdesit Intensiv, Njësia e Kujdesit Emergjent, Njësia e Dializës së Veshkave, Pediatria, Kirurgjia, Ortopedia, etj, në këtë studim morrën pjesë në mënyrë vullnetare 175 infermierë.

Mostra është përzgjedhur në bazë të kriterëve të caktuara për përzgjedhje të mostrës, me qëllim që të mundësohet përcaktimi i shkallës së besueshmërisë dhe saktësisë së rezultateve të përfituara. Mostra është përcaktuar me anë të software, në bazë të formulës:⁶

$$\text{Sample Size} = \frac{\text{Necessary } (Z\text{-score})^2 \times \text{StdDev} \times (1\text{-StdDev})}{(\text{margin of error})^2}$$

Nga numri i përgjithëm i infermierëve i cili është marrë nga Departamenti i Burimeve Njerëzore pranë Spitali ‘Isa Grezda’ i cili rezulton të jetë 321 infermierë, në bazë të formulës së paraqitur më lartë madhësia e mostrës, si mostër rprezentative është 175 infermierë.

Konsideraë etike: Në fillim është marrë nga administratorët e Spitalit ku është kryer studimi. Infermierët u informuan për qëllimet dhe procedurat e studimit dhe u ftuan të merrnin pjesë në studim. Paraprakisht u është spjeguar se anketimi

ralizohet në mënyrë anonime duke e ruajtuar në maksimum privatësinë e çdo pjesmarrësi.

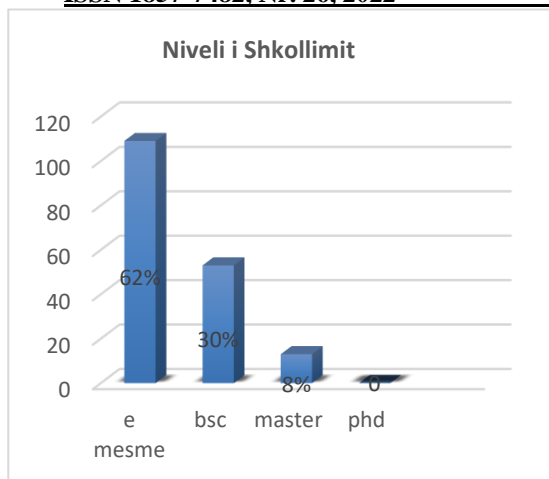
REZULATET E STUDIMIT:

Në tabelën e mëposhtme janë paraqitur karakteristikat socio-demografike të pjesmarrësve:

Mosha	Nr. Ose %	Gjinia		Vendëbanimi	
20-30 vj	37 ose 21%	Femërore	115 ose 66%	Urban	141 ose 81%
31-40 vj	54 ose 31%	Mashkullore	60 ose 34%	Rural	34 ose 19%
41-50 vj	31 ose 18%				
51-60vj	25 ose 14%				
Mbi 60 vj	28 ose 16%				
Gjithsejt	100%		100%		100%

Nga ky hulumtim na rezultonë se: Të moshës 20-30 vj. janë 21%, mosha 31-40 janë 31%, 41-50 janë 18%, 51-60 janë 14%, mbi 60 janë 16%.

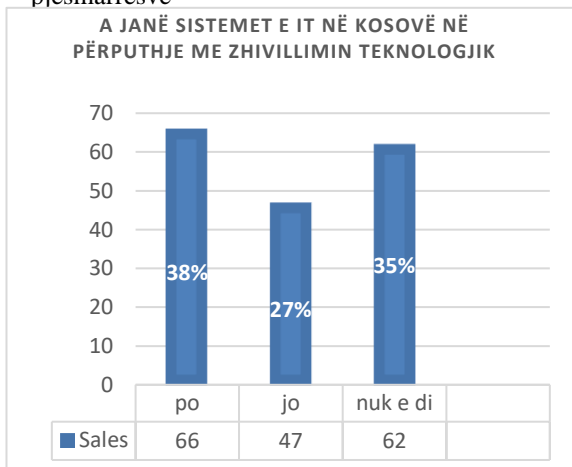
Ndërkaq pjesmarrës të gjinisë femërore janë 115 ose 66%, dhe 60 ose 34% të gjinisë mashkullore. Me vendëbanim urban kemi 141 pjesmarrës ose 81% dhe me vendëbanim rural 34 ose 19 %.

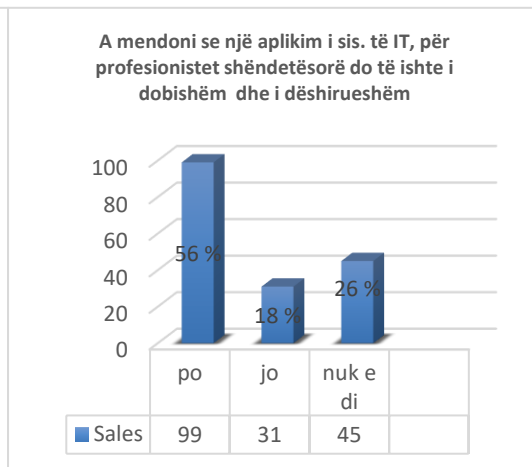
Graf 1. Sipas nivelit të shkollimit të pjesëmarrësve: 62% janë me shkollë të mesme, 30% BSc, janë 22% dhe Ndërkaq 8% janë me Master pjesëmarrësve

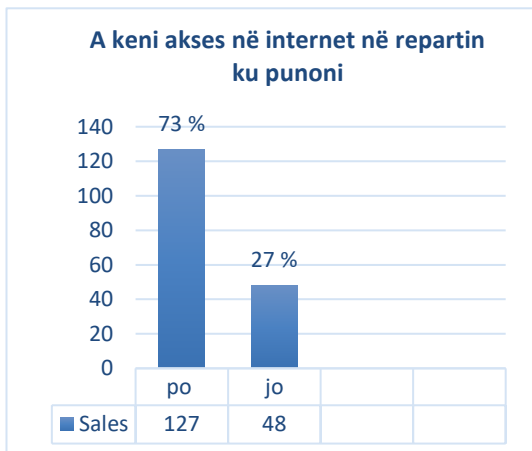
Graf 2. Tregon vitet e përvojes së punës: 1-5vjet janë 21%, 6-10 janë 15%, 16-20 janë 22% dhe mbi 20 përvojë pune janë 17% e

Graf 3. Tregon rreth zhvillimit të sistemeve të ishte i dobishëm të IT në Kosovë. Po 56%, Jo 18% Rezultohet më këto përgjigje: pejsmarrësve. Po kanë deklaruar 38%, Jo 27%, dhe Nuk e di 35%

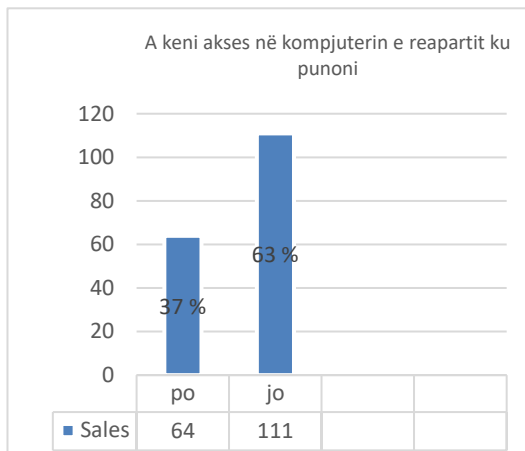

Graf.4 Paraqet aplikimi i sistemeve të IT do dhe i dëshirueshëm, kemi këto përgjigje: dhe Nuk e di deklaruan 26% e

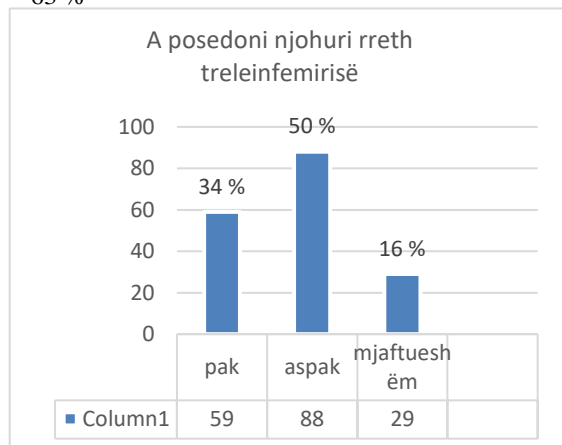
Graf. 6. Paraqet aksesin e internetit ne punë punës

Rreth aksesit në internet në vendin e punës kemi këto përgjigje:
këto përgjigje: Po janë përgjigjur 73%, 63 %

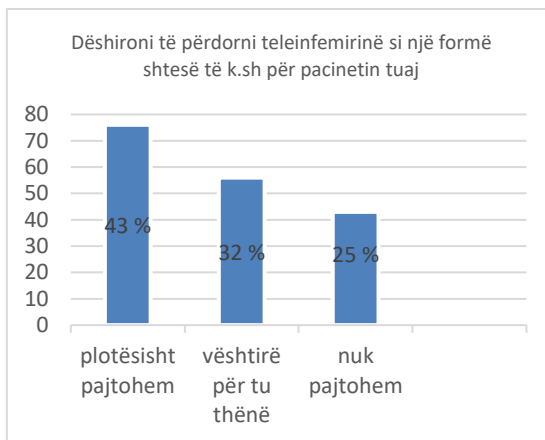
Graf.7. Paraqet aksesin ne kompjuterin e

Rreth aksesit në kompjuterin e repartit Po janë përgjigjur 37%, Jo janë përgjigjur

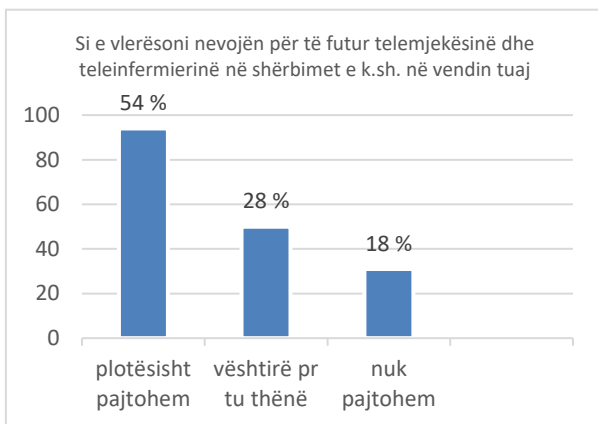
Graf. 8. Paraqet njohuritë e infermiereve rreth Teleinfemierisë.

Rreth posedimit të njohurive për teleinfemierinë: Pak janë përgjigjur 34%, Aspak 50%, Mjaftueshëm 16% në vijim:
për tu thënë 32%

Graf. 9. Paraqet përdorimin e Teleinfemierisë

Nëse dëshirojnë të përdorin k.sh.pjesmarrësit janë përgjigjur si Plotësisht pajtohem 43%, Vështirë Nuk pajtohem janë përgjigjur 25%

Graf. 10. Ardhja e Telemjekësisë dhe Teleinfermierisë në Ks.

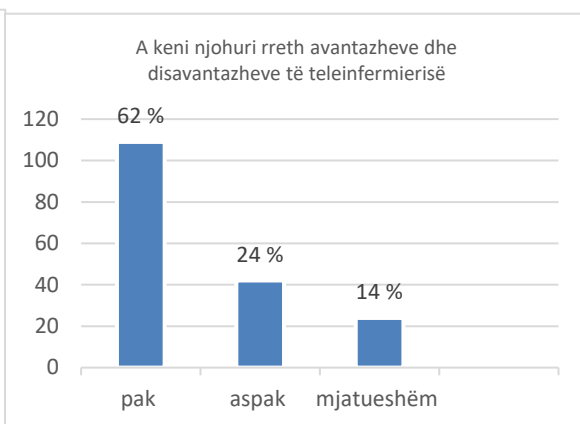
Rreth nevojës për futjen e telemjekësisë dhe teleinfermierisë dhe disavantazheve të

Në k.sh në vendin tonë kemi këto rezultate:

rezultate: Pak 62%,

Plotësisht pajtohem 54%, Vështirë për tu thënë 28%

Dhe Nuk pajtohem 18%

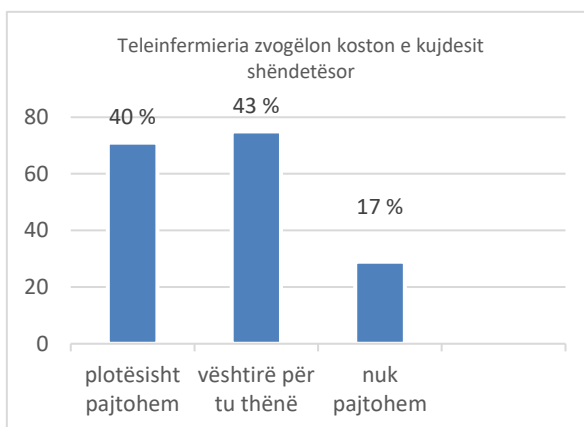

Graf. 11. Avantazhet dhe disavantazhet e Teleinfermierisë

Rreth njohurive të avantazheve

teleinfermierisë kemi këto

Aspak 24%, Mjafatueshëm 14%

Graf. 12. Paraqet njohuritë e infermiereve se a i ulët është

Funkionimi i Teleinfermierisë taksat e K.SH pacientit më

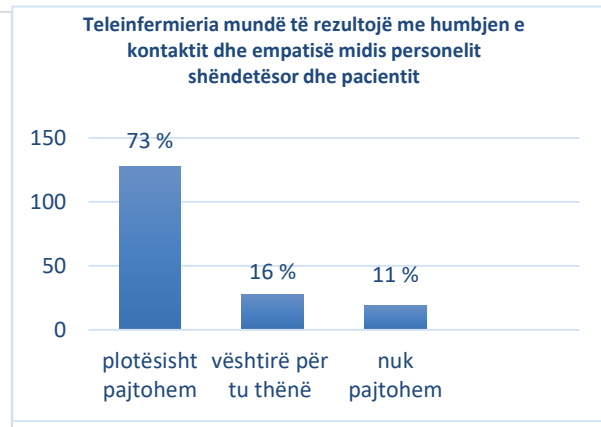
Nëse teleinfermiera zvogëlon koston e k.sh kemi: të humbë kontaktin

Plotësisht pajtohem janë përgjigjur 40%,

Plotësisht pajtohem

Nuk pajtohem 17%

Vështirë për tu thënë 16%, dhe

Graf. 13. Paraqet qëndrimet e infermiereve rreth humbjes së empatisë midis personelit dhe funksionimit të teleinfermierisë.

Nëse zhvillimi i teleinfermierisë mund

dhe empatinë, kemi këto përgjigje:

Vështirë për tu thënë 43%,

janë përgjigjur 73%,

Nuk pajtohem 11% e pjesmarrësve

DISKUTIM

Infermierët e Spitalit ‘‘Isa Grezda’’ raportuan se teleinfermiera përfaqësonte një fushë të re në profesionin infermieror, fushë kjo e mangët për shumicën e tyre, dhe se para së gjithash ata kanë nevojë për pasurimin e njohurive në këtë aspekt. Edhe pse ata ishin dukshëm të angazhuar dhe entuziastë, duke e pretenduar këtë si një metodë infermiore të vlefshme për të ardhmen. Megjithatë, ata e perceptuan teleinfermierinë si një sfidë sepse nuk ishin trajnuar më parë për një kujdes të tillë infermieror.

Studimi ynë kishte për qëllim të zbulonte qëndrimet, njohuritë dhe perceptimet e infermierëve rreth përdorimit dhe ofrimit të kujdesit infermierorë nëpërmjet të teleinfermierisë. Gjetjet treguan se infermierët kanë njohuritë e moderuara, për të mos thënë se niveli i njohurive të tyre është i ulët, edhe pse ata paraqitën perceptime pozitive, rreth kësaj fushe.

Rezultatet treguan se në disa reparte infermierët përpos që nuk kishin qasje në kompjuterin e repartit, ata nuk kishin qasje as në internet, duke rezultuar kështu me njohura të mangëta të tyre në fushën e IT.

Në disa vende, veçanërisht në Shtetet e Bashkuara të Amerikës (SHBA) dhe Mbretërinë e Bashkuar (MB), telehëndetësia dhe teleinfermiera ka treguar të jetë një zgjidhje efikase për të adresuar nevojën e paplotësuar për trajtim klinik të sigurt dhe rutinë gjatë epidemisë. Duke përfituar nga teknologjitë e teleinfermierisë dhe duke u ofruar pacientëve kujdes me cilësi të lartë në distancë, ata mund të ndihmojnë në formësimin e së ardhmes së praktikës infermiore ⁽⁹⁾. Përderisa tek ne duke u bazuar në rezultatet e studimit vërejmë se infermierët e Spitalit ‘‘Isa Grezda’’ posedojnë fare pak ose aspak njohuri rreth teleinfermierisë, në pyetjen e parashtruar se: ‘‘A posedoni njohuri rreth teleinfermierisë?’’ ata u përgjigjën si në vijim: Pak 34%, Aspak 50%, Mjaftueshëm 16%, pra mundë të konkludojmë se pjesa më e madhe e pjsmarrësve kanë nevojë për zhvillimin e njohurive rreth teleinfermierisë duke përfshirë këtu avantazhet, disavantazhet, mënyrën e përdorimit, kostot etj.

PËRFUNDIM

Ndryshimi nga infermiera tradicionale ballë për ballë, në përdorimin e telemjekësisë, teleinfermierisë, kërkon njohuri dhe diskutime të mëtejshme midis profesionistëve se si ky ndryshim do të pranohet dhe zbatohet në praktikë. Përveç kësaj, institucionet duhet të sigurohen që infermierët të kenë burime dhe mbështetje të mjaftueshme për përdorimin e teleinfermierisë.

Edukimi dhe praktika e ardhshme do të ndikohen nga teleinfermiera, e cila është ofrimi i kujdesit infermior nga distanca nëpërmjet teknologjisë së telekomunikacionit. Kuptimi dhe përdorimi i potencialit të teleinfermierisë mund të ndihmohet ndjeshëm nga perspektivat dhe njohuritë e infermierëve. Kjo mbulon të dhënat elektronike të shëndetit, mjetet e monitorimit në distancë, video-konferencat dhe softuerin shëndetësor celular.

Më tej, për shkak të ndryshimeve demografike dhe epidemiologjike duke përfshirë plakjen e popullsisë, një rritje të sëmundjeve kronike dhe përhapjen e sëmundjeve infektive dhe ngjitëse, posaçërisht ato të sistemit respirator, teleshëndetësia dhe teleinfermiera po gjen përdorim gjerësisht në shërbimet shëndetësore në mbarë botën. Zgjerimi i mbulimit shëndetësor në zonat e thella dhe ulja e shpenzimeve janë dy përfitimet e kësaj metode të kujdesit.

Kosova po plaket, jo vetëm për shkak të plakjes së popullsisë, uljes së natalitetit, por më tepër për shkak të ikjes masive të të rinjëve në vendet perëndimore, e posaçërisht personelit shëndetësorë, në kërkim të një trajtimi më të dinjitetshëm, kushte adekuate të punës, pagë dinjitoze dhe mundësish të shumta për ngritje profesionale.

Politikëbërësit në përgjithësi duhet të ndërrmarin masa urgjente në avancimin e shëndetësisë, modifikimin e sistemit shëndetësorë, përmirësimin e infrastrukturës duke përfshirë funksionalizimin e SISH-it, implementimin e Ligjit për Sigurmi Shëndetësore, trajnimin e stafit në hap me praktikat e përdorura në vendet tjera. Nga rezultatet e anketimit të infermierëve vërejtëm një ‘pajtim’ pothuajse të të gjithëve, dhe kjo është tek pyetja e cila ka të bëjë me qëndrimet e infermierëve rreth humbjes së emaptisë dhe ndjenjës së afërsisë, relacionit infermier-pacient, i vetmi aspekt në të cilën shumica e infermierëve janë përgjigjur pothuajse njësoj, nëse telemjekësia, teleinfermiera, eHealth, dhe në përgjithësi Intelejenca Artificiale merr zhvillim të hovshëm, a do të rezultojë kjo me humbje të këti

kontakti dhe kësaj ndjenje, a po nënkupton kjo fillimin dhe vazhdimin e robotizimit të njeriut?

Ka pak situata në mjekësi që e godasin profesionistin shëndetësor aq thellë, qoftë si profesionist apo si person, e ajo padyshim është ‘‘ mohimi’’ i komunikimit, ftohja e relacioneve, infemier pacient.

REKOMANDIME:

Teleinfemieria është një mjet inovativ që siguron shërbime shëndetësore në distancë, duke iu lejuar pacientëve të komunikojnë me infemierët dhe të marrin këshillë dhe ndihmë për shëndetin e tyre. Këtu janë disa rekomandime për politikëbërësit rreth zhvillimit të teleinfemierisë:

1. Të investohet në infrastrukturën e telekomunikacionit, shpejtësinë dhe kualitetin e internetit dhe infrastruktura e rrjetit të jenë të përshtatshme për të mbështetur komunikimin në distancë. Kështu, teleinfemieria mund të funksionojë në mënyrë efektive dhe pa pengesa teknike.
2. Trajnim i stafit shëndetësor, infemierët të fitojnë aftësitë dhe njohuritë e nevojshme për të ofruar shërbime teleinfemierie. Trajnimet dhe kurset në zbatimin e teknologjisë së telekomunikacionit do të jenë të domosdoshme për të siguruar një përdorim efektiv dhe cilësor të teleinfemierisë.
3. Përforcimi i politikave të sigurisë dhe privatësisë: Teleinfemieria përfshin shkëmbimin e informacionit shëndetësor ndërmjet pacientëve dhe infemierëve në distancë. Është e rëndësishme të hartohen politika dhe ligje që të sigurojnë që informacioni shëndetësor të mbrohet dhe të jepet në përputhje me rregulloret e sigurisë dhe privatësisë.
4. Financim i përshtatshëm: të ndahen burime financiare të mjaftueshme për implementimin dhe operimin e teleinfemierisë. Kjo përfshin investimin në mjete dhe pajisje teknologjike, trajnimin e personelit, dhe mbështetjen e sistemeve të telekomunikacionit.

5. Monitorimi dhe evaluimi i performancës: Realizimi i monitorimit dhe evaluimit të rëndësishëm të sistemit të teleinfermierisë do të ndihmojë të identifikohen pikat e forta dhe problemet e mundshme.
6. Partneritetet dhe bashkëpunimi: Të krijohen partneritete bashkëpunimi me institucione të tjera shëndetësore, kërkimore dhe teknologjike për të promovuar zhvillimin e teleinfermierisë. Kjo mund të përfshijë një bashkëpunim të ngushtë me telekompanitë, universitetet, dhe organizatat shëndetësore për të përmirësuar infrastrukturën, politikat dhe trajnimin.

Referencat:

1. American Association of Ambulatory Care Nursing -AAACN -2004
2. Souza-Junior VD, Mendes IA, Mazzo A, Godoy S. Application of telenursing in nursing practice: an integrative literature review. *Appl Nurs Res.* 2016 Feb; 29:254-60. doi: 10.1016/j.apnr.2015.05.005. Epub 2015 May 20. PMID: 26856523
3. Khraisat OMA, Al-Bashaireh AM, Alnazly E. Telenursing implications for future education and practice: Nursing students' perspectives and knowledge from a course on child health. *PLoS One.* 2023 Nov 27;18(11): e0294711. doi: 10.1371/journal.pone.0294711. PMID: 38011137; PMCID: PMC10681229.
4. Ahmed, TJ; Baig, M1; Bashir, MA2; Gazzaz, ZJ; Butt, NS3; Khan, SA4. Knowledge, Attitudes, and Perceptions Related to Telemedicine among Young Doctors and Nursing Staff at the King Abdul-Aziz University Hospital Jeddah, KSA. *Nigerian Journal of Clinical Practice* 24(4):p 464-469, April 2021. | DOI: 10.4103/njcp.njcp_34_20.
5. Shëndetësia në Kosovë: Emigrimi i mjekëve dhe punëtorëve shëndetësor, 6.12.22, <https://balkansgroup.org/shendetesia-ne-kosove-emigrimi-i-mjekeve-dhe-punetoreve-shendetesor/>
6. <https://www.qualtrics.com/uk/experience-management/research/determine-sample-size/>
7. Poreddi V, Veerabhadraiah KB, Reddy S, Manjunatha N, Channaveerachari N, Math SB. Nursing Interns' Perceptions of

Telenursing: Implications for Nursing Education. *Telehealth and Medicine Today*. 2021 Apr 23;6(2).

8. Glinkowski W, Pawłowska K, Kozłowska L. Telehealth and telenursing perception and knowledge among university students of nursing in Poland. *TELEMEDICINE and e-HEALTH*. 2013 Jul 1;19(7):523-9.
9. Khraisat OMA, Al-Bashaireh AM, Alnazly E. Telenursing implications for future education and practice: Nursing students' perspectives and knowledge from a course on child health. *PLoS One*. 2023 Nov 27;18(11): e0294711. doi: 10.1371/journal.pone.0294711. PMID: 38011137; PMCID: PMC10681229.

ASSESSMENT OF FLOODS IN THE UNGAUGED LUFTINJA RIVER BASIN, A VJOSA RIVER TRIBUTARY

Santino Spahiu¹,

¹ Department of Hydraulics and Hydrotechnics, Polytechnic University of
Tirana, Albania

Enkelejda Gjinali²

² Department of Environmental Engineering, Polytechnic University of Tirana,
Albania

ABSTRACT

The assessment of flood magnitudes is necessary for designing hydraulic structures and managing the risks and impacts associated with floods. Their accurate determination in unmonitored river basins is challenging. The aim of this paper is to estimate flood hydrographs in the ungauged river basin of Luftinja, part of Vjosa river basin, using the HEC-HMS semi-distributed model. Six meteorological scenarios were constructed based on precipitation data from stations in the basin area. A frequency analysis of annual maximum daily precipitation was conducted, resulting in six depth-duration-frequency curves, one for each scenario. Storm hyetographs events were determined using regional information and the alternating blocking method. For precipitation abstraction, the Curve Number method was applied. The spatial distribution of runoff curve numbers was computed through GIS analysis, based on average antecedent moisture conditions, and hydrological soil-cover complexes present in the basin. Regarding hydrograph generation, the synthetic unit hydrograph recommended by the Natural Resources Conservation Service was used. Subsurface components were defined based on the exponential recession method. The methodology applied for stream channel routing was the Muskingum-Cunge method. Model results include flood hydrographs with return periods of 100 years, 50 years, 20 years, 10 years, and 2 years, their hourly flow rates, respective

volumes, shapes, and peak discharge, thus providing a complete representation of flood magnitudes in the basin. The peak flow results were validated using the method of analogy, showing plausible flow rate values across lower and medium exceedance probabilities. The findings of this paper could be relevant to policymakers, researchers, and engineers in the region.

Keywords: *Hydrological model, Precipitation frequency analysis, Curve number, Muskingum-Cunge method, Flood hydrographs.*

INTRODUCTION

Accurately estimating floods is crucial in infrastructure design and planning, flood management, and assessing flood risks. [1]. This issue is of particularly pressing concern in regions where streamflow data is scarce or unavailable. Traditionally, precipitation data have been utilised to derive streamflow, given that more information is usually available for precipitation compared to streamflow [2]. The advancements in computers and hydrological models over recent decades have facilitated the utilisation of precipitation data, achieving good results [3]. This paper proposes to use a semi-distributed model, the HEC-HMS model, to simulate floods with various return periods based on precipitation data. The model is built for Luftinja River, part of Vjosa River, Albania. A precipitation frequency analysis was conducted for the meteorological stations in the study area, and average depth-duration-frequency curves were constructed for the entire basin. The required inputs for the hydrological model were estimated, including loss parameters, unit hydrograph parameters, baseflow components and channel routing parameters. The generated hydrographs could be useful for policymakers in devising flood management strategies. Furthermore, these results can be helpful for researchers and engineers involved in both the Luftinja River and the wider Vjosa River system.

MATERIALS AND METHODS

Setting up the Luftinja flood model

The Luftinja River is located in the southern part of Albania, with a basin area of 139 km² and mean altitude of 572 meters above sea level. The river is one of the primary tributaries of the Vjosa River, which is considered the last wild river in Europe, since it has no major dams and maintains natural flow conditions [4]. The climate in the basin is dominated by mild and humid winters and hot and dry summers, typical of the Mediterranean climate. The Luftinja basin experiences annual average precipitation of 1080 mm, with evapotranspiration values of 346 mm/year, resulting in annual average river flows equal to 3.24 m³/s. The river is presently ungauged. This creates a significant knowledge gap concerning floods for engineers, researchers, and policymakers involved with the Luftinja river basin. This knowledge gap could be alleviated by constructing a flood model for the Luftinja River.

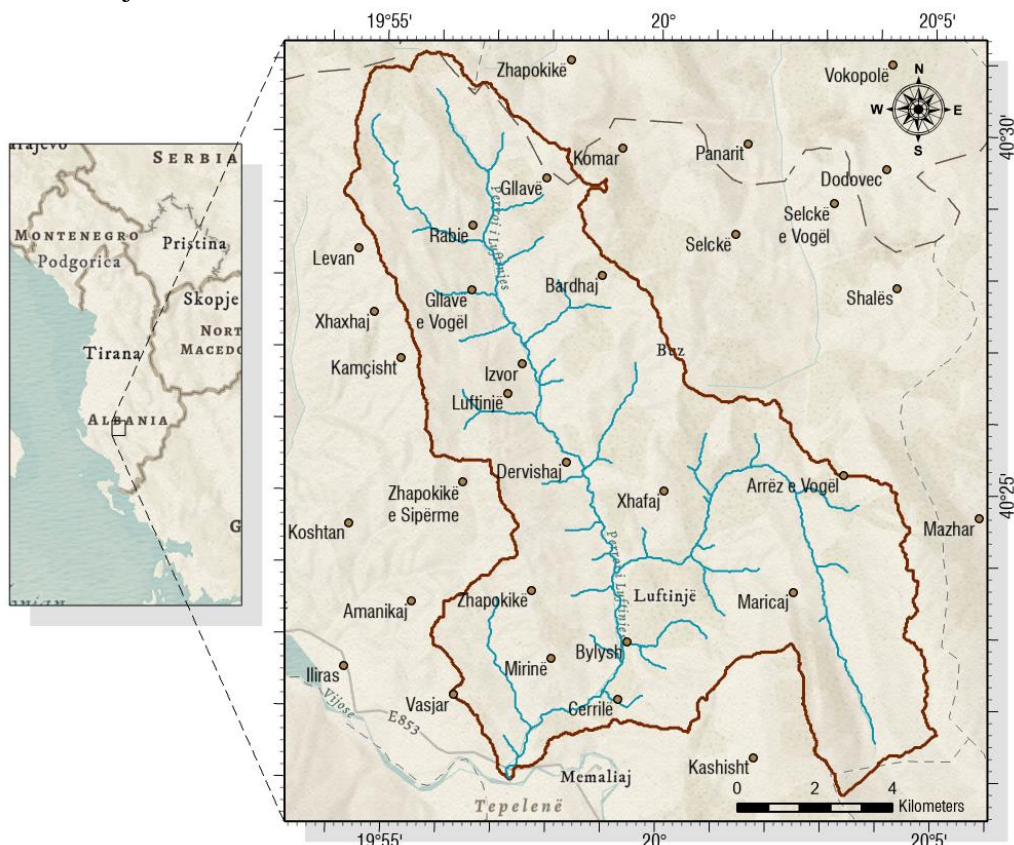

Fig. 1: The Luftinja River basin map.

To construct the Luftinja hydrological flood model, the HEC-HMS software was used. The software requires the definition of several components: terrain data, meteorological settings, precipitation loss, hydrograph generation parameters, baseflow components, routing parameters, including control specifications. Basins' terrain data was inputted into the software in the form of a digital elevation model (DEM). To define the meteorology of the basin, daily precipitation data were used to construct six meteorological scenarios of different return periods. The precipitation loss parameters were determined using the Curve Number (CN) method. The hydrographs for each subbasin of the model were generated based on a unit hydrograph. The propagation of floods into the river reaches was done using the Muskingum-Cunge method, while for the baseflow, the exponential recession method was applied. The simulation specifications involved employing a simulation period longer than the rainfall duration. Hence, all the necessary components of the Luftinja flood model were defined.

METEOROLOGICAL SCENARIOS

The generation of floods in the basin was based on different meteorological scenarios. These scenarios were built based on the results of the frequency analysis of precipitation in the basin area. Rainfall data from several stations within and near the basin area were used. Given that the measurement of rainfall in almost all these stations has been performed using standard manual gauges, records are available only at daily intervals. An exception makes the Arrëz e Vogël Station, located near the basin divide line, where precipitation depths were measured at 3-hours intervals. For every station in the area, the annual maximum daily series were formed. Sixteen probability distributions were fitted to these series to determine the probability distribution that best fits them. After applying the Kolmogorov-Smirnov statistical test, the probability distribution that fits best the data was selected. Then, the 1%, 2%, 5%, 10%, 20% and 50% precipitation quantiles were estimated. These precipitation quantiles represent possible meteorological scenarios that initiate floods in the basin.

The estimated 1%, 2%, 5%, 10%, 20% and 50% quantiles express the total daily precipitation depths with their respective exceedance probability. Due to the size

of the Luftinja basin, the time of concentration, which determines the peak flow of the flood hydrographs, is less than 24 hours. Thus, it is necessary to find precipitation depths for durations less than 24 hours. To find these depths, the following regional formula is applied:

$$h_{p,t} = H_{p,24} \left(\frac{t}{24} \right)^n \quad (1)$$

where $h_{p,t}$ is the precipitation depth for duration t and frequency p (mm), $H_{p,24}$ is the total daily precipitation with frequency p (mm), n is a reduction factor that varies from station to station. Depths with durations of 5 minutes, 15 minutes, 1 hour, 2 hours, 3 hours, 6 hours, and 12 hours were determined for each station in basin area and for all the meteorological scenarios (i.e., with 1%, 2%, 5%, 10%, 20% and 50% exceedance probability).

All the meteorological scenarios will be entered into the software as distinct events, each featuring specific precipitation depths that vary across different durations. Since we only have data for specific points within the basin area, corresponding to station locations, it is necessary to determine representative precipitation values for the entire basin for each scenario. For this purpose, to quantify the average precipitation in the basin, Thiessen polygons were constructed (Fig.2), assuming uniform spatial distribution of rainfall, given the mid-size area of the Luftinja basin [5]. Six average depth-duration-frequency curves were determined, each representing a scenario.

The average depth-duration frequency curves were determined based on point precipitation data. Precipitation depths across an area are less than those measured at a single point. Hence, precipitation depths must be adjusted using areal reduction factors (ARF) which are obtained by storm duration and basin area [6]. In our case, for a basin area of 139 km², an ARF equal to 0.93 was necessary for the 24-hour storm duration. For other storm durations, the HEC-HMS software automatically picks appropriate ARFs.

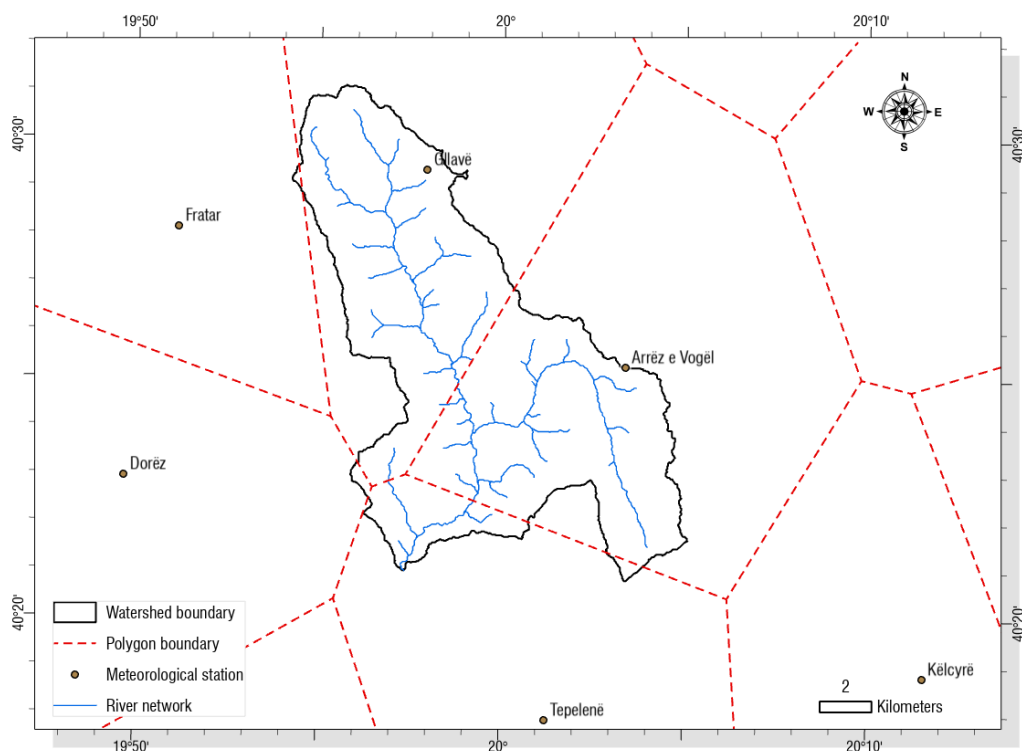

Fig. 2: Thiessen polygons in Luftinja River basin.

Depth-duration-frequency curves represent merely statistical results, not real events. Thus, it was necessary to construct frequency-based hypothetical storm events with consistent exceedance probabilities. To create storm profiles for different return periods, the alternating blocking method recommended by Chow et.al [7] was used. This method develops a hyetograph from the incremental precipitation values. In all scenarios, the maximum incremental depth position was placed in the middle of the storm's duration.

NET PRECIPITATION

The method used for determining net precipitation was the runoff curve number method. It was developed by the U.S. Natural Resources Conservation Service (NRCS) for design applications in ungauged basins [5]. Effective precipitation in this method is related to the physiographic runoff properties of the basin: land

use-treatment, hydrologic soil type, and antecedent moisture conditions [8]. The surface runoff equation developed by the NRCS is:

$$Q = \frac{R[CN(P/R + 2) - 200]^2}{CN[CN(P/R - 8) + 800]} \quad \text{given } P \geq R(200/CN) - 2 \quad (2)$$

where Q is the runoff depth (cm), P is the total precipitation (cm), CN is the runoff curve number (dimensionless), R is a SI conversion factor equal to 2.54. Formula (2) constrains $P \geq R(200/CN) - 2$ to account initial abstractions occurring in the basin before the runoff begins.

The variable CN denotes the runoff response of the basin to precipitation and varies in the range 0-100. To estimate the CN values, the NRCS has devised tables specifically for ungauged basins. These tables offer estimates of runoff curve numbers as a function of land utilisation, hydrological soil groups, and antecedent moisture conditions (AMC) prevalent within the basin. These tables are compiled for urban areas, cultivated agricultural areas, and other agricultural lands, including arid and semiarid rangelands [8].

To derive information about land use and soil types within our study area, we utilised two databases: ESRI's 2022 database with 10-meter resolution for land use (Fig.3a), and the Harmonized World Soil Database dataset with 250-meter resolution (Fig.3b) for hydrologic soil groups [9]. Regarding moisture conditions in the basin, average moisture conditions were assumed. This choice is typically made for design purposes. Then, through GIS analysis, using data from NRCS tables, for average AMC, the land use and soil type maps were combined to generate a CN grid. This grid represents the CN spatial distribution across the Luftinja basin. For each subbasin in the hydrological model, a weighted CN value is determined via GIS. These CN values were then entered into the software as parameters to estimate loss.

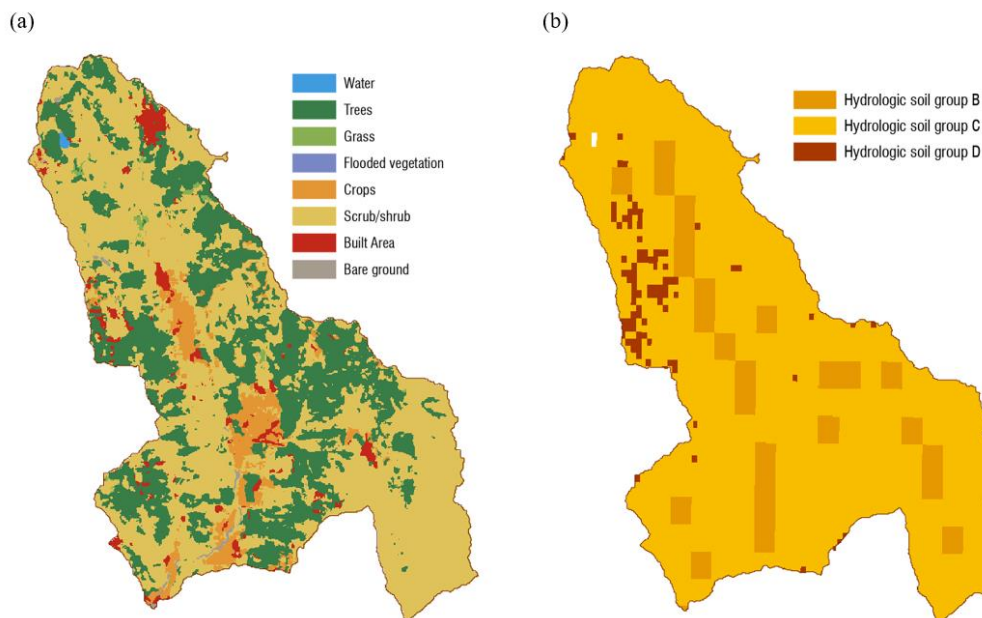

Fig. 3: Spatial distribution of Land Use (a) and Hydrological soil groups in Luftinja basin (b).

HYDROGRAPHS GENERATION

The Luftinja river is ungauged, lacking rainfall-runoff data. Consequently, no information about the nature of hydrographs in the basin could be directly derived. The net precipitation in each subbasin generates individual flow hydrographs. To develop these hydrographs, the synthetic unit hydrograph recommended by NRCS was applied. This unit hydrograph is suitable for ungauged basins of Luftinja size i.e., 139 km² [10].

The NRCS unit hydrograph is a dimensionless function, whose ordinates are determined from time-to-peak and peak flow values for each subbasin. The time-to-peak is a function of the basin lag and rainfall duration, while the peak flow is derived from basin area and time-to-peak [10]. The basin lag expresses the time lapsed from net precipitation centroid to runoff peak, and takes into consideration the physical runoff properties of the basin:

$$t_l = \frac{L^{0.8}(2540 - 22.86 CN)^{0.7}}{14104 CN^{0.7}Y^{0.5}} \quad (3)$$

where t_l is the basin lag (hr), L is the hydraulic length (m), CN is the runoff curve number and Y is the average basin slope (m/m). Subbasin characteristics (i.e., length, curve number, slope) were inputted into formula (3), and the resulting time lags for each subbasin were entered into the software as transformation parameters for hydrograph generation. The hydrologic model employs the linearity and superposition principles to finally develop surface runoff hydrographs from each subbasin, based on respective net precipitation depths.

BASEFLOW

Baseflow is an important component that needs to be considered in flood hydrograph estimations [1]. In our study, we utilised the exponential recession method to estimate the baseflow distribution. Following this method, the recession curve of a hydrograph adheres the equation [7]:

$$Q_t = Q_o k^t \quad (4)$$

where Q_t is flow at time t , Q_o is flow at the beginning of the recession curve, k denotes the exponential decay constant. Three parameters were defined to simulate baseflow: initial discharge, recession constant and the threshold for initiating the recession curve.

Historical data from the Luftinja River show average annual flows equal to 3.24 m³/s. Assuming average flow conditions present in the river at the start of floods, an initial flow of 3.24 m³/s was distributed across subbasins, weighted by their respective areas. The recession constant was assumed equal to 0.55 based on values proposed by Pilgrim and Cordery given in [2]. The baseflow initiation threshold was set as a ratio to peak, with a value of 0.001, considering the river's perennial nature.

CHANNEL ROUTING

For each subbasin of the model we generated flood hydrographs using the NRCS unit hydrograph based on the net precipitation depths determined by the CN method. These flood hydrographs move into river reaches under open channel flow conditions. The method employed to assess the way flood hydrographs transform into the river reaches was the Muskingum-Cunge method.

The Muskingum-Cunge method represents an improvement over the original Muskingum method [11] [12]. Its parameters can be estimated from physically measurable characteristics of the channel, allowing variable translation and diffusion, making the method suitable for a wide range of flow situations. This is particularly advantageous in locations with little to no observed discharge data, such as the case of the Luftinja River. The Muskingum-Cunge method simplifies the continuity equation and neglects the acceleration terms within the momentum equation [11]:

$$\frac{\partial A}{\partial t} + \frac{\partial Q}{\partial x} = ql \quad (5)$$

$$S_f = S_o - \frac{\partial y}{\partial x} \quad (6)$$

where $\partial A/\partial t$ represents the rate of change of cross-sectional area with respect to time, $\partial Q/\partial x$ is the change in discharge with respect to distance along the channel, ql is the lateral inflow, S_f is the friction slope, S_o is the slope of the channel bed and $\partial y/\partial x$ is the rate of change of water depth y with respect to distance x along the channel. The continuity and momentum equations can then be combined to form the convective diffusion equation. The use of these simplifications makes the method applicable to a wider range of scenarios than the Muskingum method [13]. The final predicted values align with open channel flow theory.

The Muskingum-Cunge method requires an initial condition and multiple parameters: length, friction slope, Manning's roughness, a Space-Time Method and its value, an Index Method and its value, along with cross-section shape information [6]. In our case, the chosen initial condition is equating discharge to the inflow for each reach of the model. Both reach lengths and friction slope were estimated directly within HEC-HMS, where each reach length was related to its

specific slope value. The friction slope value was set equal to the bed slope. The Manning's n roughness coefficient was set as the average value across the entire reach. For each routing reach, both a Space-Time interval and Index Method were required; these parameters are critical to ensure accuracy and stability of the method. In our case, the Auto DX Dt method and the Celerity Index method were selected, with a celerity value of 1.5 m/s. Cross-section shapes were estimated using GIS information, by applying the typical average cross section of each reach and entering it in the software as an eight-point cross-section. Hence, all necessary Muskingum-Cunge routing parameters were defined for the model to generate the flood hydrographs.

Comparison of flood peaks results

Despite the absence of available flood data in the Luftinja basin, it is necessary to validate the results obtained from the model simulation. Using the method of analogy, peak flows with various return periods can be determined for the Luftinja basin, based on an analogous basin. As an analogous basin, the nearby hydrometric station of Dorëz, located on the Vjosa River was utilised. Flood quantiles from the Dorëz station were transformed to the discharge point of Luftinja River, using the following empirical relation:

$$Q_p = Q_a \left(\frac{A_a}{A} \right)^n \quad (7)$$

where Q_p is the flood quantile at the location of interest, Q_a is the flood quantile at the analogous station, A_a and A refer to the basin areas of the location of interest and analogous station, respectively, and n is a reduction factor equal to 0.5 [14]. After estimating flood quantiles for the Luftinja River using the analogy method, the results were compared with the simulated peak flows. The relative percentage differences (RPD) were calculated for each quantile to compare the difference between the two estimation methods.

RESULTS

The probability distribution that best fitted the annual maximal daily series for each of station in the study area was the General Extreme Value (GEV) distribution. By applying this distribution, depth precipitation quantiles were estimated. The Thiessen method was applied to estimate the average depth-

duration frequency curves for the whole basin (Fig.4 a). The ordinates of these curves were automatically reduced by the HEC-HMS software using appropriate ARFs. Then, these curves were converted into hypothetical frequency storms (Fig. 4b), which represent the six metrological scenarios inputs. For the sake of readability, two storm profile events are shown graphically (Fig.4 b). Intermediate storm events are located between the 1% and 50% storm profile curves.

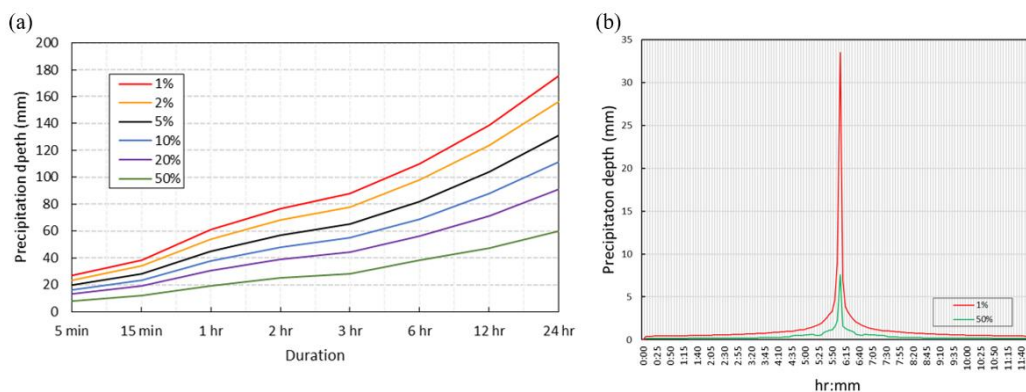

Fig. 4: Average depth-duration-frequency curves (a), 1% and 50% storm profiles (b).

For all scenarios, the duration of the simulation was set to two consecutive days, in order to capture the full hydrograph development. Outputs of the simulations are flood hydrographs with 1%, 2%, 5%, 10%, 20%, and 50% exceedance probability (Fig. 5). Characteristics for each flood hydrograph including respective volumes and peak flows are shown in Tab.1.

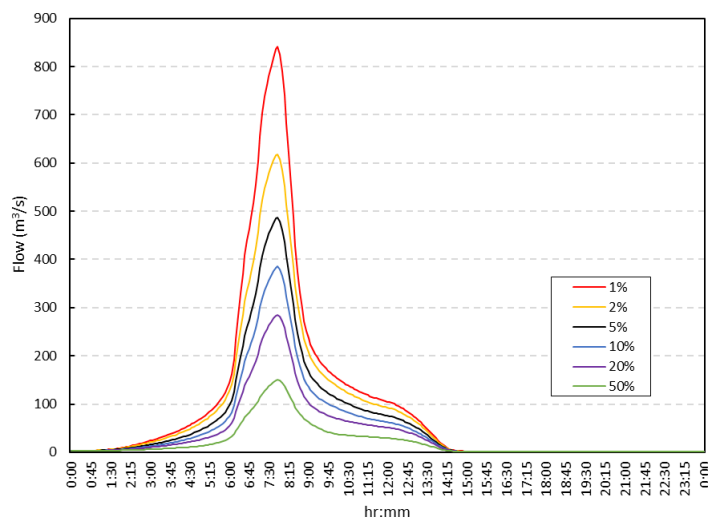

Fig. 5: Flood hydrographs with exceedance probabilities of 1%, 2%, 5%, 10%, 20%, and 50%.

Table 1. Flood hydrographs characteristics for different return periods

	Return periods (years)					
	100	50	20	10	5	2
Volume (Mm ³)	123.79	99.68	79.08	63.19	48.02	26.62
Peak discharge (m ³ /s)	840.97	618.32	486.56	385.03	285.48	150.00

Flood quantiles at the discharge point of Luftinja are displayed in Table 2, presenting both the simulated peak flows and those estimated using the analogy method. The calculated relative percentage differences are also provided.

Table 2. Comparison of simulated and analogously calculated peak flows at Luftinja River.

	Return periods (years)					
	100	50	20	10	5	2
Simulated (m ³ /s)	840.97	618.32	486.56	385.03	285.48	150
By analogy (m ³ /s)	743.1	656.6	544.5	458.0	371.5	249.8
RPD (%)	13.2	-5.8	-10.6	-15.9	-23.2	-40.0

DISCUSSION

Flood hydrographs with different return periods were simulated assuming an identical return period both for both precipitation and floods. However, this assumption may not be necessarily true, given that moisture conditions in the basin are random and can generate floods with various return periods, which may not correspond to the return periods of precipitation events. Nevertheless, employing this assumption is a common practise for design purposes and can offer policymakers a comprehensive perspective on flood magnitudes.

All flood hydrographs, regardless of their magnitude and exceedance probability have the same shape. This shape is due to the linear response assumption applied in the unit hydrograph method, wherein discharge is directly proportional to the increment in effective rainfall. The time to peak for all hydrographs remains constant because the storm hyetograph profile was assumed with the maximum intensity value positioned at the centre of the event. Moreover, considering the recession constant, the falling limb of the hydrographs is unlikely to significantly impact flow values in case another flood hydrograph occurs immediately after the analysed events.

The comparison between peak flow results from the hydrological flood model and those determined by the analogy method shows a relatively good alignment. Their absolute differences for return periods between 100 years and 20 years vary from 5.8% to 13.2%. This difference suggests that our simulation results are plausible, considering the uncertainties in hydrological models, as well as those related to the analogy method itself. For return periods between from 10 to 2 years, the absolute percentage difference in results is considerable, ranging from 15.9 to 40%. This interval represents common occurrences and is most likely influenced by the shape of the frequency curve originally employed at Dorëz. Frequency curves in Albanian rivers predominantly have positive skew coefficients. The effect of a positive skew coefficient in the shape a frequency curve is such that, the probability model employed overestimates quantiles with higher occurrences. In the lower tail of a positive skewed frequency curve, the lower confidence limit is negatively skewed, indicating high uncertainty of flood estimates in this part of the curve. Thus, we can confidently say, that the

simulation results for the higher flood occurrences are more sensible than those found by the method of analogy, which translates the unfitted part of the frequency curve of the analogous site. Overall, we can say that our simulation results are reasonable, displaying strong alignments in the lower and median quantiles with analogy method's results.

There is uncertainty in the simulation results due to uncertainties in the assumed parameters employed in the routing method and the loss method. The Muskingum-Cunge routing parameters are typically determined using observed inflow and outflow hydrographs. In our study, utilising observed hydrographs was not possible given that the basin is ungauged. Furthermore, even if flow data were available, routing parameters would still carry some uncertainty as they tend to vary from event to event. If one aims to assess the magnitude of floods using design hyetographs, evaluating the routing parameters would remain challenging. CN values present a lower level of uncertainty compared to other assumed parameters. These values were selected from NRCS tables; however, since they were initially determined for small experimental basins, they carry some degree of uncertainty. To reduce these uncertainties, there is an urgent need to have systematic hydrometric measurements in the Luftinja river basin.

CONCLUSION

In this study, the HEC-HMS semi-distributed model was applied to assess flood hydrographs with 1%, 2%, 5%, 10%, 20% and 50% exceedance probabilities in the Luftinja river basin, Albania. Average depth-duration-frequency curves were determined based on daily maximum precipitation records and served as inputs for the model. For each subbasin, loss and lag-time parameters were calculated to estimate effective precipitation and unit flow hydrographs, respectively. To estimate the floods' propagation into the river network, the Muskingum-Cunge routing parameters were calculated for each river reach. In addition, baseflow parameters were assumed using literature recommendations. The flood model generated flood hydrographs for return periods of 100 years, 50 years, 20 years, 10 years, and 2 years. Hence, giving a complete outlook on the magnitude of floods in Luftinja river basin. Overall, derivation from the assumed parameters can give different time distribution of flood hydrographs' ordinates, with a

possible influence on the peak flow values. The flow peak rates were compared with the analogy method, showing good alignment in the lower and medium quantiles' estimates. In the context of ungauged basins, these results, while not exact, provide reasonable description of floods in Luftinja river basin. The findings highlight the necessity to have systematic streamflow measurements in the river basin. These results can help policymakers in the region to establish flood management strategies and facilitate decision making. In addition, the findings can be relevant for engineers and researchers studying Luftinja River and the broader Vjosa River basin.

REFERENCES

- [1] M. A. K. Ray K. Linsley, Joseph L. H. Paulhus, *Hydrology for engineers*. London: McGraw-Hill, 1982.
- [2] D. R. Maidment, *Handbook of hydrology*. New York: McGraw-Hill, 1993.
- [3] D. Pandi, S. Kothandaraman, and M. Kuppusamy, "Hydrological models: a review," *International Journal of Hydrology Science and Technology*, vol. 12, no. 3, pp. 223-242, 2021.
- [4] Z. Krenová, "Canoeing with pearl mussels," *Int. J. Wilderness*, vol. 24, pp. 86-93, 2018.
- [5] V. M. Ponce, *Engineering hydrology: Principles and practices*. Englewood Cliffs, N.J: Prentice Hall, 1989.
- [6] A. D. Feldman and C. Hydrologic Engineering, *Hydrologic modeling system HEC-HMS : technical reference manual*. Davis, CA: US Army Corps of Engineers, Hydrologic Engineering Center Davis, CA, 2000.
- [7] V. Te Chow, D. R. Maidment, and L. W. Mays, *Applied hydrology*. New York: McGraw-Hill, 1988.
- [8] R. G. Cronshey, R. Roberts, and N. Miller, "Urban hydrology for small watersheds (TR-55 Rev.)," in *Hydraulics and hydrology in the small computer age*, 1985: ASCE, pp. 1268-1273.
- [9] F. Nachtergaele *et al.*, *Harmonized World Soil Database version 2.0*. Food and Agriculture Organization of the United Nations, 2023.

- [10] V. Mockus, "National engineering handbook," *US Soil Conservation Service: Washington, DC, USA*, vol. 4, 1964.
- [11] V. M. Ponce and V. Yevjevich, "Muskingum-Cunge method with variable parameters," *Journal of the Hydraulics Division*, vol. 104, no. 12, pp. 1663-1667, 1978.
- [12] M. GT, "The unit hydrograph and flood routing," in *proceedings of Conference of North Atlantic Division, US Army Corps of Engineers, 1938, 1938*, pp. 608-609.
- [13] A. Musy and C. Higy, *Hydrologie appliquée*. Bucarest: Edition H* G* A, 1998.
- [14] A. Selenica, *Hidrologjia Inxhinierike*. Tiranë: Dita 2000, 2009.

BOOTSTRAPPING TECHNIQUES FOR EXPLORING UNCERTAINTY IN PARAMETER AND FREQUENCY ESTIMATES: A CASE STUDY FROM VJOSA RIVER BASIN

Santino Spahiu¹,

¹ Department of Hydraulics and Hydrotechnics, Polytechnic University of
Tirana, Albania

Enkelejda Gjinali²

² Department of Environmental Engineering, Polytechnic University of Tirana,
Albania

ABSTRACT

Flood frequency analyses are based on limited flood records. This means that flood estimates incorporate uncertainties. These uncertainties coupled with factors like measurement errors, model selection and model errors, significantly influence quantile estimates, which are necessary for infrastructure design, flood management and flood risk assessments. The aim of this paper is to quantify the uncertainty in parameter and frequency estimates arising from limited samples. Flood data from Dorëz hydrometric station, located on Vjosa River, Albania, were used. To determine uncertainties in parameter estimates, Monte Carlo techniques were utilised. Mean, Standard Deviation and Skew estimates were analysed using sampling distributions, formed by generating random samples of size 10 and 50. These estimators were compared with the population parameters, and their respective standard errors were calculated, including the relative percentage differences for both sample sizes. The 90% confidence interval was determined for the Mean and Standard Deviation estimators. To estimate the uncertainty in flood quantiles, the bootstrapping technique was applied. Confidence limits at 5% and 95% levels were determined, for both generated

samples of size $N=10$ and $N=50$. Hence, the full uncertainty in parameter estimates and flood quantiles at Dorëz Station was explored. These results could be useful for engineers, researchers and policymakers involved in Vjosa River basin.

Keywords: *Sampling distributions, Uncertainty, Sampling Error, Confidence intervals, Parametric bootstrapping.*

INTRODUCTION

When dealing with flood frequency analyses, engineers base their estimations on records which are usually limited from a statistical point of view. Using this data and a probability distribution that best fit them, they determine flood quantiles. However, the resulting flood quantiles incorporate uncertainty, even when there is good agreement between the data and the probability model. There are various causes for this uncertainty. Uncertainty in frequency estimates arises from different factors: measurement errors, model choice, model errors and sampling errors [1].

Measurement errors occur while we measure flows. Every type of measurement equipment has inherent measurement errors. Usually to measure flow data, stages are measured. To transform stages into flow rates, rating curves are built. This conversion introduces additional errors, particularly with large flow rates [2]. Hence, there is uncertainty in flow measurements, and it becomes larger as the stage or flow rate increases.

Model errors can also arise from assuming a specific probability distribution for flood data. For example, by following Bulletin 17C guidelines [3], the Log-Pearson Type III distribution is fitted to flood data. Another common assumption when fitting extreme data involves using the General Extreme Value distribution. However, given the size of our records is usually limited, we do not really know the actual parent population distribution. Various probability distribution models applied to the same data typically give similar results for middle and lower occurrences. These models differ is at lower frequencies, where their differences are notable. It is specifically in these lower frequency events that we are most interested in.

Additionally, the method used for estimating the parameters of a chosen probability distribution also affects estimates. These methods may include the Method of Moments with product moments or L-moments, the Method of Maximum Likelihood etc. Each of these fitting methods provides different estimates in flood quantiles [4]. Thus, the best choice is truly unknown.

The last factor influencing uncertainty is sampling error. These errors include the errors in estimates of distribution parameters due to the limited sample size, which cause unrepresentative samples. This type of error is the primary factor of uncertainty and outweighs the other factors contributing to it. In this paper, we aim is to quantify sampling errors using Monte Carlo techniques.

Data from Dorëz hydrometric station, located on Vjosa River, Albania, were gathered, and the annual flood quantiles were filtered based on the water year. The statistical parameters of this record – mean, standard deviation and skew – were determined. To assess their uncertainty, sampling distributions were formed using the Monte Carlo technique. 1,000 samples of size 10, and 1,000 samples of size 50 were generated. Statistics for each sample were determined, and a frequency analysis was performed. Sampling distributions were constructed for the Mean, Standard Deviation and Skew estimators, for both samples of size 10 and 50. These estimators were compared to the population values, and their respective standard errors were determined, along with relative percentage differences. The 90% confidence interval was computed for the Mean and Standard Deviation estimators. Additionally, the parametric bootstrap technique was employed to estimate the uncertainty in flood frequency estimates. The 5% and 95% confidence limits were established, for both generated samples of size $N=10$ and $N=50$. Thus, the full uncertainty in parameter estimates and flood quantiles was explored.

MATERIALS AND METHODS

Quantifying Sampling Error

Estimates of probability distribution parameters are based on limited number of observations. Even what seems to be a long record is statistically much shorter than what is ideally preferred. The error in estimates due to limited sample sizes is defined as time sampling error [5]. This type of error is the primary factor of

uncertainty and outweighs the other factors contributing to it. To quantify the uncertainty of estimates of population values, we made use of sampling distributions. Sampling distributions give a description of uncertainty in estimates of a distribution parameter or quantile from a sample of size N [6]. Hence, the sampling distributions are suitable for assessing the degree of error in estimating a parameter derived from a limited sample.

To generate sampling distributions, we utilised Monte Carlo techniques. We started from the measured record of annual maximum floods at Dorëz hydrometric station, located on Vjosa River (Fig.1). Using this sample, we fitted the base-10 logarithms of peak flows to the Pearson-Type III (P-III) distribution, following the guidelines from Bulletin 17B and 17C, which suggest that, in most cases, peak flows follow a Person Type III distribution [7] [3]. The P-III's probability density function, its parameters and the flood quantiles were estimated by the following equations:

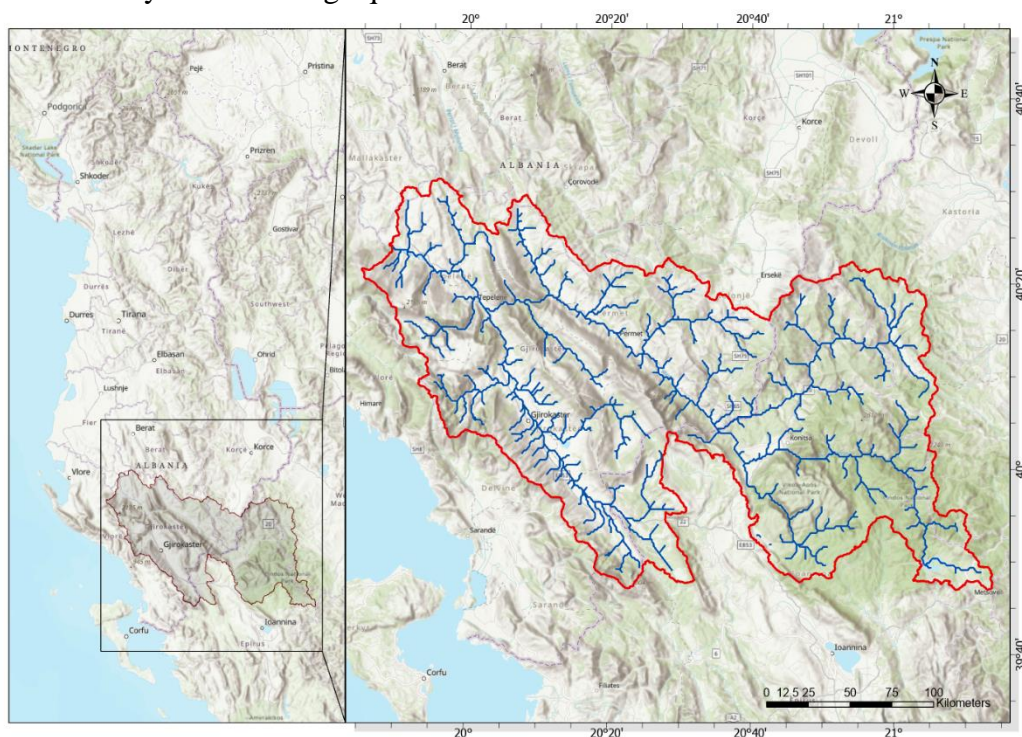

Fig. 1: Map of the Vjosa River basin up to the Dorëz hydrometric Station.

$$f(x|\tau, \alpha, \beta) = \frac{\left(\frac{x - \tau}{\beta}\right)^{\alpha-1} \exp\left(-\frac{x - \tau}{\beta}\right)}{|\beta|\Gamma(\alpha)} \tag{1}$$

$$\hat{\tau} = \hat{\mu} - \hat{\alpha}\hat{\beta} \tag{2}$$

$$\hat{\alpha} = \frac{4}{\hat{\gamma}^2} \tag{3}$$

$$\hat{\beta} = \text{sign}(\hat{\gamma}) \left(\frac{\hat{\sigma}^2}{\hat{\alpha}}\right)^{\frac{1}{2}} \tag{4}$$

$$\Gamma(\alpha) = \int_0^\infty t^{\alpha-1} \exp(-t) dt \tag{5}$$

$$\hat{\mu} = \left(\frac{1}{n}\right) \sum_{i=1}^n X_i \tag{6}$$

$$\hat{\sigma} = \sqrt{\left(\frac{1}{n-1}\right) \sum_{i=1}^n (X_i - \hat{\mu})^2} \tag{7}$$

$$\hat{\gamma} = \left(\frac{1}{\hat{\sigma}^3(n-1)(n-2)}\right) \sum_{i=1}^n (X_i - \hat{\mu})^3 \tag{8}$$

$$\hat{X}_p = \hat{\mu} + \hat{\sigma}K_{\hat{\gamma},p} \tag{9}$$

where, $\hat{\tau}$, $\hat{\alpha}$, and $\hat{\beta}$ are the distribution parameters of the P-III distribution, representing the location, shape, and scale, respectively. $\Gamma(\alpha)$ is the gamma function. The distribution parameters are determined based on the mean $\hat{\mu}$, standard deviation $\hat{\sigma}$, and skew coefficient $\hat{\gamma}$, of the station data at Doröz, and n is the number of flood observations. \hat{X}_p are the flood quantities, $K_{\hat{\gamma},p}$ is a frequency factor found as function of the skew coefficient $\hat{\gamma}$ and exceedance probability p ; its values were found using available algorithms [3] [8].

With the assumption of the P-III distribution as the ‘true’ population distribution, we randomly generated 1,000 samples from it. For each sample, we determined its mean, standard deviation, and skew coefficient. With these outputs, we constructed a sample distribution for the mean, standard deviation, and skew coefficient. We repeated this procedure twice, generating 1,000 samples: once

with a sample size of $N=10$, and then with $N=50$. The detailed procedures for determining each of three estimators—mean, standard deviation and skew—are given in the following paragraphs.

THE ESTIMATOR FOR THE MEAN

To consider an Estimator for the Mean, we used the sample average. The sample average has the characteristic of being consistent and unbiased [9]. This means that the estimate gets better as the sample size increases, and the expected value of the estimator equals the population value, thus “aiming at the right target”. By employing the Monte Carlo simulation, we generated 1,000 samples of size 10, and 1,000 samples of size 50. The generated samples were created based on population parameters: the mean, standard deviation, and skew. The sample average is given by formula (10), where \bar{X} is the sample mean, X_i represents the individual values of the variable X within the sample, while N is the sample size:

$$\bar{X} = \frac{1}{N} \sum_{i=1}^{i=N} X_i \quad (10)$$

To assess the properties of the sampling distribution of the Mean estimator, we first computed the sample average for each of the 1,000 samples of size 10, and the sample average for each of the 1,000 samples of size 50. With these estimates’ outputs, we constructed two histograms, one for the 1,000 estimates for the 10-member samples, and the other for the 1,000 estimates for the 50-member samples. Since the sample average is an unbiased estimator, the average of all estimates equals the population value μ . The two histograms of the estimates of the Mean, can be approximated by the Normal distribution based on the Central Limit Theorem (CLT), which states that the sum of independent and identically distributed values will approximately have a Normal Distribution, regardless of what the underlying distribution is [4]. Since each member of the sample is an identical random variable being drawn from the same probability distribution i.e. the P-III distribution, the CLT applied in our case. Thus, the mean of the multiple samples was equal to the Mean of the P-III probability distribution.

The standard deviation of the sample distribution (i.e. distribution-of-the-sample-means), equals to population standard deviation, divided by the square root of the sample size. This ratio is also referred to as the standard error, indicating how

sample size affects the estimate. As the sample gets larger, the standard error in the estimate of the mean is going to get smaller, thus having a better estimate of the mean [4]. The standard error was calculated using formula (11), where $\sigma_{\bar{x}}$ is standard deviation of the sampling distribution, and σ is the standard deviation of the population:

$$\sigma_{\bar{x}} = \frac{\sigma}{\sqrt{N}} \quad (11)$$

The skew coefficient of the sample distribution for the Mean estimator is expected to be approximately zero, since we are dealing with a normal distribution, as the size N increases. The statistics of the sample distribution: mean, standard deviation, were compared with their corresponding population parameters, and their relative percentage differences were determined for both sample sizes: $N=10$ and $N=50$.

SAMPLING DISTRIBUTION OF THE STANDARD DEVIATION

To consider an Estimator for the Standard Deviation, we repeated the same procedure. For each randomly generated sample of size N , we determined their standard deviation values. These standard deviations outputs from the samples formed the sampling distribution for the Standard Deviation estimator. This distribution has a mean and a standard deviation of its own. Since, the standard deviation is an unbiased estimator, the mean μ_{Sx} of this sampling distribution approximates the value of the population standard deviation σ , as the size N approaches infinity. The standard deviation of this sampling distribution, also referred as the standard error, was determined by [4]:

$$\sigma_{Sx} = \frac{\sigma}{\sqrt{2N}} \quad (12)$$

Statistics of estimates: mean, standard deviation and skew were found for the two sampling distributions, formed by sample sizes of 10 and 50, respectively. Comparisons were made with the population standard deviation, and the relative percentage differences were calculated for both sample sizes, respectively. Additionally, their standard errors were determined.

SAMPLING DISTRIBUTION OF THE SKEW COEFFICIENT

Similar to the previous procedures for the estimators of the Mean and the Standard Deviation, we constructed two sampling distributions formed by the skew values of samples of size 10 and 50, respectively. The skew parameter is a biased estimator; therefore, we do not expect that the mean of the Skew sample distribution to equal the skew value of the population. However, a comparison with the skew population value, was made for both samples of size 10 and 50, including their relative percentage differences.

The standard error of the skew sample distribution, its proportional to $1/N$, and has the following formula:

$$\sigma_g = \sqrt{\frac{6 N (N - 1)}{(N - 2)(N + 1)(N + 3)}} \quad (13)$$

As a general statement, the standard error of the estimates for parameters, moments or probabilities is proportional to $1/N$. This fact is important when aiming to decrease the standard error. For example, to reduce the error in half, we would need to increase the sample by four.

CONFIDENCE INTERVAL FOR THE ESTIMATORS

The sample size affects the value of the estimators. To capture the precision of our estimates for the Mean and Standard deviation, we determined the 90% confidence interval. The 90% confidence interval expresses the 90% likelihood that the true value of the population parameter with fall within this interval. Both the Mean and Standard Deviation estimators are unbiased and consistent estimators. On the other hand, the skew coefficient is not unbiased, and its value varies with the sample size, therefore a confidence interval for the Skew estimator was not determined.

Since the mean and standard deviation are consistent estimators, according to the Central Limit Theorem, their sampling distribution is Normal. Their respective means tend to centre around the population parameters as N approaches infinity. Although their distribution is Normal as N approaches to infinity, in practice, we work with small samples. Hence, to construct the confidence intervals, we used

the Student's t distribution, which is approximation to the Normal distribution. In the Student's t distribution, the standard deviation of the population is approximated to the standard deviation of the sample [4]:

$$t_{N-1} = \frac{\bar{X} - estimator}{S_x \sqrt{N}} \quad (14)$$

where, t_{N-1} follows the Student's t distribution with $N - 1$ degrees of freedom.

To calculate the 90% confidence interval for the Mean and Standard Deviation, we used the following formulas, respectively [4]:

$$P \left[X - \frac{Sx}{\sqrt{N}} t_{\frac{\alpha}{2}, N-1} < \mu < X + \frac{Sx}{\sqrt{N}} t_{\frac{\alpha}{2}, N-1} \right] = 1 - \alpha \quad (15)$$

$$P \left[X - \frac{Sx}{\sqrt{N}} t_{\frac{\alpha}{2}, N-1} < \sigma < X + \frac{Sx}{\sqrt{N}} t_{\frac{\alpha}{2}, N-1} \right] = 1 - \alpha \quad (16)$$

where, $1 - \alpha$ the desired probability within the interval. $t_{\alpha/2, N-1}$ is the Student's t variable for $N - 1$ degrees of freedom and $\alpha/2$ is the exceedance probability, which in our case is equal to 0.05, as we aim to determine the 90% confidence interval. To determine the t variable, we utilised the one-tailed t-distribution table from EM1415 [1]. Confidence intervals of the Mean and Standard Deviation estimators were defined for both sample sizes: $N=10$ and $N=50$.

CONFIDENCE INTERVALS FOR QUANTILE ESTIMATES

In practice, we deal with limited samples of various sizes. We collect data over time; hence it is impossible to generate more data, even with Monte Carlo simulation. Thus, we have to work with the sample at hand. Theoretically, the sample size must be quite large to represent a probability distribution, thus in practice we deal with unrepresentative samples. To assess how much uncertainty there is in our frequency estimates based on these small unrepresentative samples, we used the parametric bootstrapping technique.

Parametric bootstrapping is a resampling technique where random samples are drawn from an assumed specific distribution, whose parameters are estimated from the sample data [10]. In our case, we began by generating samples drawn

from the assumed P-III probability distribution. The samples were generated using pseudo random values from 0 to 1, representing random values of exceedance probability. Using the P-III frequency curve, their corresponding quantiles values were identified. With these values, another P-III frequency curve was fitted to them, using the sample statistics: mean, standard deviation and skew. Then, another sample was generated based on the latter P-III frequency curve, and another P-III frequency curve was fitted to it. This procedure was repeated 1,000 times for the samples of size 10 and 1.000 times for the samples of size 50. The results of this procedure generated 1,000 frequency curves spanning around the assumed parent P-III frequency curve at Doröz. Their spread captures the uncertainty in frequency estimates for given a sample of size N .

The uncertainty in estimates of exceedance probability increases with the distance from the sample mean, and with the increase in variance and skew [4]. Since uncertainty in flood quantiles decreases with the distance to the mean, we expect the spread of the generated frequency curves to be closer to the median and farther at the tails of the parent frequency curve. In addition, given that the uncertainty in the lower tail of the frequency curve increases with negative skew [4], we anticipate higher uncertainties at these higher exceedances, considering our negative skew coefficient at Doröz.

For each quantile level we determined 1,000 quantile estimates. These estimates form a probability density function with its mode centred around the quantile of the P-III parent distribution. A 90% confidence interval was established using these probability density functions at each quantile level by determining the 5th and 95th percentiles. Thus, we constructed the 95% and 5% confidence limits, delineating the 90% range within which the true probability distribution is likely to lie. This effectively estimates the uncertainty in frequency estimates due to sample size. The confidence limits were built for samples sizes of $N=10$ and $N=50$. When we deal with flood records that have a certain size N , it is advisable to build these 5% and 95% confidence limits, using the procedures suggested by Bulletin 17C [3]. Bulletin 17C is a continuation of Bulletin 17B, which used the non-central t-distribution to estimate the uncertainty in frequency estimates [7]. Bulletin 17C produces confidence intervals that are more accurate, since it includes the uncertainty in the skew coefficient. In this paper, we constructed the confidence limits using generated random samples rather than the Bulletin 17C

procedures. This approach aims to better understand and explore uncertainties. However, both approaches yield identical outputs.

RESULTS AND DISCUSSION

The statistical parameters of the annual maximal series at Dorëz, in logarithmic scale, are as follows: mean=3.27, standard deviation=0.179, and skew coefficient=-0.543. Using these parameters, the parameters of P-III distribution and the flood quantiles were calculated. The P-III frequency curve of the annual peak flows at Dorëz is shown in Fig.2. All generated samples of size 10 and 50 were derived from this curve, considered the parent probability distribution.

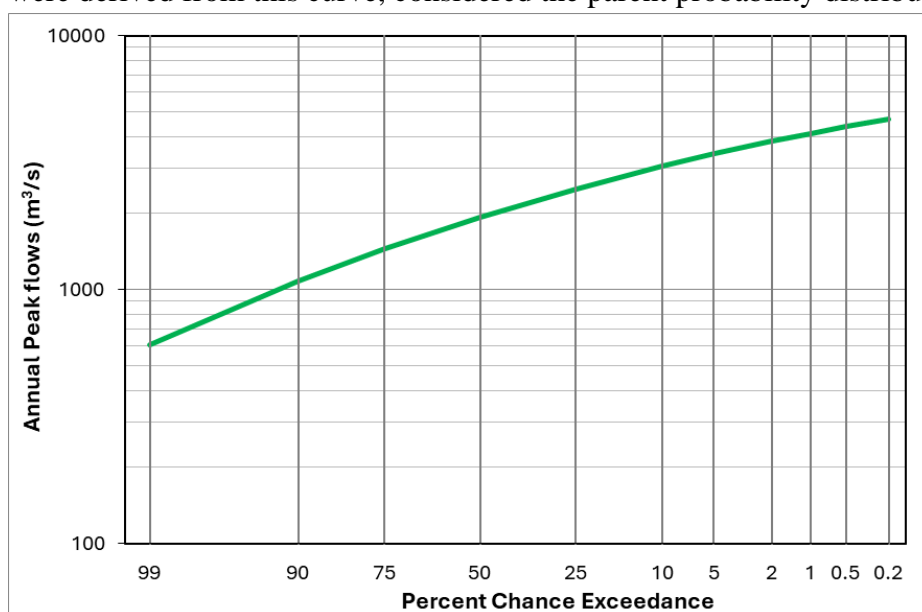

Fig.2: Frequency curve of annual peak flows at Dorëz Station.

The statistics of the sample distribution of the Mean (Fig.3) are as follows: For samples of size $N=10$: mean=3.271, standard deviation=0.059 and skew=-0.198. For samples of size $N=50$: mean=3.270, standard deviation=0.026 and skew=-0.101. The percentage differences between the Mean estimator and the population mean are -0.01% for $N=10$ and -0.03% for $N=50$. These results indicate that as the sample size increases, we approach the true population mean of 3.27. The percentage difference between the standard error and the standard

deviation is equal to -3.28% for N=10 and -0.83% for N=50. This indicates that with the increase in sample size, the error in parameter estimation decreases.

The statistics of the sample distribution of the Standard deviation (Fig.4) as follows: For samples of size N=10: mean=0.173, standard deviation=0.043 and skew=0.445. For samples of size N=50: mean=0.179, standard deviation=0.020 and skew=0.337. The percentage difference between the Standard deviation estimator and the population standard deviation are 3.64% for N=10 and 0.15% for N=50. Given the standard deviation is an unbiased estimator, as the sample size increases, its values will tend to have a standard deviation that asymptotically approaches the population value of 0.179. The standard error for the sampling distribution for N=10 is equal to 0.040, whereas for N=50, it is equal to 0.018, indicating a significant decrease in error as the samples size increases.

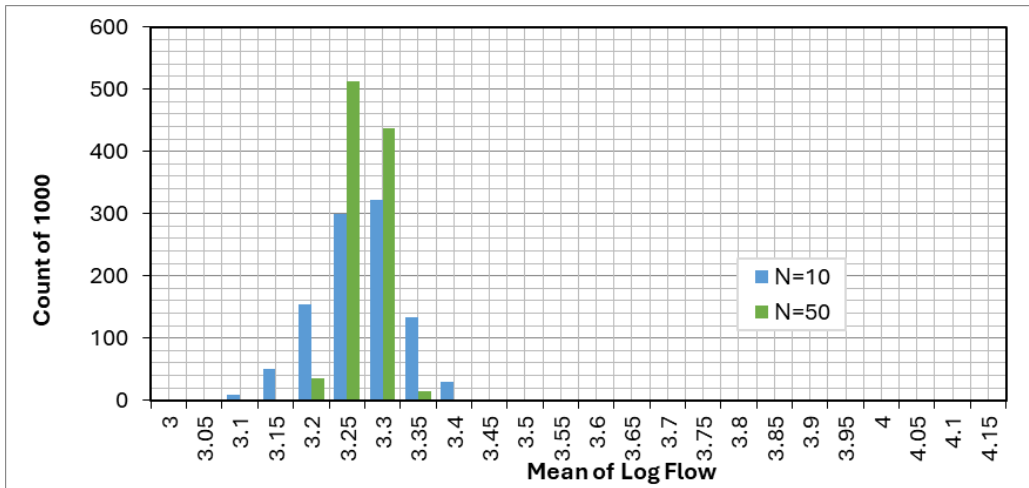

Fig.3: Histogram of the Mean estimators for samples of size N=10 and N=50.

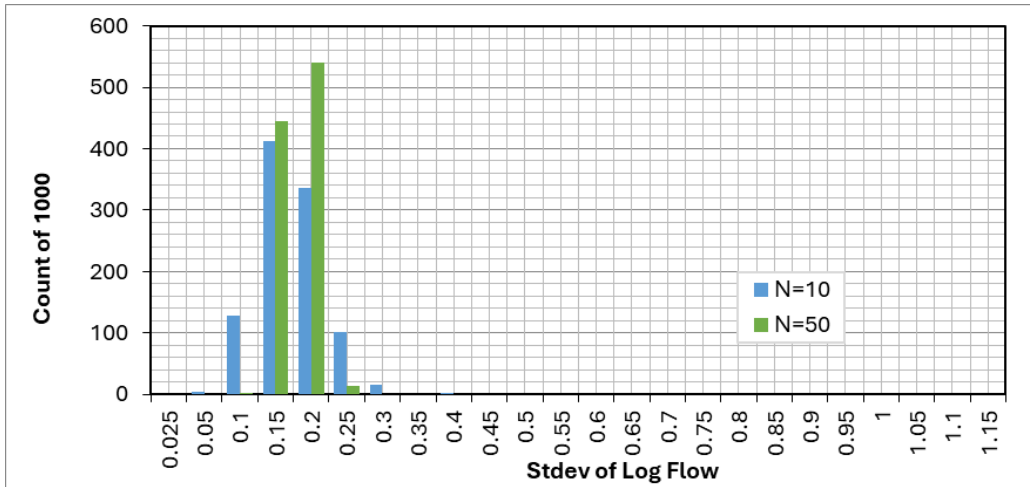

Fig.4: Histogram of Standard Deviation estimators for samples of size N=10 and N=50.

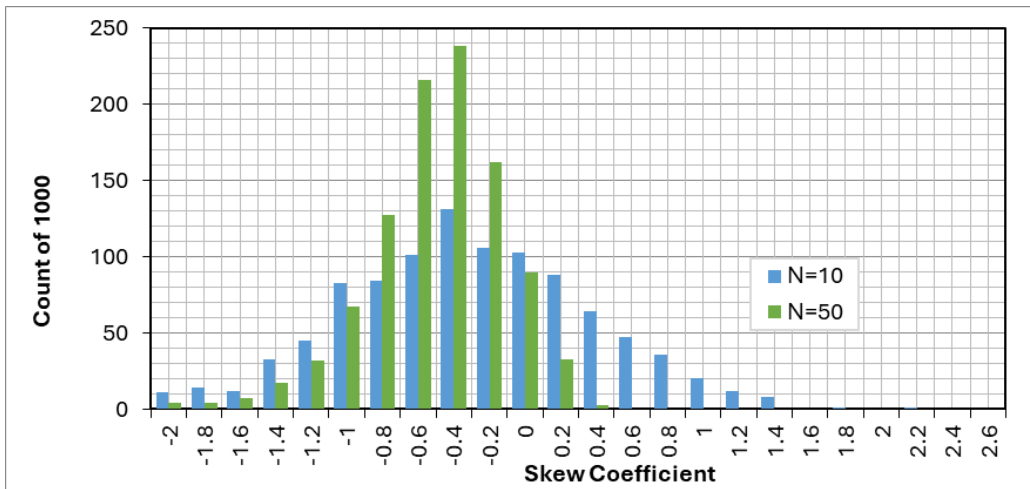

Fig.5: Histogram of Skew estimators for samples of size N=10 and N=50.

The statistics of the Sample Distribution of the Skew (Fig.5) are as follows. For samples of size N=10: mean=-304, standard deviation=0.694 and skew=-0.304 For samples of size N=50: mean=-0.504, standard deviation=0.373 and skew=-0.710. The percentage difference between the Skew estimator and the population skew are 78.83% for N=10 and 7.81% for N=50. Given the skew is a biased estimator, the skew values will vary with sample size. However, with an increase

in sample size from 10 to 50, the mean of the skew samples had a difference of 7.81% with the true population value of -0.543. The standard error resulted 0.687 for $N=10$ and 0.337 for $N=50$. Being proportional to $1/N$, the standard error for the Skew estimator also decreases as the sample size increases.

The results of the 90% confidence intervals for the Mean and Standard Deviation Estimators are given in Table 1, for both sample sizes: $N=10$ and $N=50$. For the Mean estimator, when $N=10$, the 90% confidence interval spans ± 0.034 from the average sample mean, whereas when $N=50$, the 90% confidence interval spans ± 0.006 from the average sample mean. For the Standard Deviation estimator, when $N=10$, the 90% confidence interval spans ± 0.025 from the average mean of the sampling distribution., while for $N=50$, the span is ± 0.005 . Thus, we are 90% confident the true values of the Mean and Standard deviation estimators will fall within the intervals shown in Table 1. As it can be seen from the table, as the sample size increases, the width of the confidence intervals gets narrower.

Table 1. 90% confidence intervals for the Mean and Standard Deviation, for $N=10$ and $N=50$.

		90 % Confidence interval	
		Sample size $N=10$	Sample size $N=50$
Mean estimator		$3.237 \leq \mu \leq 3.305$	$3.264 \leq \mu \leq 3.276$
Standard estimator	Deviation	$0.148 \leq \sigma \leq 0.198$	$0.174 \leq \sigma \leq 0.184$

The generated frequency curves for samples of size 10 and 50 are shown in Fig. 6 and Fig.7, respectively. They represent the full uncertainty in flood quantile estimates for the two sample sizes. The spread of the frequency curves for the samples of $N=10$, is significantly larger than those for $N=50$. Thus, we observe lower uncertainties with an increase in sample size. The 5% and 95% confidence limits are delineated graphically by connecting the 95th and 5th percentiles of 1,000 values at each quantile level. The 90% confidence interval for $N=10$ is considerably wider than for $N=50$, where the 90% confidence interval becomes narrower. Even with a large sample size like $N=50$, the uncertainty remains present. In fact, it is still quite large at the upper end of the frequency curve.

Regarding the spread of the frequency curves, for both $N=10$ and $N=50$, their width is narrower at the mean. As we move away from the mean estimate, the uncertainty in frequency estimates increases in both directions, for both sample sizes. In our case, the standard deviation of the population is not large; its value is equal to 0.179. If we were dealing with a flood record with higher standard deviation, we would expect a broader spread of the generated frequency curves, and increased uncertainty due to the greater variation in the flood values. Additionally, since our skew is negative (-0.543), our uncertainty is lower compared to other cases where the skew is positive. However, negative skew values present higher uncertainties in the lower tail of the curve. This is evident in the frequency curves fitted to both the 10-member and 50-member samples.

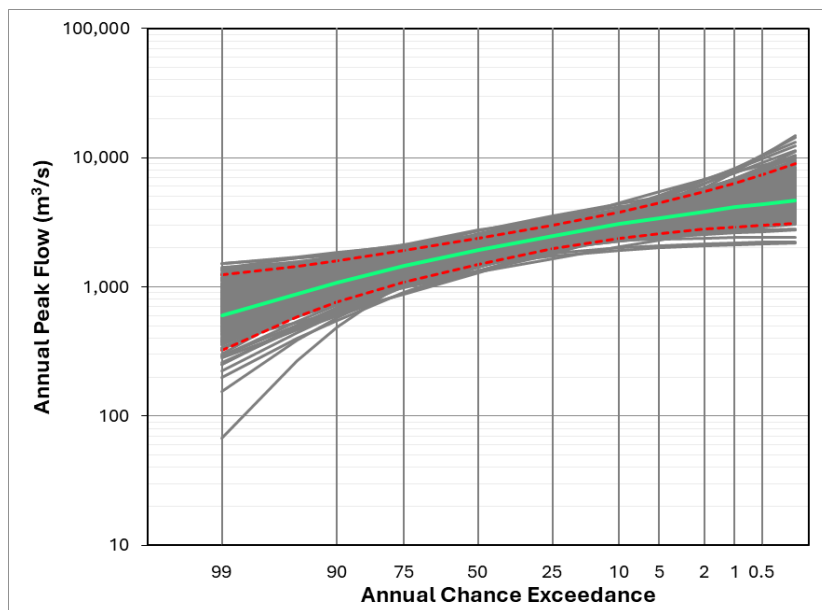

Fig.6: 250 Log-Pearson frequency curves fitted to samples of size $N=10$.

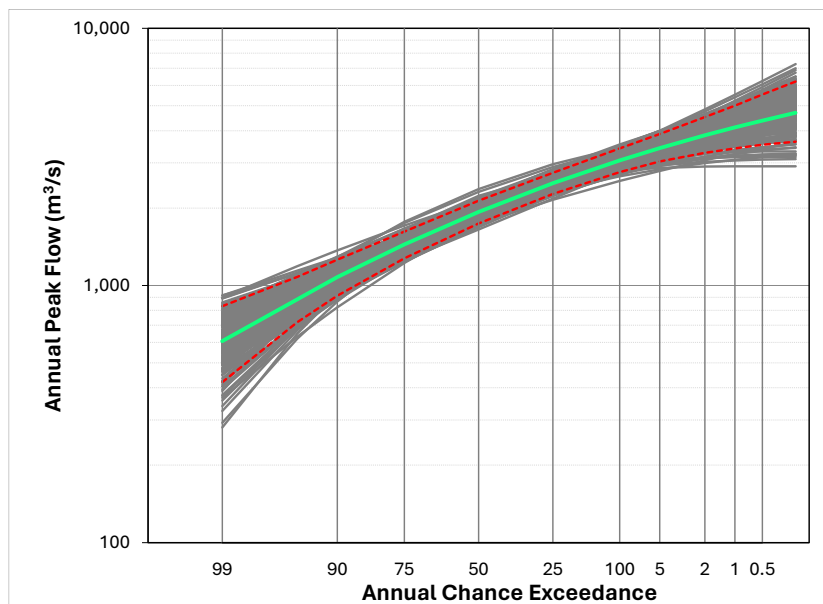

Fig.7: 250 Log-Pearson frequency curves fitted to samples of size $N=50$.

CONCLUSION

Data from Dorëz hydrometric station, located on Vjosa River, Albania, were used to explore the uncertainty in probability distribution parameters and flood estimates. Using Monte Carlo techniques, 1,000 random samples of size 10, and 1,000 random samples of size 50 were generated. Utilising statistics estimates for each sample, three sampling distribution were constructed for both sample sizes of 10 and 50. These sampling distributions provided a description of the uncertainty in the parameter estimates for the Mean, Standard Deviation and Skew. As the sample size got larger, the estimates approached the population values, indicating a reduction in sample error and relative percentage differences compared with the P-III assumed distribution. The 90% confidence intervals were determined for the Mean and Standard Deviation estimators. To estimate the uncertainty in flood quantile estimates, the bootstrapping techniques was applied. The 5% and 95% confidence limits were calculated and illustrated graphically. As the sample increased, the width of the confidence intervals narrowed, showing a decrease in uncertainty. Hence, a comprehensive exploration of the uncertainty in parameter estimates and flood quantiles at Dorëz Station was conducted. The

assessment of uncertainty is essential when designing hydraulic structures, as well as when dealing with flood risk assessments and flood management. Thus, it should always be considered. The results of this paper could be helpful for engineers, researchers and policymakers involved in Vjosa River basin.

REFERENCES

- [1] USACE, *Engineering and Design. Hydrologic Frequency Analysis*. Washington, D.C.: U.S. Army Corps of Engineers, 1993.
- [2] M. A. K. Ray K. Linsley, Joseph L. H. Paulhus, *Hydrology for engineers*. London: McGraw-Hill, 1982.
- [3] J. F. England *et al.*, "Guidelines for determining flood flow frequency—Bulletin 17C," *Techniques and Methods*, 2019.
- [4] C. T. Haan, *Statistical methods in hydrology*. Ames, USA: Iowa State University Press, 2002.
- [5] D. B. Chelton, "Effects of sampling errors in statistical estimation," *Deep Sea Research Part A. Oceanographic Research Papers*, vol. 30, no. 10, pp. 1083-1103, 1983.
- [6] J. S. Meyer, C. G. Ingersoll, L. L. McDonald, and M. S. Boyce, "Estimating uncertainty in population growth rates: jackknife vs. bootstrap techniques," *Ecology*, vol. 67, no. 5, pp. 1156-1166, 1986.
- [7] U. S. W. R. Council, *Guidelines for Determining Flood Flow Frequency: Bulletin #17B of the Hydrology Subcommittee*. Washington, D.C.: U.S. G.P.O, 1982.
- [8] W. Kirby, "Computer-oriented Wilson-Hilferty transformation that preserves the first three moments and the lower bound of the Pearson type 3 distribution," *Water Resources Research*, vol. 8, no. 5, pp. 1251-1254, 1972.
- [9] R. A. Fisher, "Theory of statistical estimation," in *Mathematical proceedings of the Cambridge philosophical society*, 1925, vol. 22, no. 5: Cambridge University Press, pp. 700-725.
- [10] V. Fortin, J. Bernier, and B. Bobée, "Simulation, Bayes, and bootstrap in statistical hydrology," *Water Resources Research*, vol. 33, no. 3, pp. 439-448, 1997.

ABSTRACTS

THE SIGNIFICANCE OF CIRCULAR ECONOMY IN THE DEVELOPMENT OF MACEDONIAN AGRICULTURAL SECTOR

Biljana Ciglovska Bojchevska

International University of Struga, R. of North Macedonia

b.ciglovska@eust.edu.mk

Abstract

As the world faces resource scarcity, global climate change, environmental degradation and increasing food demand, the circular economy represents a significant future strategy to support sustainable, regenerative agriculture. The circular economy represents a promising strategy for saving relevant resources and reducing the negative environmental impacts of agricultural activities, while improving economic performance. The circular economy is an economic system in which raw materials, components and products retain their quality and value as long as possible. Agriculture carries out the cultivation of the soil, the production of crops and the breeding of livestock, and to varying degrees the preparation and marketing of the obtained products. Crop production includes all activities: i) processes, ii) stocks, such as soil as a nutrient reservoir, and iii) nutrient flow associated with the production of arable crops, including fodder, fruit and vegetables, horticulture and pasture. For example, crop production is a primary consumer of water and energy. Additionally, agriculture is responsible for more than 90% of land and water-related environmental impacts, such as water stress and biodiversity loss, and is an important contributor to human toxicity due to farm worker exposure to pesticides. Therefore, more research efforts are needed to identify ways to improve resource efficiency and sustainability of crop production by adopting circular economy practices.

Circular agriculture consists of five basic principles: regeneration, effectiveness of the land, integrated management, focus on quality food and localization. The message is that it is possible to provide quality food while recycling nutrients in agriculture to feed not only people, but also the soil, its

microbes and other living species on this planet. Circular agriculture offers the most needed solutions to deal with the planetary emergency. Macedonian agriculture faces a huge number of challenges. In order to progress in the contract-food sector, restructuring is needed to, among other things, be able to cope with competition from the European market it aims at, to apply European rules, to anticipate, plan, organize and implement measures at all stages of agricultural production (including placement and purchase) with the active participation of the state, but also to stimulate young farmers.

The Macedonian agricultural sector, with the process of integration into the European Union, should fully adapt and accept the rules of the common agricultural policy in the European Union, with the same customs regulations, phytosanitary and veterinary rules, common market regulation, high standards for food safety and quality and measures for rural development. The possibilities for a greater contribution of agricultural activity to the national economy of Macedonia according to the available potentials in agriculture have not been fully utilized despite the tradition in that sector and the favorable climatic conditions. An advisory system for farmers is also needed, as well as transparent and accessible data that will lead to the education of farmers and improvement of agriculture.

Keywords: *circular economy, development, agriculture, challenges.*

NEW LEARNING TECHNOLOGY IN DIGITAL LEARNING

Avdyl Kastrati-PhD Candidate

avdylkastrati@hotmail.com

Abstract

The digital world is increasingly becoming part of education, with the technology which gradually is being used to for education, knowledge and skills in new and innovative ways. The aim of the research is to find, through empirical research, how new technologies are used in digital learning.

Empirical results have shown that students generally have a higher motivation when new technologies are applied. About 50% of male students and 71% of female students fully agree with the use of new technologies, they are more motivated to learn.

The average of female students is 4.5, while, the average of male students is 4.05, $F=11.015$, $p=0.001<0.05$. These results show that female students are more motivated than male students in learning when new technologies are used.

The results also show that there is a higher average of willingness to use new technologies in the teaching process by teachers who declared that the schools where they work provides very good conditions to implement new technologies, $M=4.17$, whereas there is a lower average of willingness to use new technologies in the teaching process by the teachers who declared that their schools do not provide very good conditions to implement new technologies, $M=2.36$, $F=7.655$, $p=0.000<0.05$.

Key words: *digital, learning, teacher, student, innovation, technology.*

ORIENTIMI NË KARRIERË I NXËNËSVE TË SHKOLLAVE NËNTËVJEÇARE NË KOSOVË

Avdyl Kastrati-PhD Candidate

avdylkastrati@hotmail.com

Abstrakt

Qëllimet e të mësuarit, përfshijnë përmirësimin e efikasitetit të sistemit të arsimit dhe trajnimit dhe menaxhimin e ndërlihdjes së tij me tregun e punës. Nëse individët marrin vendime për atë që duhet të mësojnë në një mënyrë të mirëinformuar dhe të menduar mirë, të lidhur me interesat e tyre, kapacitetet dhe aspiratat e tyre, investimet në sistemet e arsimit dhe trajnimit ka të ngjarë të japin kthime më të larta (Watts, 2009). Udhëzimet shkollore për orientim në karrierë mund të planifikohen mjaft herët. Ndërgjegjësimi për rëndësinë e karrierës dhe zhvillimin e zakoneve të punës mund të fillojnë që në klasat e ulëta të shkollës fillore në mënyrë që nxënësit të kuptojnë se veprimet e tyre në moshën 11 ose 12 vjeç do të kenë implikime për zhvillimin e tyre gjatë gjithë jetës profesionale (Babarović&Šverko, 2017). Super identifikoi moshat para 14 vjeç si periudhën paraprake në të cilën fëmijët fillojnë të mendojnë për karrierën dhe veten e tyre (Super, 1980).

Qëllimi i hulumtimit është të gjendet nëse nxënësit e shkollave nëntëvjeçare arrijnë të orientohen drejtë në drejtimin që do të zgjedhin në shkollën e mesme të lartë.

Nga rezultatet empirike u gjet se rreth 72.3 % e mësimdhënësve, konsiderojnë se i orientojnë drejtë nxënësit në karrierë, 6.3% konsiderojnë se nuk kanë dhënë ndonjë kontribut të madh, ndërsa vetëm 48.9% e nxënësve konsiderojnë se në shkollimin fillor dhe të mesëm të ulët, janë udhëzuar dhe edukuar drejtë për orientim në të drejtë në karrierë, ndërsa 24.3% e tyre, konsiderojnë se askush nuk është marr me orientimin e tyre në karrierë.

Rezultatet empirike treguan se ka dallime statistikisht t rëndësishme në mes të nxënësve dhe mësimdhënësve, lidhur me orientimin në karrierë. Nga këto rezultate, u gjet se mësimdhënësit pretendojnë nivel më të lartë të udhëzimeve dhe edukimit të nxënësve për karrierë, ku $M=59.91$, ndërsa nxënësit, kanë qëndrim më të ulët ndaj orientimit dhe edukimit për karrierë nga ana e mësimdhënësve, $M=46.09$, ndërsa $p=0.000<0.05$.

Fjalë kyçe: *karrierë, nxënës, orientimi, shkolla nëntëvjeçare.*

PROSTITUCIONI SI FORMË E TRAFIKIMIT TË QËNIEVE NJERËZORE

MSc. Albina Berisha

International University of Struga (a.berisha@eust.edu.mk)

Abstrakt

Trafikimi i qenieve njerëzore është një problematik që ka ekzistuar që në kohët më hershme dhe që vazhdon të ekzistojë edhe sot duke u zhvilluar edhe më tepër. Përhapja e tij ndikohet dhe nga faktorë të ndryshëm, të cilët e bëjnë më komplekse si vepër penale. Viktima të trafikimit mund të jenë të mitur, femra, burra.

Personat që bien viktimë të trafikimit në të shumtat e rasteve janë të detyruar dhe sidomos femrat në rastet e shfrytëzimit për prostitucion detyrohen me forcë.

Shtetet në nivel ndërkombëtar kanë ndërmarrë nisma për luftimin e formave të trafikimit dhe të shfrytëzimit të qenieve njerëzore, por nuk mund të thuhet që qëllimet janë arritur sepse ende përballemi me raste të shumta. Edhe Shqipëria si një vend që origjine dhe tranziti për këto vepra penale ka kontribuar në implementimin e masave shtrënguese.

Fjalë kyçe: *Prostitucion, trafikim, qenie njerëzore.*

KUPTIMI I SË DREJTËS SË AUTORIT

Xhenis Sina

Abstrakt

Artikulli në vazhdimësi bën një prezantim të konceptit të së drejtës së të autorit sipas legjislacionit në Republikën e Shqipërisë. Duhet përmendur që edhe pse është një nocion i njohur për të drejtën, një rregullim i mirëfilltë do të arrijë t'i bëhet vetëm me ligjin 9380 të vitit 2005, ligji ky që do të merret si bazë analizuese edhe në këtë punim. Gjithashtu mundohemi të analizojmë elementët përbërës të kësaj të drejte që shpesh herë sjell konfuzion për t'u kuptuar edhe tek vetë profesionistët e së drejtës.

Fjalë kyce: pronësia intelektuale; copyright; v elementët e të drejtës autorit autor; bashkëautor; origjinaliteti; të drejta ekonomike; të drejta jopasurore; të drejta fqinje.

ROLI I PROKURORISË, DHE GJYKATËS NË TRAJTIMIN E FËMIJËVE-MITURVE TË INVOLVUAR NË KRIMINALITET NË REPUBLIKËN E MAQEDONISË SË VERIUT, REPUBLIKËN E SHQIPËRISË DHE REPUBLIKËN E KOSOVËS

Doc. Dr. Driton Haruni

Universiteti Ndërkombëtar në Strugë (d.haruni@eust.edu.mk)

Doc. Dr. Shemsije Demiri

Universiteti Ndërkombëtar në Strugë (d.haruni@eust.edu.mk)

Abstrakt

Studimet në fushën e të drejtës penale janë të shumta dhe gjithëpërfshirëse, megjithatë doktrinës juridike në vendin tonë i mungonte një qasje specifike dhe e integruar, kundrejt një kategorie tepër të ndjeshme veprash penale dhe kryersve të tyre. Nga formacionet e para e deri më sot po edhe në të ardhmen tek fëmijët si shkaktar të kryesve të v.p paraqitet mosha si dhe karakteristikat tjera: sociologjike, psikologjike, kriminalo-politike, juridike. Trajtimi penal i fëmijëve është ndryshe nga personat e rritur në shteteve aktuale pa marr parasysh diversitetet e tyre, dhe pozita juridike e tyre ka evoluar në favor të fëmijëve si me trajnim më të butë, më të favorshëm në krahasim me kryersit madhor të v.p. Ky trajnim më i favorshëm i fëmijëve është i pranishëm në fushën e legjislacionit penal material dhe procedural. Cili është roli i personit kyq që meret me akuzimin e fëmijëve/miturve, pra cili është roli i prokurorëve në R.M.V-së, R.SH-së. dhe R.K-së.

Meqë kemi të paraqitur, të arrestuar dhe ndaj tyre kemi edhe një akuzë të ngritur atëherë duhet të kemi edhe organin që do zvilloj procedurën ndaj fëmijëve/miturve, në fakt kush do të zhvilloj gjykimin dhe në këte rast cili është roli i gjykatave në R.M.V-së, R.SH-së. dhe R.K-së.

Fjalët kyçe: *i mitur, vepra penale, prokurori, gjykata.*

**THE CONFLUENCE OF HISTORICAL TRAJECTORIES AND LEGAL
PARADIGMS: A COMPARATIVE EXAMINATION OF ALBANIAN
AND MACEDONIAN JURISPRUDENTIAL EVOLUTION**

Dr Lorenca Bejko

Abstract

Situated at the crossroads of diverse civilizations, the Balkans have exhibited a unique mélange of legal influences. This paper delves into the jurisprudential histories of Albania and Macedonia, examining their evolution through distinct and shared epochs. By juxtaposing the development trajectories of their legal systems, we aim to discern patterns, divergences, and the broader implications for Southeast European legal historiography.

Keywords: *history, trajectories, legal paradigms.*

INTERNATIONAL PROTECTION OF INDUSTRIAL PROPERTY!

Prof.Assoc.Dr. Ervis Çela

Professor at the Faculty of Law, University of Tirana

zyreavokatiecela@gmail.com

MSc. Endi Kalemaj

Specialist at the National Youth Agency

endikalemaj2000@gmail.com

Abstract

Human history has been based on applications of imagination, innovation and creativity. This is done to solve various problems. There are countless examples of how the imagination of individuals has made today's technological progress possible throughout the course of human history. As for science, imagination is a source of progress in art as well. Music, paintings, sculptures, architecture and other works of art are created by individuals who are not satisfied with the old, but see and express things in new and innovative ways.

If we take a retrospective look at the history of the development of the industrial property right, we will see the problems encountered throughout its development. In this paper, the concept of industrial property, the elements of industrial property, focusing on each one in a general, exhaustive way and finally the treatment of what international protection the directives and legislation of the EU and other member countries offer, will be treated in an analytical way. The analysis will begin with the treatment of the Paris Convention, the Convention for the European System of Granting Patents, the Convention for the Common Patent.

It will continue with the analysis of "Patenting of inventions abroad", "License Contract", "International license agreements", "Legal protection of industrial samples and trademarks". We will also focus on the three groups of countries based on the birth of the right to the brand.

In this paper, it is intended to deal with the protection of industrial property and to highlight its importance on a wider scale. Important in this whole process and what is intended to be evidenced in the paper is the protection of citizens' interests through the improvement of state institutions and the promotion of sustainable regional development.

Keywords: *industrial property, patent, trademark, legal protection, license contract, etc.*

NJOHURITË DHE QËNDRIMET E PROFESIONISTËVE SHËNDETËSOR PËR TELENURSING

Ass. MA. Dijana Beqa 1

1.Universiteti i Gjakovës'' Fehmi Agani'' Fakulteti i Mjekësisë¹

Prof. Ass. Dr. Besarta Pelaj 1.2.

2.Universiteti i Prishtinës "Hasan Prishtina" Fakulteti i Mjekësisë²

Abstrakt

Telenursing është ofrimi menaxhimi dhe koordinimi i kujdesit dhe shërbimeve të ofruara nëpërmjet teknologjisë së telekomunikacionit brenda fushës së infermierisë¹.

Teleinfermierimia konsiderohet si nëngrup i teleshëndetësisë që fokusohet në shpërndarjen, menaxhimin dhe koordinimin e kujdesit dhe shërbimeve duke përdorur teknologjinë e telekomunikacionit brenda fushës së infermierisë².

Procesi i teleinfermierisë dhe fushëveprimi i praktikës është i njëjtë si në mënyrën tradicionale sa herë që ekziston një distancë e madhe fizike ndërmjet pacientit dhe infermierit. Kjo fusha e re e aktiviteteve të infermierëve është zgjeruar në shumë vende. Teleshëndetësia dhe teleinfermiera janë bërë realiteti i ri në studime. Me futjen e telenursing, ndryshimet priten në fushat themelore të infermierisë ato të "personit", "mjedisit", "infermiera" dhe "shëndeti"³.

Fjalë kyçe: *telenursing, shëndeti, infermieri, shërbim.*

ASSESSMENT OF FLOODS IN THE UNGAUGED LUFTINJA RIVER BASIN, A VJOSA RIVER TRIBUTARY

Santino Spahiu¹,

¹ Department of Hydraulics and Hydrotechnics, Polytechnic University of
Tirana, Albania

Enkelejda Gjinali²

² Department of Environmental Engineering, Polytechnic University of Tirana,
Albania

ABSTRACT

The assessment of flood magnitudes is necessary for designing hydraulic structures and managing the risks and impacts associated with floods. Their accurate determination in unmonitored river basins is challenging. The aim of this paper is to estimate flood hydrographs in the ungauged river basin of Luftinja, part of Vjosa river basin, using the HEC-HMS semi-distributed model. Six meteorological scenarios were constructed based on precipitation data from stations in the basin area. A frequency analysis of annual maximum daily precipitation was conducted, resulting in six depth-duration-frequency curves, one for each scenario. Storm hyetographs events were determined using regional information and the alternating blocking method.

For precipitation abstraction, the Curve Number method was applied. The spatial distribution of runoff curve numbers was computed through GIS analysis, based on average antecedent moisture conditions, and hydrological soil-cover complexes present in the basin. Regarding hydrograph generation, the synthetic unit hydrograph recommended by the Natural Resources Conservation Service was used. Subsurface components were defined based on the exponential recession method.

The methodology applied for stream channel routing was the Muskingum-Cunge method. Model results include flood hydrographs with return periods of 100 years, 50 years, 20 years, 10 years, and 2 years, their hourly flow rates, respective

volumes, shapes, and peak discharge, thus providing a complete representation of flood magnitudes in the basin. The peak flow results were validated using the method of analogy, showing plausible flow rate values across lower and medium exceedance probabilities. The findings of this paper could be relevant to policymakers, researchers, and engineers in the region.

Keywords: *Hydrological model, Precipitation frequency analysis, Curve number, Muskingum-Cunge method, Flood hydrographs.*

BOOTSTRAPPING TECHNIQUES FOR EXPLORING UNCERTAINTY IN PARAMETER AND FREQUENCY ESTIMATES: A CASE STUDY FROM VJOSA RIVER BASIN

Santino Spahiu¹,

¹ Department of Hydraulics and Hydrotechnics, Polytechnic University of
Tirana, Albania

Enkelejda Gjinali²

² Department of Environmental Engineering, Polytechnic University of Tirana,
Albania

ABSTRACT

Flood frequency analyses are based on limited flood records. This means that flood estimates incorporate uncertainties. These uncertainties coupled with factors like measurement errors, model selection and model errors, significantly influence quantile estimates, which are necessary for infrastructure design, flood management and flood risk assessments.

The aim of this paper is to quantify the uncertainty in parameter and frequency estimates arising from limited samples. Flood data from Dorëz hydrometric station, located on Vjosa River, Albania, were used. To determine uncertainties in parameter estimates, Monte Carlo techniques were utilised. Mean, Standard Deviation and Skew estimates were analysed using sampling distributions, formed by generating random samples of size 10 and 50. These estimators were compared with the population parameters, and their respective standard errors were calculated, including the relative percentage differences for both sample sizes. The 90% confidence interval was determined for the Mean and Standard Deviation estimators.

To estimate the uncertainty in flood quantiles, the bootstrapping technique was applied. Confidence limits at 5% and 95% levels were determined, for both generated samples of size $N=10$ and $N=50$. Hence, the full uncertainty in

parameter estimates and flood quantiles at Dorëz Station was explored. These results could be useful for engineers, researchers and policymakers involved in Vjosa River basin.

Keywords: *Sampling distributions, Uncertainty, Sampling Error, Confidence intervals, Parametric bootstrapping.*

The Heritage

Çmimi 15 Euro

ISSN 1857-7482